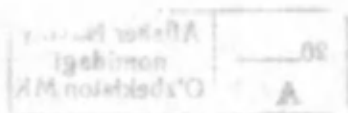

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

ДОМЛАЛАР

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2009

Ўзбекистон Қаҳрамони, таниқли адабиётшунос олим ва жамоат арбоби Озод Шарафиддинов умрининг сўнгги кунига қадар қўлидан қаламини қўймаган, қалбидаги жамики эзгу туйғу-фикрларни бошқаларга илдинган бағри уммон инсон эди.

Қўлингиздаги китобдан олимнинг азият устозлари, дўстлари ва шогирдлари тўғрисидаги бири биридан қизиқ, ўқишли ҳикоя-хотиралари ўрин олган. Уларнинг ҳар бирида халқимиз маданияти, илму фани, маорифи ривожини йўлида фидокорона меҳнат қилган инсонларнинг фақат ўзигагина хос табиати, характер жиҳатлари, тақдиридаги муҳим воқеа-ҳодисалар ниҳоятда жонли тилда, қизиқарли услубда тақдим этилади. Ҳикояларни ўқир эканмиз, кўз олдимизда нафақат муайян шахс феъл-атвори, унинг ҳаётини ёхуд илмий-ижодий фаолияти, балки халқимиз XX асрда босиб ўтган мураккаб ижтимоий-маданий йўл, юртимизнинг кўплаб гўшалари, у ерларда турли йилларда умргузаронлик қилган одамлар қиёфаси намоён бўлади. Шу маънода мазкур китоб ўзига хос тарихий манба сифатида ҳам муҳим аҳамият касб этади.

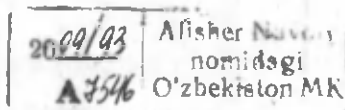
Мустақил юртимизда инсонни қадрлаш, жумладан, миллатимизнинг маънавий-маърифий тақомилига улкан ҳисса қўшган чинакам зиёлилар ҳурмат-эътиборини жойига қўйишдек эзгу анъаналарни тиклаш ишига Озод Шарафиддиновнинг ушбу китоби ҳам муносиб ҳисса бўлиб қўшилиши шубҳасиздир.

Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар:

М. Шарафутдинова, Ш. Тўйчиева

HD 35403
393

Ш 4702620204-1
М25(04)-09

ISBN 978-9943-04-092-2

© «Маънавият», 2009

ФИКРЛАБ ЯШАМОҚ САОДАТИ

Танимаган-билмаган одамга домламиз бошда андак дағал, киборроқдек кўринардилар. У кишига илк бор дуч келганда унча-мунчаси довдираб ҳам қоларди. Соғ-саломат гурсиллаб юрган чоғларидаги савлат-салобатларини айтаётганим йўқ — нимадандир норозидек бир жиддият чулғаб турган юз қиёфаси, бетакаллуфроқ туюладиган дастлабки муомала, овозни баралла қўйиб гапиришлар, яна денг — ҳеч кимни аямайдиган, урганда бир ёқли қиладиган муросасиз танқидчи деган ваҳимали ном... Гўёки бир камчилигингизни топиб шу ондаёқ сизни ҳам танқид қилиб ташлайдигандек! Лекин икки оғиз гап олишганингиздан кейиноқ бу таассурот алдамчи эканига иқрор бўлардингиз. Айниқса, домла ортиқча сипогарчиликларни четга суриб, бўлари гапни ўртага ташлаганларида, айниқса, юзлари бирдан юмшаб, мийиқларида табассум пайдо бўлгач, буткул бошқа — дилкаш, меҳрибон одамга айланиб қолардилар.

Озод ака фақат адабиётшунос ёки шоир-ёзувчилар билангина эмас, ҳаётда дуч келган турли касб кишилари билан ҳам тезгина тил топишиб, дўсту қадрдон бўлиб кетаверардилар. «Тафаккур»да бирга ишлаганимизда тақдир афғон юртида улғайтирган ватандошимиз (асли сурхондарёлик) Муҳаммад Салим Жўрабой ўғли деган тужжор мени қора тортиб, қўли бўш қолди дегунча (офиси яқин жойда эди) таҳририятимизга кириб келаверарди. Аслида бошқа-бошқа оламнинг одамлари, аммо ёшлари яқинлиги туфайлими ёки ҳар икки томондаги қизиқувчанлик хислати сабаб бўлдими, домла шу киши билан жуда қадрдонлашиб кетдилар. Хоналарида узоқ-узоқ суҳбат қулар, кейин бирга-бирга тушлик қилиб келишар, гоҳо ўтириб олиб шахмат суриб қолишар эди.

Шу одам — ғурбатзада, кўп балоларни бошдан ке-

чирган жаҳонгашта, ўзига етгудек донишманд Муҳаммад Салим ака домламиз билан дўстлашгач, талай вақтдан бери таниш эсак-да, менга одатдагидан бошқачароқ эҳтиром кўрсатадиган бўлиб қолди. Бир сафар гап орасида «Сиз катта одам экансиз, укам, билмай юрганимизни қаранг!» деса бўладими! «Э, қўйсангиз-чи, Салим ака, — дедим хижолат аралаш, — биз бор-йўғи журнал чиқариб ўтирган бир қаламкаш-да». «Унисини билмадим-у, локин Озод домулло билан билла ишлайдигон одам кичкина бўлмайди. У киши кўп улуғ инсон эканлар, авлиё, авлиё! Авлиёсидан сира кам эмас».

(Ана шундай — Озод домлага яқин юрсангиз, у кишининг назарига тушсангиз, осонгина «катта одам» бўлиб кетаверардингиз.)

Икки қадрдон бир-бирларини «ака-ака»лаб иззатлашар, борди-келдилари ҳам бор эди. Домла Эркин Воҳидов ва Тўрабек Долимов сингари биродарлари билан Салим аканинг шаҳар четидаги кўркам боғида бир неча марта меҳмон бўлган, шахматбозлик қилишган эди. Салим ака оламдан ўтганидан кейин ҳам ўртадаги алоқа узилмади. Раҳматлининг ўғиллари домлани иссиқ-совуқ кунларида йўқлаб туришди. «Салимжон ака жуда аломат, халқона бир энциклопедия эди, шу киши ҳақидаям бирор нарса ёзиш керак эди-да», деб қолардилар домла гоҳида. Умр вафо қилганида, аминманки, ёзардилар ҳам.

Кўлингиздаги кигоб эса — домланинг умр йўлида йўлдош бўлган, у киши кўрган-билган ва эшитган замондошлари ҳақида ёзиб улгурганларидан бир қисми. Китобда муаллиф асосан зиёлилар, мактаб ва университетда таълим берган устозлари, тенгдош дўстлари, шогирд ва укагонларидан нақл қилади. Бунда кўпдан-кўп ғаройиб ва аччиқ тақдирларни, ғоят моҳирлик билан чизилган портрет ҳамда характерларни кўрасиз, муайян шахс ва ижтимоий ҳаёт муносабатлари борасидаги унча-мунча қолипларга сиғмайдиган, мардона эътирофлардан туғилган теран фикр ва хулосаларга дуч келасиз. (Ғапимизнинг исботи учун шу ўринда кўплаб кўчирма келтиришдан тийилиб турибмиз, зеро буни мақсад қилмаганмиз.)

Китобнинг ёзилиш услуби одатдаги жимжимаю баландпарвоз таърифлардан холи, ниҳоятда содда, жайдари; бир қарашда ҳатто «ўзимиз биладиган» гаплардек. Аммо ўқиётганда мароқли бир роман мисоли матндан бош кўтаролмай қоласиз. Сабаби — самимият, сабаби — ҳаққоният. Роман дедик, дарҳақиқат, қўлингиздаги китобни муаллиф ва унинг замондошлари, уларнинг чигал ва мураккаб қисматларидан ҳикоя қилувчи ўзига хос бир роман дейиш мумкин.

Ушбу китоб баҳона, домланинг таржимаи ҳоли ва шахсиятига оид ҳамда муайян давр манзараларини қамраган жуда кўп маълумотлардан ҳам хабардор бўласиз. Лекин биров тўғрисида нақл этаётганида муаллиф зинҳор-базинҳор ўзини ҳикоя марказига олиб чиқмайди, аксинча — ўша ҳолатда йўл қўйган хатолари ёки инсоний ожизликларини очиқ-ошкор, шахсиятини асло аяб ўтирмай баён қилаверадики, китобнинг бир жозибаси шундан.

Ҳали айгганимиздек, раҳматли Салим ака Озод домлани авлиёга тенглаштириб таърифларди. Бизнинг бундай даъвомиз йўқ, чунки авлиёлар ёки авлиёсифат зотлар фақат ўтмишда яшаб ўтган, ҳозирги кунда учрамайди, деган эскича қарашда юрамиз. Тўғри-да, ҳаётда ўзингиз билан бирга юрган, бирга турган замондошингизни, гарчи у ҳар қанча улуғу мўътабар бўлмасин, авлиё атамоққа тилингиз бормайди — ийманасиз, истиҳола қиласиз: хом сут эмган банда, эрта бир кун ножўяроқ бирор иш қилиб қўйса-я! Шошмай турайлик, умри поёнига етиб, оламдан ўтсин, ана кейин ўйлаб кўрармиз... Домла Шарафиддиновнинг эса на доноликка, на улуғликка даъволари бор эди. Биз билган Озод ака чинакам ҳаёт одами, ҳаётчан инсон эдилар. Унча-мунча мақтову таърифларга энсалари қотарди: «Э, қўйсангиз-чи шу гапларни!»

Мудом-муттасил фикрлаб, фикрлаганда ҳам мустақил мулоҳаза юритиб яшаш устознинг бош ҳаётий шиорларидан эди. У киши теварак-атрофда кечаётган ҳар бир воқеа-ҳодисага, умум-кўпчилик аллақачон тасдиқлаган, кўникиб улгурган одатий қоида-тутумларга ҳам, худди илк бор дуч келгандек, гумон аралаш бир

хайрат, «Нега бундай? Нимага айнан шундай бўлиши керак?» деган каби безовта, мурасасиз саволлар асосида ёндашардилар. Аёнки, ҳаётга ўта талабчан муносабат кўпроқ ёшликка, шунда ҳам айрим бир тоифагагина хос бўлади. Лекин чархи кажрафтор бора-бора бундай ўжару ўзбошимчани тарашлайди, измига солади, кўндиради, кўниктиради. Кечаги мағрур, шижоатли одам, бугун қарасангиз — синиб бўлган бир мурасасоз кимсага айланибди...

Худо берган қатъиятли феъл-атвор орқасида не-не жафоларни бошдан кечирганига, кексалик чоғларида оғир дардга чалиниб, мислсиз жисмоний оғриқлар чангалида азоб чекканига қарамай, ҳаётга бирдай талабчанлик билан ёндашув, тийиқсиз қизиқувчанлик, ҳар иш, ҳар бобда асл моҳият сари интилиш ҳисси умрининг сўнгги дақиқаларигача устозни тарк этмади.

Мард одам шундай яшар. Чин олим шунча бўлар.

Ўша авлиё деганлари ҳам осмондан тушмагандир...

Эркин АЪЗАМ

ДОРИЛФУНУН МЕНИНГ ТАҚДИРИМДА

Баъзан назаримда мен шу дорилфунунда туғилиб кўз очгандек, атак-чечак юришни шу ерда ўргангандек, шу ерда балоғатга етгандек ва энг сўнгги маррага ҳам шу дорилфунун бағридан борадигандек туюлади. Ҳарҳолда, шуниси аниқки, мен бу ҳаётда нимага эришган бўлсам, ҳаммасига дорилфунун туфайли, унинг бағрида, унинг паноҳида эришдим. Лекин қисмати дорилфунун билан чамбарчас боғланиб кетган одам бир менми? Менга ўхшаган ўн минглаб, балки юз минглаб одамларга дорилфунун чинакам оналик қилмадими? Қолаверса, бутун ўзбек халқининг XX асрдаги ҳаётида, қайта тикланишида, ривожда, миллат сифатида янги сифатлар касб этиб шаклланишида фавқуллодда роль ўйнамадими? Менимча, буни Президентимиз Ислом Абдуганиевич Каримов ҳаммамиздан кўра теранроқ тушуниб етди, шекилли, ўз Фармони билан унга «Ўзбекистон Миллий университети» деган олий мақом берди.

Мен университетга 1946 йилнинг сентябрида келган эдим. Ёнимда етуклик аттестати, чўнтагимда олтин медалъ, дунёнинг ҳамма илмини билиб, тадқиқ қилиб қўйгандек бурним кўтарилган, димоғим шишган, босартусаримни билмайман. Мени бағрига олган дорилфунун қисқа муддатдаёқ менинг кўзимни очди — осмонлардан ерга тушириб қўйди, илм дунёси сарҳадсиз бир уммон эканини, унинг мусаффо сувларини ҳар қанча шимирган билан тагига етиб бўлмаслигини менга аён қилди. Ва менга яна шуни аён қилдики, фақат мукаммал илмгина инсонга саодат йўлини кўрсатадиган муқаддас қудратдир.

Ўша йилларда университет талабаларининг таркиби жуда олақуроқ эди — аудиторияларда кечагина мактабдан чиққан, сочини жамалак қилиб майда ўриб олган қизалоқнинг ёнида аллақачон 25 ёшни уриб қўй-

ган, соч-соқолига вақтидан олдин оқ оралаган, бир қўли ё бир оёғи Оврупонинг қайси бир адирларида қолиб кетган йигитлар ҳам бор эди. Ўша жамалак соч қизалоқ ҳам, менга ўхшаган сўтак йигитчалар ҳам ҳали болаларча фикрлар эдик, ҳали оёғимиз остидан икки қадам нарини кўролмас эдик. Лекин шунга қарамай, уруш кўриб, Ватан олдидаги бурчини ўтаб қайтган акаларимиз билан тил топишиб кетдик.

Университет ўша пайтлардаёқ ўзининг салобатига, ички ғурурига эга эди. У нафақат Марказий Осиёдаги кўпгина олий ўқув юртларининг онаси бўлган, у нафақат ҳар йили халқ хўжалигининг турли соҳалари учун минглаб мутахассислар етказиб берарди, балки ёшларни адолат руҳида, ҳақиқат ва эзгулик нурларига буркаб тарбия қиларди. Уларга виждон нима эканини, чин инсон қанақа бўлишини англатарди.

Бизнинг филология факультети уруш авжи қизиб, мамлакатнинг ҳаёт-мамонт масаласи қил устида турган 1942 йилда ташкил бўлган экан. Уни ташкил қилишда В. М. Жирмунский, Д. Д. Благой, Е. Э. Бертельс, Пиксанов каби дунёга машҳур олимларнинг хизмати катта бўлган экан. Лекин ундан ҳам аввал — гарчи ҳали алоҳида факультет бўлиб ажралиб чиқмаган бўлса-да, бу ерда Ойбек, Мухтор Аvezов каби буюк алломалар дарс берган экан. Талабалик йиллари ҳақида гапирсам, гап тамом бўлмайди. Шунинг учун мен университетнинг ёшларига билим бериш билан чекланмай, уларни маънавий жиҳатдан ҳам етук ва баркамол одамлар бўлиб чиқишидаги иккита жиҳатнигина айтиб ўта қолай.

Университет, биринчидан, бизнинг миллий ғуруримизни шакллантирди. Биз ўзбек эканимизни, бизнинг халқимиз дунёдаги энг қадимий цивилизациялардан бирини яратган эканини онгимизга сингдирди. Ҳали дунёдаги аллақанча эллар ва элатлар, қабила ва уруғлар «Туз нима, ўт нима ва лунги» нималигини билмай, бошларига шох тақиб юрган кезларда бизнинг юртимизда бобокалонларимиз суғориладиган деҳқончилик бобида мўъжизалар яратгани, ўз давлатини барпо этгани, шаҳарлар, йўллар қурганини, нодир санъат асарларини вужудга келтирганини билиб олдик. Ўзбекларнинг тарихи ҳам дунёдаги ҳеч бир халқникидан қолишмайдиган да-

ражада бой ва ранг-баранг бўлганини, бизнинг халқимиздан буюк алломалар, саркардалар, давлат арбоблари, файласуфлар, олимлар, санъат ва адабиёт намояндалари етишиб чиққанини билдик. Булар билан фахрланмай бўлармиди? Тўғри, ўша давр мафкураси айрим халқларнинг миллий ғурурини шакллантиришга тиш-тирноғи билан қарши эди. Лекин, шунга қарамай, домлаларимиз ғоятда эҳтиёткорлик билан, нозик дид билан бақириб-чақирмасдан илмий ҳақиқатларни бизга сингдирар эдиларки, бунинг оқибатида фақат билимимиз эмас, миллий ғуруримиз ҳам ортиб борарди.

Мен айтмоқчи бўлган яна бир жиҳат шундаки, университет биз — ёшларга адолат ва ҳақиқат туйғусини сингдирди. Биз университет аудиторияларида беш йил таҳсил кўрган бўлсак, беш йил кутубхоналарда эски ва янги китобларнинг чангини ютиб, игна билан қудуқ қазиган бўлсак, шу жараёнда муттасил фикрлашни ҳам ўрганиб бордик. Университет бизга фикрлашсиз инсон инсон бўла олмаслигини, фикрлаш эса ҳамма нарсани таҳлил қилиш, воқеа-ҳодисаларнинг замиридаги моҳиятга етиб бориш, ҳақиқатни кашф этиш эканини ўргатди. Бу ҳам ўша йиллар шароитида мутлақо амалга ошириш мумкин бўлмаган бир гап эди. Аксинча, ҳар хил мафкуравий дарсларда, йиғинларда, анжуманларда қулоғимизга ўша даврнинг ёлғон ҳақиқатларини қуйганлари-қуйган эди. Лекин фикрлаш малакаларини эгаллаган сари «Мен бахтиёрманми? Менинг халқим, элим эркин яшаяптими? Наҳотки, аравани қуруқ олиб қочиб, кўпиртириб-тошириб айтилаётган гаплар рост бўлса?» деган шубҳа-гумонлар кўпчилигимизни ўртай бошлаган эди. Ўшанда гарчи бизлар Герцен ва унинг дўстлари каби Воробьёв адирларига чиқиб, Ватан озодлиги йўлида жон фидо қилишга қасамёд қилмаган бўлсак-да, иччимиздан шу юртнинг содиқ фарзандлари бўлишга, унинг бахт-саодати йўлида ҳеч нарсамизни аямасликка аҳд қилиб қўйгандик.

Университетни тугатиб, аспирантурага кетдим, у ердан 1955 йилда қайтдим. Шу йилнинг сентябрь ойидан бошлаб, университетнинг филология факультетига ўқитувчи қилиб қабул қилиндим. Университет билан боғлиқ ҳаётимнинг иккинчи босқичи бошланди. Биринчи марта

дарсга кирганим эсдан чиқмайди. Бу — IV курс, Умарали Норматовлар курси эди. Аудиторияни тўлдириб ўтирган йигит-қизлар мендан кичик бўлишса, атиги икки ёки уч ёш кичкина эди, холос. Гўё ҳаммалари: «Қани, нима каромат кўрсатар экансан?» деб ўйлаётгандек, кўзларини узмай менга тикилиб туришарди. Уларнинг сури босди, шекилли, бир оз довдираб қолдим, кейин ўзимни ўнглаб олдим. Аммо топиб келган гапларим дарснинг охиригача етмади — ўн беш минут олдин тамом бўлиб қолди. Нима қилишимни билмайман. Талабалар қитмирлик қилиб, бир-иккита саволдан бошқа савол бермай, кўзларини лўқ қилиб ўтираверишди. Чиқиб кетай десам, пулини олиб, ишини чала қилиб кетган мардикорнинг аҳволига тушиб қоламанми, деб кўрқаман.

Хуллас, биринчи дарс ана шунақа ўтганди. Аммо омадим бор экан — талабалар ҳам, қирқ йил бирга ишлашимиз керак бўлган домлалар ҳам яхши одамлар экан. Талабалар аҳволимни тушуниб, қитмирлик қилишларини бас қилдилар. Домлалар эса жуда меҳрибонлик билан муомала қилдилар, муболағасиз айтиш мумкин — улар мени янги ўтказилган ниҳолдек авайлаб, парваришлаб, вояга етказишди. Мен ишга келганимда адабиётшунослардан Фулом Каримов, Субутой Долимов, Зикриё Мирҳожиев, Ҳомил Ёкубовлар, ёшлардан эса Лазиз Қаюмов хизмат қилишарди. Кейинчалик бу жамоага Аҳмад Алиев, Бердиали Имомов, Саида Нарзуллаева, Умарали Норматов, Абдуғафур Расулов, Норбой Худойбергенов, Матёқуб Қўшжонов ва бошқалар келиб қўшилди. Узоқ вақт мобайнида адабиётчилар жамоасига профессор Фулом Каримов раҳбарлик қилди. Айтиш керакки, кафедрага чинакамига илмга берилган, педагоглик касбига садоқатли, ҳалол одамлар тўпланган эдилар. Ҳар қандай майда гаплардан устун туришар ва бўҳтонларга йўл беришмас, бир-бирларига чинакам меҳрибонлик ва талабчанлик билан муомала қилишарди. Кафедрада тез-тез илмий маҳсулотлар, асарларимиз, диссертациялар муҳокама қилиб турилар, баъзан бу муҳокамаларимиз кескин баҳслар билан ўтарди. Сифати паст ишларни қайтариш ҳолатлари ҳам учраб турарди. Лекин уларнинг биронтаси кейин ҳам давом этадиган жанжалга, ғаразли олишувларга айланиб кетмасди. Мен 40 йил мобайнида бу

жамоада бирон марта ҳам жиддий ихтилофлар чиққанини, бир-бирига терсайишлар, бир-бирига бурун жийиришлар рўй берганини билмайман. Сира эсимдан чиқмайди — 60-йилларнинг ўртасида кафедрада реализмнинг табиати ва унинг пайдо бўлиш даври ҳақида жиддий тортишув юз бериб қолди. Айниқса, раҳбаримиз Фулом Каримов билан менинг қарашларим ўртасида кескин зиддиятлар туғилди. Домла мудирлигини пеш қилиб, менга талабалик йиллари дарс берганларини рўкач қилиб, бир-икки дўқ-пўписа билан менинг шаҳдимни қайириб ташласа бўларди. Лекин бундай қилмади. «Баҳсимизни кенг жамоатчилик олдига олиб чиқайлик. Унда талабалар ҳам, четдан келган мутахассислар ҳам иштирок этсин» деб таклиф қилди домла. Баҳс бўлди, у анча кескин ўтди, лекин баҳсдан кейин тарафдорлар ўртасида ҳеч қандай ихтилоф, низолар келиб чиқмади. Хуллас, бу жамоада кўп йиллар мобайнида ҳақиқий ижодий муҳит ҳукм сурган эди. Шунинг учун ҳам бу жамоанинг илмий ишлари жуда самарали бўлди. Улар яратган илмий асарлар, монографиялар, тўпламлар, тадқиқотлар, сон-саноқсиз мақолалар бир жойга тўпланса, жуда катта кутубхона бўлади.

Бу асарлар нафақат талабалар учун қўлланма бўлган эди, улар республиканинг илмий-маданий ҳаётига ҳам сезиларли таъсир кўрсатди ва охир — пировардида университетнинг филология факультети адабий-танқидий фикрнинг марказларидан бири бўлиб қолди. Университет доирасида мунтазам равишда турли адабий анжуманлар ўтказилиб туриларди. Ҳар гал камида минг киши иштирокида ўтадиган бу йиғинлар ёшларда унутилмас таассуротлар қолдирарди. Шулар баробарида, бу жамоа ҳеч қачон ўзининг асосий вазифаси — юксак малакали филолог мутахассислар етиштириб бериш эканини унутган эмас. Университетдан, филология факультетидан етишиб чиққан мутахассислар турли ижодий ташкилотларда, оммавий ахборот воситаларида, давлат идораларида, ҳар хил жамоатчилик уюшмаларида муваффақият билан хизмат қилмоқда. Нафақат Тошкентда, балки республикамизнинг бошқа жойларида ҳам «Домлажон, ассалому алайкум» деб қўлини кўксига қўйиб, сенга пешвоз чиқаётган шогирдингни кўрганда,

рости, одам бир қоп семириб кетади ва ўтган умридан мамнун бўлиб қўяди. Адабиёт соҳасини-ку айтмаёқ қўя қолай — Одил Ёқубов, Саида Зуннунова, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Жонрид Абдуллахонов, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Эркин Аъзамов, Хайриддин Султонов, Иброҳим Ғафуров, Ойдин Ҳожиева... Рўйхатни яна ва яна давом эттиравериш мумкин.

Мен дорилфунундан бир умрлик турмуш ўртоғимни топдим. Беш йиллик талабалик йилларида эса ака-ука Маҳмад ва Матлаб Воҳидовлар, астроном Абдусалом Латипов, файласуф Эркин Юсупов ва Музаффар Хайруллаев каби қадрдон дўстлар ҳам орттирдим.

Шу ўринда яна бир фактни айтиб ўтмоқ керак. Сўнгги йилларда ёзувчилардан тўрт кишига Ўзбекистон Қаҳрамони деган юсак унвон берилди. Булардан уч киши бевосита университетнинг филология факультети билан боғлиқ. Булар Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов ва мазкур сатрлар муаллифидир. Тўртинчи қаҳрамонимиз Саид Аҳмадга келсак, у ҳанузга қадар университетнинг филология факультетида ўқимаганига пушмон қилиб юради, шекилли. Шу фактларнинг ўзиёқ факультет жамоасининг меҳнати нечоғли самарадор бўлганини кўрсатади. Бу ўринда-ку имкони бўлса, университет олимларининг математика, физика, химия, биология, геология, шарқшунослик, тарих ва археология соҳаларига қўшган ҳиссаси ҳақида ҳам оғизни тўлдириб, ифтихор билан гапирса арзирди, ўнлаб буюк номларни келтириш мумкин эди. Аммо бунга мақоламиз ҳажми йўл қўймайди.

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ҳозирга қадар ўзининг юсак номини оқлаб келяпти. Ўйлайманки, бундан кейин ҳам мустақил республикамизда эркин ва фаровон демократик жамият қуриш йўлида у ҳамиша олдинги марраларда бўлади.

Мен республикамиздаги олий таълимнинг бу юсак кошонаси олдида бош эгиб таъзим қиламан ва бундан кейин ҳам ҳар ишимда, ҳар қадамимда «шу дорилфунундан чиққан» деган шарафга муносиб бўлишга ҳаракат қиламан.

ИЛК МУАЛЛИМЛАРИМ

Китобларим орасида бичими шапалоқдек келадиган юпқа муқовали бир китобча бор. Унинг қоғозлари аллақачон сарғайиб кетган, лекин бутун. Бу китобнинг ёши бу йил роппа-роса олтмиш иккига етди. У Шайхзоданинг урушнинг энг оғир йилида — 1942 йилда нашр этилган шеърий тўплами. Унга шоирнинг «Кураш нечун», «Капитан Гастелло», «Йўқ, мен ўлган эмасман», «Берлинда суд бўлғувси» каби шеърлари киритилган бўлиб, ҳозир ҳам бу шеърлардан ўша йилларнинг оловли нафаси уриб туради, бу шеърларнинг тафти бугун ҳам юракларни куйдиради. Бу китобча мен учун икки томонлама ардоқли — биринчидан, мен ундаги шеърларнинг бир қисмини ёд олиб, госпиталларда ярадор жангчиларга, маҳаллаларда оддий одамларга ўқиб берардим. Ёд олмаганларимни китобдан ўқиб берардим. Неча марталаб шеърларни ўқиб бўлганимдан кейин тингловчилардан кимдир ошкора, кимдир пинҳона кўз ёшларини артганини, чуқур оҳ тортиб, кўнглидаги андуҳни бўшатганини кўрганман. Китобнинг мен учун ўта ардоқли бўлишига сабаб бўлган иккинчи омил шунда эдики, уни менга мактабимизнинг илмий мудири, адабиёт ўқитувчимиз, синф раҳбаримиз Қудрат ака Аҳмедов ўз дастхати билан совға қилган эди. Дастхатда «Аълочи ўқувчи Озод Шарафиддиновга эсдалик учун» деб ёзилган жўнгина сўзлар бор эди. Албатта, бугунги кунда ўқитувчининг ўз ўқувчисига китоб совға қилгани жуда жўн ва жуда оддий бир ҳодиса бўлиб кўриниши мумкин. Баъзи одамлар «китоб совға қилган бўлса қилибди-да, бунинг нимасини ёзади», деб бурун жийиришлари мумкин. Лекин бунақа хулоса чиқаришга шошилманг, азиз ўқувчим. Гап, албатта, кичкинагина бир шеърий тўпламнинг шунчаки совға қилинганида эмас. Гап шундаки, Қудрат

Аҳмедов бизга — мураббийлик қиладиган ўқувчиларига фақатгина устоз эмас, бамисоли туғишган ота, балки ундан ҳам яқинроқ бир инсон эди. У синфдаги ҳар бир болани жуда яхши билар, ҳар бир ўқувчининг уйига неча марталаб борар, уларнинг ота-оналаригина эмас, ҳатто бувилари ва боболари билан ҳам эринмай гаплашиб ўтирар, фарзандининг мактабдаги аҳволдан, қайсидир куни дарсга келмаганидан, хулқи бузила бошлаганидан, бетгачопар бўлиб қолганидан, дарсларни тузукроқ тайёрламай қўйганидан, бирга ўтирадиган ўртоғининг қаламини ўғирлаб қўйганидан гурунглашарди. Хуллас, синфдаги болаларнинг феъл-атворигина эмас, бутун ҳаёти, нималар билан нафас олаётгани, чўнтагида қанча пули боридан тортиб, шўхликлари қанақа йўналиш ола бошлаганигача — ҳамма-ҳаммаси унга маълум эди. Боланинг уйдами ёки мактабдами, ўқувчи тўғрисида унинг ота-оналари билан гаплашар экан, бу гурунг ҳеч қачон чақимчилик тусини олмас эди. Қудрат ака бундай суҳбатларда боланинг шахсиятига тегадиган ёхуд уни камситадиган бирон оғир гап айтмас, уларга тарбия бобида берилган маслаҳатлари ҳам малол келмайдиган, лекин қилмаса бўлмайдиган маслаҳатлар бўларди. Айни чоғда у жуда талабчан эди, кечикиб қолишга, дарс тайёрламасликка йўл қўймасди. Бирор боланинг дарс қолдириши ёхуд дарсга тайёрланмай келиши фавқулодда воқеа сифатида қаралар ва Қудрат ака бу ишнинг тагига етиб, аҳволни тузатмагунча қўймас эди. Лекин бола халқи, айниқса, ўсмир чоғида, ўтиш даврини бошидан кечиришда жуда шум бўлади. Билмадим, ота-оналарнинг бахтигами, ўқитувчиларнинг бахтигами ёки ўзимизнинг бахтимизгами авжи балоғатга эришаётган чоғимизда қиз болалар билан ўғил болаларни бир-биридан ажратиб ўқитиш тўғрисида буйруқ чиқди. Ўқитувчилар ҳарна ёвнинг бири кам бўлди, деб хурсанд бўлишди. Бироқ болалар эса бутун кучини бошқа ёққа уришди. Бизнинг мактабимиз Охунгузарда бир қаватлик замонавий бинода жойлашган эди. Шундоққина биқинимизда Пушкин боғи. Боғдаги сайрлар ва сайиллар, асосан, кечқурунлари содир бўлса-да, кундуз кунлари ҳам у ерда бемалол кўнгил очса бўладиган отўйинлар, футбол май-

дончалари, концерт саҳналари бўларди. Биз 6 соат ўқишимиз керак бўлса-да, тўрт соатдан кейин ҳаммамиз ялпи қочадиган одат чиқардик, дарс қолиб, паркда бутун синф билан футбол ўйнардик. Уч-тўрт кун бу қилиғимиз жазосиз қолди — ҳеч ким сезмадимиз ёки сезишса ҳам арқонни узун ташлашдими, билмайман. Аммо бир куни ҳар қанақа хавотирни йиғиштириб қўйиб, чунонам ўйинга берилиб кетибмизки, асти қўяверасиз. Бирдан кимнингдир ҳайқариб сўкингани эшитилди. Умида сўкинмайдиган Қудрат ака ғазабдан қизариб-бўзариб, кўзлари ёниб, ранги оқариб бизни чапараста сўкмоқда эди. Шу маҳал тўп унинг олдига келиб қолди. Синфимизнинг ифтихори эди — бунақаси ҳеч қайси синфда йўқ эди. Қудрат ака биз сира кутмаган чапдастлик билан тўпни олиб олди-да, чўнтагидан паккисини олиб, коптокни чавақлаб ташлади. Копток «пис-с» этдию овоз чиқаршига улгурмай бўшашди-қолди. Биз билан бирга Қудрат аканинг жияни Аҳматилла ҳам ўқирди — ўша куни ҳаммамиздан ортиқ у жазоланди — Қудрат ака Аҳматиллага бир тарсаки туширди, шекилли. Эртаси куни эрталаб синф мажлиси бўлди — Қудрат ака бизнинг шумликларимизни шундай таърифладики, биз чиндан ҳам ич-ичимиздан уялиб кетдик ва одам бўлишга ваъда бердик. Дарсдан қочишлар тўхтади.

Лекин биз, бари бир, Қудрат акани жон-дилимиздан яхши кўрардик, уни ранжитмасликка ҳаракат қилардик, ҳатто унга сирларимизни ҳам ишониб айтаверар эдик. Биз учун бу одамнинг гапини қайтариб бўлмайдиган устозга айлантирган омил — унинг ўз соҳасини мукамал биладиган мутахассис эканлиги эди. Қудрат ака ўзбек адабиётини билардигина эмас, унинг гўзаллигини юракдан ҳис қиларди ва маърузаларида шу ҳисларини бизга ҳам юктиришга ҳаракат қиларди. Ўзбек классик адабиёти 8-синфда ўқитиларди — ҳозир баъзан 15 ёшли болаларга классик адабиётни тушуниш қийинлик қилади, деган гапларни эшитиб қоламан. Мен бунга мутлақо қўшилмайман — ҳамма гап қандай ўқитишда. Ахир биз ўша пайтда эшитган ва ўқитилган «Сенсан севарим, хоҳи инон, хоҳи инонма, қондир жигарим, хоҳи инон, хоҳи инонма», «Ул санамкўм сув ёқасида паридек ўлтирур,

ғояти нозиклигини сув билан ютса бўлур», «Чархнинг мен кўрмаган дарди балоси қолдиму, хаста кўнглум чекмаган оҳу фиғони қолдиму» каби шоҳ сатрларни ҳозиргача ёд биламиз.

Қудрат ака адабиётни ўқитишда қолипдан қочар, ҳар хил чекинишларга йўл қўймас эди. Адабиётда унинг билмагани йўқ эди — биз ҳар қандай саволимизга ундан мукамал жавоб олардик.

Бу гапларни ўқиган ҳозирги китобхонлар «нима бўпти, дарсини яхши кўрса, пишиқ-пухта тайёрлайдида» деб қўя қолишлари мумкин. Йўқ, азиизлар, менимча Қудрат Аҳмедовнинг фазилатлари негизида ётган нарсаси эдики, у туғма педагог эди, унда болаларга нисбатан битмас-туганмас меҳр ва муҳаббат бор эди. Қудрат ака синфдаги ҳар бир боланинг тақдирига ўз фарзандининг тақдирига қарагандек муносабатда бўларди. 8-синфга ўтганда мен Ўқчидаги педагогик техникумга кетдим — у ерда икки йилда диплом олиб, институтга кириш мумкин бўларкан. Мен бир йил ютмоқчи бўлдим. У ерда ўқий бошладим. Бир ой ўқидим ҳам. Бир куни дарсдан кейин уйга қайтаётсам, Қудрат ака йўлимни пойлаб турган экан. Уйга етиб боргунча бу қилган ишим чакки эканига мени ишонтирди ва мактабга қайтишга ваъда олди. Мен мактабга қайтдим ва етуклик аттестатини 14-мактабда олдим.

Кейин эса жуда кўп ўйладим — мен Қудрат акага кимман? Унга менинг қаерда ўқишимнинг нима аҳамияти бор эди. Нега у орадан бир ой ўтган бўлса-да мени излаб Эски Жувадан Ўқчига борди, бир-икки соат вақтини аямай, мени мактабга қайтишга кўндирди? Вақтлар ўтди — мен Қудрат аканинг бу яхшилигини сира унутолмайман. Қудрат ака кейин катта олим бўлиб етишди, диссертация ёқлади ва Педагогика институтида ишлай бошлади, лекин шунда ҳам бизнинг алоқамиз узилмади.

Менинг улғайишимга катта таъсир кўрсатган илк устозларимдан яна бири — Собит ака Комилов эди. 8-синфда ўқиб юрганимизда бирмунча вақт бизда математикадан ўқитувчи бўлмади. Бир куни дарсга қўнғироқ чалингандан кейин синфга ўрта бўйли, кулча

юзли, ияги кичикроқ, бурни пучукроқ бир одам кириб келиб, «мен сизларга математикадан дарс бераман» деб ўзини таништирди. Унинг устида уруш йиллари кенг расм бўлган телогрейка, пахтали шим, оёғида кирза этик. Кўриниши жўнгина эди-ю, лекин кўзларида чақнаб турган аллақандай қувлик учқунлари уни жўн деб қабул қилишга йўл қўймас эди. Биз кейин билдик — Собит ака саккизта боланинг отаси экан, лекин ўшандаги қиёфаси жуда ёш кўринарди. Биз янги ўқитувчига бор ҳунарларимизни кўрсатиб қўймоқчи бўлдик — кўриб турганига қарамай, бир-биримиз билан бор овозда гаплашишлар, партадан-партага кўчиб ўтишлар бошланди. Бир оздан кейин латифалар айта бошладик, уларнинг ичида бемазалари ҳам кўп эди. Ҳар гал латифа айтилганда бор овозда кулардик ва ўқитувчининг муносабати қандай бўлаётганини билиш учун унга зимдан қараб қўярдик. Биз ўзимизнинг шумлигимиз, беписандлигимиз билан янги муаллимни биринчи кундан оқ қайириб олмоқчи бўлгандик. Лекин янги ўқитувчи қизиқ одам экан — у бизнинг тўполонимиздан ранжиш ўрнига, жиғибийрон бўлиб бақириб-чақириб, ер тепиниб, бизни тергаш ўрнига, латифалар айтилганда бизга қўшилиб хохолаб кулар, энг яқин улфатларининг даврасига тушиб қолгандек ўзини жуда эркин ҳис қилар эди. Бу аҳвол роса бир соат давом этди. Танаффусда унинг «ғалатиروқ» эканини муҳокама қилдик. Кейинги дарс ҳам математика эди. Бизнинг бисотимиздаги шумликлару қитмирликлар тугаб қолган эди — энди бу ёғига «Нима қилсак экан?» деб ўйланиб турганимизда, у синфга кириб келди-да, гўё биринчи дарсда ҳеч нарса бўлмагандек, бизнинг оғиз очишимизга ҳам имкон бермасдан, «Қани, дарсни бошлаймизми, йигитлар?» деди-да, қўлига бўрни олиб, дарсни бошлаб юборди. Унинг маърузаси жуда мароқли эди. Аслини олганда, бизнинг ўша кунги шумликларимиз янги муаллимга қарши йўналтирилган эмас эди — биз ҳали унинг феъли атворини, қанақа одамлигини билмас эдик, биз математика фанига қарши исён кўтаргандик. Дарҳақиқат, мактабда болаларни математикадан ортик қийнамайлиган фан борми? Охир-кели

20.09.22
noalidagi
O'zbekiston Mk

рақамлар... Юракларинг сиқилиб, уларни қўшасан, айирасан, бўласан, кўпайтирасан. Кошки жўнгина рақамлар бўлса. Беш хонали, олти хонали рақамлар, миллионлар, триллионлар. Яна бунинг устига касрлар — оддий касрлар, яна аллақандай ғайриоддий касрлар. Қаёқдаги масалалар — дарахтга ўрмалаб чиқаётган, лекин ярмигача етмай, сирганиб тушиб кетадиган қумурсқаларми-ей, ҳовузни сувга тўлдирадиган икки хил қувурми-ей, бу шаҳардан чиққан, нариги шаҳарга қачон етиб бориши маълум бўлмаган поездларми-ей... Хуллас, математика фанини бизга ўхшаган шумтакаларни жазолаш учун Худо атайин ўйлаб топган бўлса керак. Ҳарҳолда, биз математикани ёқтирмас эдик, иложи бўлса, ҳамма математика дарсларидан қочишга тайёр эдик. Аммо янги муаллимнинг маърузаси ажойиб бўляпти-ку — гуё у математика устига тўшаб қўйилган аллақандай пардани кўтариб, бизга математиканинг жуда ажойиб бир дунё эканини очиб кўрсатяпти — бу дунё бениҳоя жозибадор, мароқли, унинг кўчаларига кирган одам шунақа саргузаштларни бошидан кечирав эканки, романларда тасвирланган саргузаштлар уларнинг олдида ип эшолмай қолар экан.

Собит ака болаларни ҳеч уришмас эди, ҳатто уй ишларини бажармай келганларни ҳам доскага чиқарди-да, «Майли, кел, икковимиз биргалашиб масалани ечиб кўрайлик» деб ишга соларди. Бир оздан кейин маълум бўлардики, муаллим масалани ечишда қатнашаётгани йўқ, у фақат йўлини кўрсатган. Сен эса кечадан бери уриниб тишинг ўтмаган масалани бугун ўзинг ҳал қилганингни кўриб жуда хурсанд бўлиб кетардинг, ўзингга ўзинг ҳурматинг ошарди, математикага муносабатинг ўзгарарди. Хуллас, ҳаш-паш дегунча янги муаллим синфдаги болаларнинг ҳаммасини ашаддий математикапараст қилиб қўйди. Биз кейин амин бўлдик — бизнинг Собит акамиз шаҳар математиклари ичида энг билағони экан, бу ҳам етмагандай биладиганларини жуда қизиқарли қилиб ўқувчиларига етказа олиш санъатига ҳам эга экан.

Уруш пайтлари шароит оғир эди. Ўқитувчиларнинг маоши қанча бўлганини аниқ билмайман-у, лекин у

бола-чақа боқиш, рўзғор тебратиш учун етмаганидан яхши хабарим бор. Буни мен ўша устозимиз Собит ака мисолидан биламан — у куз пайтлари Кўктерак томонларга чиқиб кетадиган одати бор эди. Ўша пайтларда Кўктерак ва шунга ўхшаш шаҳар теграсидаги анчагина жойларда шаҳарликларнинг боғи бўларди — улар эрта баҳорда у ерга кўчиб бориб, экин-тикин қилишар, турли мевали дарахтларга қарашар, кузда ҳосилни йиғиб олгандан кейин, уйларига қайтишар экан. Буғдойзорда ҳосилни йиғиб олгандан кейин ерда бошоқлар қолганидек, боғларда ҳам, марзаларнинг у ер-бу ерида сабзими, лавлагими, шолғомми, турпми дегандек, яккам-дуккам сабзавотлар қолиб кетар экан. Собит ака ана шулардан бир қоп-ярим қоп йиғиб келиб, уйда болачақасининг нафсини қондирар экан. Лекин шунга қарамай, қийналиб кетгани ҳақида, бу адоқсиз машаққатлар жонига теккани ҳақида бирорта одамга бирор оғиз зорланиш, шикоят деган нарсалар бўлмас эди.

Баъзан бир нарсани ўйлаб қоламан — невараларим ҳозир мактабда ўқишади — уларнинг ҳаммаси ҳам бир ўқув йилига неча марталаб пул сўрашади, «Нима қиласан пулни?» дейилса, «Устозимизнинг туғилган кунига совға оламин, комиссия келар экан, байрамга дастурхон тузашмоқчи экан, менга коньяк олиб бориш тушди, имтиҳон олдидан пул йиғиб беришимиз керак экан» ва ҳоказо ва ҳоказо. Бу иллат, бу тиланчилик, ҳакалак отган нафсини болалар ҳисобидан қондириш бугун мактабда анча кенг тарқаган. «Нега бундай қиласизлар?» деб сўралса: «Нима қилайлик, биз ҳам тирик жон, маош етмайди», — деб жавоб беришади. Мен бунақа жавобни эшитганимда дарғазаб бўламан, дарҳол кўз ўнгимга Қудрат ака ёхуд ярим қоп лавлагига орқалаб, эгаси кўчиб кетган боғлардан қайтаётган Собит ака келади. Нима, уларнинг маоши етарли бўлганми? Эҳ, дўсти нодонлар, дегим келади бугунги баъзи ҳаромхўр муаллимларга, улар кўрган қийинчиликларнинг юздан бирини сизлар кўраётганингиз йўқ-ку! Очлик нима экани етти ухлаб сизларнинг тушингизга кирмаган-ку! Гап маошнинг етишмаслигида эмас, гап одамнинг ўзига кучи етмай қолишида, нафсини тия билмаслигида, қаноат туй-

ғусининг йўқолиб кетганида. Ахир, ўша Собит акалар, Қудрат акалар ҳам болалардан у-бу нарсаларни тилансалар, болалар қийналиб бўлса-да, олиб келиб бермасмидилар? Лекин уларнинг бундай қилишлари мумкинлигини мен сира-сира ақлимга сиғдира олмайман. Бунга уларнинг орияти, номуси, виждони йўл қўймас эди. Ниҳоят, улар ўз касбларини яхши кўришарди, болаларни яхши кўришарди, уларни виждонсизликка, мунофиқликка ўргатишни тасаввур ҳам қила олишмасди.

Улар том маънода фидойи одамлар эди. Албатта, уларнинг ҳам ўзига яраша камчиликлари, қусурлари бўлган бўлиши мумкин. Лекин ўша фидойиликлари қаршисида, ўзларининг инсоний ғурурларини юксак ва пок тутишлари қаршисида бундай қусурлар сезилмай кетар экан. Бугун менда, мен билан бир синфда ўқиган дўстларимда Қудрат Аҳмедовдай, Собит Комиловдай устозлардан ўтган баъзи бир инсоний сифатлар мавжуд бўлса не ажаб! Улар оламдан ўтиб кетишди, лекин мен ҳозирга қадар бу улуғ инсонларнинг, бизга нафақат адабиёт ёки математикадан, балки одамийликдан ҳам сабоқ берган илк устозларнинг хотираси олдида бош эгинида давом этаман.

АСПИРАНТУРА САБОҚЛАРИ

Корнелий Люцианович Зелинский аспирантурада ўқиган кезларимда менинг илмий раҳбарим бўлган эди. Илмий раҳбардан менинг умидим катта эди — менинг ўша пайтдаги гўр тасаввурларимга кўра илмий раҳбар шогирдини қўлидан тутиб, илмнинг тор ва қинғир-қий-шиқ кўчаларидан олиб ўтиб, катта чароғон ва равон йўлга олиб чиқиб қўймоғи керак эди. Ва бу билан чегараланмай, у шогирдига отадек бўлмоғи, уни туғишганидек кўриб, турмушнинг ҳамма масалаларида ғам-хўрлик билан раҳнамолик қилмоғи керак эди. Лекин биз ота-боладек бўлолмадик. Умуман, ўзаро муносабатларимиз мен ўйлаганчалик тарзда кечмади ва бунга, биринчи навбатда, мен ўзим айбдор эдим.

Кириш имтиҳонларини топшириб бўлгандан кейин менга илмий раҳбар Зелинский бўлишини эълон қилишди. Мен эса бундан мамнун бўлиш ўрнига, «Биз қуёшли Ўзбекистондан келган илмга чанқоқ талабалармиз. Бизга тузукроқ домла берсаларингиз бўларди. Камида Бертельс бўлиши керак домламиз» деган маънода кичикроқ йиғилишда нутқ ирод айладим. Ўта фаросатсизлик ва анойилик билан айтилган бу гапнинг оқибати нима бўлишини ўйламабман ҳам. Бир ҳафта ўтар-ўтмас институтда катта йиғин бўлди ва унда бошланғич партия ташкилотининг котиби Силенко деган занчалиш бир одам ингичка овозда «баъзи бир аспирантларимизнинг бурни ҳалитдан кўтарилиб қолибди. Биз уларнинг «спесини қоқиб қўямиз» деди. Мен «спес» деган сўзни тушунмас эканман. Мажлисдан кейин суриштириб билсам, такаббурлик деган маънони англатар экан. Биринчи мажлисдаёқ бунақа гап эшитганим қаттиқ алам қилди. Лекин бундан ҳам ёмони шу бўлдики, бу гап бир зумда Зелинскийнинг қулоғига етиб бо-

рибди. Табиийки, у ҳам қаттиқ ранжиган ва шу-шу менга ўта расмий ва совуқ муомала қиладиган бўлиб қолди. Ҳарҳолда, у мени маълум масофагача ўзига яқинлаштирар, лекин орамизда самимий дўстона муносабатлар бўлишига йўл қўймасди. Лекин шунга қарамай, у илмий раҳбар сифатидаги вазифасини ҳалол бажарди — ҳақиқий олимлик қанақа бўлишини менинг онгимга сингдира олди.

Аста-секин мен уни яқинроқдан билиб олдим. Гарчи муносабатларимиз расмийлигича қолган бўлса-да, менинг унга бўлган эҳтиромим ошди. Корнелий Люцианович чиқиб келиши руслашган поляк зодагонларидан бўлиб, юриш-туришда, кийинишда, муомалада ва ҳатто гапириш тарзида ҳам зодагонларга хос назокат ва олифталикни сақлаб қолган эди. У инқилобдан олдиноқ олий ўқув юртини битирган, билими пухта, нутқи ҳам, қалами ҳам ўткир эди. 20-йиллардаёқ адабий фаолиятини бошлаган, қисқа муддатда конструктивистлар гуруҳининг назариячиларидан бири сифатида танилган эди. Ўша кезлардаёқ у Маяковскийнинг айрим қирраларини ёқтирмаган ва у билан бир-икки очиқ ижодий баҳсга ҳам киришган эди. Ўз навбатида Маяковский ҳам қайси бир шеърида уни номини айтиб, жуда қаттиқ чандиб ўтганди. Зелинский 30-йиллардаги адабий курашларда ўтни ҳам, сувни ҳам кўрди ва обдан чиниқди. Кейин эса уруш йилларида ўзи ишлаётган илмий-текшириш институти билан у Тошкентга кўчирилди. Бу ерда у «Ал-помиш» тўғрисида, Ҳамид Олимжон ижоди ҳақида маърузалар ўқиди, мақолалар ёзди, баъзи ўзбек ёзувчилари билан дўстлашди. Шу-шу Зелинский миллий адабиётларни яхши биладиган мутахассис сифатида донг чиқарди ва Фанлар академиясининг А. М. Горький номидаги Жаҳон адабиёти институтига келадиган ўзбек аспирантларига уни илмий раҳбар қилиб тайинлайдиган бўлишди.

— Қани, қандай мавзуда диссертация ёзмоқчисиз? — деб сўради у мендан биринчи суҳбатимиздаёқ. Мен бу гапга ҳайрон бўлдим.

— Билмасам, — дедим мен. — Мавзуни сиз берасизда. Қанақа мавзуда ишлаш менга бари бир.

Менинг бу гапларимни эшитиб, ўз навбатида у ҳам хайрон бўлди.

— Диссертация ёзмоқчи бўлган одам анча пишиб, етилиб қолган бўлмоғи керак. Унинг илмий қизиқиш доиралари ҳам бир тўхтамга келиб қолган бўлади. Бизга келадиганлар ҳар қанча ёш бўлмасин, ўз мавзулари билан келишади.

Менинг «ўз мавзуим» йўқ эди. Тўғриси айтсам, илмий иш тўғрисида тузукроқ тасаввурим ҳам йўқ эди. У кезларда адабиётдан ёқланган диссертациялар ҳам бармоқ билан санарли, бу иш эндигина қанот ёзиб бормоқда эди. Шунинг учун мен, ҳатто, кимлар қаерда, қандай мавзуларда иш олиб бораётганидан ҳам беҳабар эдим.

Бир-икки кун ўйлаб, бўлажак диссертация мавзуини аниқлагандай бўлдим.

— «Уйғун лирикаси» деган мавзуни ола қолайлик, — дедим мен Зелинскийга кейинги учрашганимизда ва далилларимни қалаштириб ташладим.

— Майли, бўлади, — деб лоқайдгина рози бўлди раҳбарим. Институтнинг илмий кенгаши бу мавзуни тасдиқлади, мавзу темир дафтарга тушди, қонуний тус олди, энди уни ўзгартириб бўлмас эди. Лекин бир ҳафта ўтар-ўтмас, маълум бўлдики, салкам уч йилдан бери Ленинградда айни шу мавзуда Минавар Салаева деган аёл диссертация ёзаётган экан. Унинг иши битиб қолибди, яқин ўртада ёқлар экан (кейинчалик шундай бўлиб ҳам чиқди). Бу гапни раҳбарга айтишим жуда уят эди. У юзимга айтмаса-да, ичида албатта: «Э, садқаи аспирант кет-е, ўз адабиётингда нималар бўлаётганини билмайсан-а! Шунинг бир ҳафта олдин айтмайсанми?» деб ранжиши турган гап эди. Тасдиқланган мавзуни яна ўзгартириш қийин кечадиган иш эди. Бунинг учун, айниқса, раҳбар илмий кенгаш қаршисида бир неча дақиқа жуда нохуш аҳволни кечирмоғи зарур бўларди. Ноилож, Зелинский мени койишга кўп ҳам ружу қилмай, кенгаш аъзоларининг танбеҳли ва истехзоли қарашларига рўпара бўлишни зиммасига олди. Илмий кенгаш гаши келиб, энсаси қотган бўлса-да, «Урушдан кейинги ўзбек лирикаси» деб янги мавзуни тасдиқлаб берди.

Аспирантликнинг дастлабки даврида ана шундай,

уста кўрмаган шогирддай ҳар мақомга йўрғалай-йўрғалай, баъзи бир илмий ҳақиқатларни «кашф» қилдим. Жумладан, ҳар қандай диссертация кириш ва хотимадан қатъи назар, уч бобдан иборат бўлмоғи керак экан. Нега икки ёки тўрт боб эмас-у, айнан уч боб, ким буни белгиллаган — маълум эмасди. Лекин таомилга қараб иш қилмасангиз бўлмайди. Ўтириб дарҳол иш режасини тузиб чиқдим: биринчи боб — меҳнат мавзуининг куйланиши, иккинчиси — муҳаббат мавзуи, учинчиси ватан мавзуи бўлди. Раҳбарга югурдим. У ёзганларимга бепарво кўз югуртирди-да, «бўпти ишлайверинг» деб фотиҳа берди.

Мен ишга киришдим ва бир ой ўтар-ўтмас биринчи бобни тугатиб, машинкалатиб раҳбарнинг қўлига тутқаздим ва унинг нима дейишини сабрсизлик билан кута бошладим. Бир ҳафталардан кейин, у яна аввалгидай, лоқайдгина оҳангда: «Бўлади, ишлайверинг», — деди. Бу жуда катта ғалаба эди! Мен шапкамни осмонга отиб хурсанд бўлишим, уч-тўрт кун узлуксиз байрам қилишим мумкин эди. Лекин негадир кўнгил хира, кутилган байрам кайфияти йўқ эди.

Мен ишни давом эттиришга ўтирдим. Лекин аввалги кўтаринки кайфиятдан асар ҳам йўқ, ёзишдаги енгиллик аллақаяёққа ғойиб бўлган эди. Кун бўйи қимир этмай ўтириб «ишлайман» — лекин ишда мутлақо унум йўқ — бор-йўғи ярим бет, жуда ёрлақаса, бир бет ёзилади. Лекин ўша ҳам йиртиб ташлашдан бошқага ярамайди. Иш унмагандан кейин яна кайфият бузилади, турли-туман шубҳа-гумонлар юракни ўртай бошлайди. Баъзи ўртоқларим аҳволимни кўриб, «ижодий изланиш босқичига кирибсан» деб қўйишади. Ичимда эса чироқ ёқса ёришмайди. Мен аспирантлар ётоғида турардим. Мамлакатнинг ҳар бурчидан келган ҳар хил ёшдаги эркаклар ва аёллар. Уларнинг ҳеч қайсиси менга ўхшаб ишининг бир бобини бир ойда ёзиб битиргани йўқ. Уларнинг ҳаммаси бирдай диссертация ёзишнинг қийинлигидан, иши юришмаётганидан, муддати яқинлаб қолганидан зорланади. Мен эса ёзиб топширдим. Бир оз ҳафсала қилсам, қолганини ҳам битириб ташлайман. Лекин бу нимаси? Ёнимдаги юзлаб аспирантлар ношуд-у, ёлғиз менгина шунақа «доно»манми? Бунинг устига домламга бериб қўйган «битган» ишдан ҳам унча кўнглим тўлгани

йўқ. Айниқса, ишни бизнинг сектордаги аспирантлардан бири — украин адабиётидан мутахассис, жуда билимдон, зукко аёл Нина Степановна Надъярних ўқиб чиққандан кейин шубҳаларим яна ҳам ортди. «Раҳбаринг нега «бўлади» деганини билмадим-у, бу ҳали ҳимояга ярамайди» деди у ишнинг бир вариантыни қўлимга қайтарар экан. Унинг айтган ҳамма фикрлари жуда жўяли эди. Мен ўзим ҳам илмий ишнинг бунақа бўлмаслигини, баландпарвоз гаплар, қуруқ олиб қочишлар билан бирга самарага эришиб бўлмаслигини англай бошлаган эдим. Аммо ноумид шайтон, домлам, ахир, ёзганларимни «бўлади» деган-ку! Тўғри, у ўқимасдан, шунчаки ишни варақлаб чиқиб шундай деган, эҳтимол, ўқиб чиққандан кейин ҳам шу фикрида қолар. Ниҳоят, домлам ишни ўқиб чиқди ва қайси бир кунга мени институтга чақирди. Мен бу кунни жуда интизорлик билан зориқиб кутмоқда эдим — домланинг баҳоси қандай бўлишидан қатъи назар, ишим ё у ёқлик, ё бу ёқлик бўлади-ку, ҳамма изтироблардан, гумонлардан, ўз-ўзимни кемиришларимдан қутуламан-ку! Домла билан суҳбатимиз камида уч соат давом этди-ёв. Домла ишни шу қадар синчиклаб ўқибдики, асти қўяверасиз. 120 бетлик матннинг ҳар саҳифасида камида иккита-учта мулоҳаза қайд қилинган. Ҳошиядаги бу фикрлар рўй-рост айтилган ва, афсуски, уларнинг деярли ҳаммаси аччиқ танбеҳлардан ва танқидлардан иборат эди: «Чепуха», «Бемаъни гап», «Мақтанчоқлик», «Бу фикр хато», «Мантиқ қани?» каби фикр-мулоҳазалар японнинг аскаридай қатор-қатор эди.

Сўник руҳим узил-кесил сўнди, бошим эгилди. Аспирантлик ишим барбод бўлган эди, бу яқин ўртада ҳимоя қилиш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Мен учун қора кунлар бошланди. Ҳадемай аспирантлар аттестацияси бўлиши керак. Муддат тугашига бор-йўғи олти ой қолган. Диссертация йўқ. Тантана билан кавушимни Тошкентга тўғрилаб қўйишлари турган гап. Қайси юз билан Тошкентга қайтаман? Мени кутаётган оила аъзоларимга, қариндош-уруғларимга, ёру биродарларимга нима дейман? Сувратим ялтироқ бўлса ҳам, сийратим қалтироқ экан дейманми?

Яна изтиробли кунлар, уйқусиз тунлар, руҳий азоб-

лар бошланди. Аммо вақт ҳар қанча шафқатсиз бўлмасин, унинг шифобахш томонлари ҳам бор — беш-олти кун ичида аста-секин одам ўзига кела бошлайди ва ҳар қандай мушкулликни бошидан кечирган бўлмасин, унинг олдида яна ўша эски ва мангу масала кўндаланг бўлади. «Нима қилмоқ керак?» Мен ҳам бу саволга жавоб излай бошладим ва домланинг ўша кунги бир гапини эсладим: «Ишингизнинг сўнгги йигирма бетида бир оз жон бор кўринади. Тил ва услуб масалаларига бағишланган. Шунга бир уриниб кўринг!» Дастлабки карахтликдан кейин бир оз ўзимга келгач, домланинг шу гапини ўйлай бошладим. Аммо кўп ўйлашга сира вақт йўқ — аттестация куни яқинлашиб келяпти, бирон нарсга қилмаса бўлмайди. Яна шошилиш равишда ишга киришдим. Иш юришгандай бўлди. «Урушдан кейинги ўзбек поэмаларининг тили ва услуби» деган мавзуда 60—70 саҳифалик ишни битириб, аспирант дўстларимга кўрсатдим. Улар ишни маъқул қилишди. Ниҳоят, аттестация куни келди. Аспирантлик муҳлати тугашига тўрт ой қолган, бу — сўнгги аттестация. Айтишим керакки, «миллий адабиётлар сектори» деб аталмиш бизнинг бўлим зоҳиран қараганда бир-бирига унча қовушмагандек кўринса-да, аслида инсофли, ҳалол, одамшаванда ва дилкаш инсонлардан таркиб топган эди. Сектор раҳбари Михаил Кузьмич Добринин, катта илмий ходимлар Михаил Иванович Ритман-Фетисов, Мадина Искандаровна Богданова ва бошқалар нафақат яхши олимлар, балки оҳори одамлар ҳам эди. Улар икки-уч йил давомида сектор аспирантларига ҳам жуда қадрдон ва меҳрибон бўлиб қолишган эди. Шунинг учун диссертацияни тугатиб, столга қўймаганим мени аспирантурадан муддатидан олдин ҳайдаш учун тўла асос берса-да, аввалги ишларимни ҳисобга олишдими ёхуд қаттиқ раҳм қилишдими, ҳарҳолда муайян шартлар билан аттестациядан ўтказишди, домламга менга ёрдам бериш зарурлигини алоҳида уқтиришди, аспирант дўстларим мен учун кафил бўлишди. Хуллас, яна қайноқ кунлар бошланди. Одатда одамлар иморат курса, ишни пойдеворидан бошлашади. Бунга қарангки, диссертация ишларида буткул бунинг тескарисини ҳам бўлмоғи мумкин экан. Менинг ишим шунақа бўлди — ишни иморатнинг

томидан бошладик — аввал учинчи боб битди, кейин биринчи, иккинчи боблар ёзилди. Мавзу ҳам бутунлай янгиланди: энди иш урушдан кейинги ўзбек поэма-ларига бағишланган эди. Диссертациямни яхши ишлар қаторига кирита олмасам ҳам, аввалги ишларимдан тубдан фарқ қилишини айтмасам бўлмас. Ҳарҳолда, Зелинскийнинг аччиқ сабоқлари бекор кетмаган эди, аввалги гумону шубҳалар ортда қолиб, ҳақиқий илмий тадқиқот йўлида дастлабки атак-чечак қадамларни қўйишга бошлаган эдим. Бу орада муддатидан кечикиб бўлса-да, диссертация тайёр бўлди, секторда муҳокамадан ўтди, ҳимояга тавсия қилинди. Декабрь ойларига бориб, ҳужжатларни ҳам, диссертациянинг ўзини ҳам ҳимояга мутлақо тайёр аҳволга келтириб қўйдим.

Бу орада домла билан муносабатимиз ҳам анча ўзгариб қолди. Корнелий Люцианович менга анча меҳрибонроқ бўлиб қолди, ҳол-аҳволимни сўраб-суриштириб турди, тез-тез уйига чақира бошлади. У Беговая кўчасида икки хоналик квартирада турар эди. Ётоғи ҳам, меҳмонхонаси ҳам, емакхонаси билан иш кабинети ҳам шу икки хонанинг ичида эди. Бунинг устига хоналарда буюм кўп, айниқса, ҳаммаёқни китоб жавонлари эгаллаб олган эди. Хоналарнинг торлигини кўриб, менинг юрагим сиқилиб кетарди. Лекин Москва шароитида икки хоналик алоҳида квартирага эга бўлиш ҳаммага ҳам насиб бўлавермасди. Шаҳарда турар-жой масаласида жуда катта қаҳатчилик бор бўлиб, кўпчилик коммунал квартираларда турар эди, яъни квартирадаги ҳар бир хонада 5 киши ёки ундан ортиқроқ одам яшар, улар умумий ошхонадан, умумий ваннадан, умумий ҳожатхонадан фойдаланишар, уйларига бир эшикдан кириб чиқишарди. Бу эса узлуксиз жанжаллар, талашиб-тортишишлар, можароларни туғдирар эди. Зелинскийнинг Мичуринец деган шаҳарчада дала ҳовлиси ҳам бор эди — ўрмоннинг ичида, жуда манзарали ва баҳаво жойда жойлашган эди. У ёшгина хотини ва бир кичик ўғли билан яшар, лекин олдига ёзувчилар тез-тез келиб турарди. У ҳатто бир гал мени Всеволод Иванов деган атоқли адиб билан ҳам таништириб қўйган эди.

Зелинский бўш вақтларида ҳар хил антиқа ўйинчоқлар ясаш билан шуғулланарди. Жумладан, у елканли кеманинг макетини ясар эди. Кўпинча улар катта-кичик

елканлар, кўп чиройли ҳарбий кемалар бўларди. Уларни ясаб бўлгандан кейин зўр маҳорат билан уни оддий бир шишанинг ичига жойлаб қўярди. Ҳамма елканларига шамолни тўлдириб олға елаётган кемани ярим литрлик шиша ичига қандай қамалганига ақл бовар қилмай лол қолардингиз. Шу кезларда, умуман, Зелинскийнинг кайфияти анча кўтаринки бўлиб қолди. Ҳарҳолда, урушдан кейинги йилларда у қандай тазйиқлар ва таъқибларга учраганини билмайман-у, ҳар қалай мақолалари ва китоблари чиқмай қолган эди. Фақат 50-йиллардангина унинг асарлари босила бошлади. Жумладан, унинг Александр Фадеев ва Жамбул ҳақидаги иккита танқидий-биографик очерки эълон қилинди, кейинчалик миллий адабиётлар ривожига доир иккита катта монографияси босилди. Москванинг қалин журналларида адабиётнинг долзарб масалаларига бағишланган мақолалари чиқа бошлади. Сал кейинроқ эса у Сергей Есениннинг беш жилдлик асарларини нашрга тайёрлади ва бу буюк шоир тўғрисида хотиралар аралаш яхши бир мақола ёзди. Эҳтимол, шу ижодий кўтаринкилик туфайли унинг умумий кайфияти ҳам яхшиланган бўлиши мумкин. Ҳарҳолда, шу йилларда у катта ижодий фаоллик билан иш юритди. Унинг анча ёшга борган котибаси бор эди. Бу котибага маошни Зелинскийнинг ўзи тўлармиди ёки институт ёхуд Ёзувчилар уюшмаси тўлармиди — билмайман. Лекин бир-икки кўрганам бор — Зелинский хона ичида у ён бу ён юриб туриб ёки китоб жавони олдидаги юмшоқ ўриндиғида ўрнашиб ўтириб, диктовка қилар, котиба стенография усулида унинг айтганларини ёзиб оларди. Кейин уларни машинкадан чиқариб олиб келиб беради ва муаллиф бир қур кўздан ўтказиб, тегишли жойларга юборади.

Зелинский бу гал мени қийнамади, аввалгидай бир йилга чўзмай, фикр-мулоҳазасини тезгина бера қолди ва диссертация ҳимояга тавсия қилинган, биринчи бўлиб мени табриклади-да: «Мана энди бир неча муддат дам олиб, ўйнаб юра туринг, ҳимоя қиладиганлар кўп, сизнинг навбатингиз икки-уч ойсиз келмас», — деди.

Лекин домла айтгандай, ўйнаб-кулишга тўғри келмади. Гап шундаки, менинг муҳлатим 1954 йилнинг

1 октябрида тамом бўлганди. Яъни, шу кундан эътиборан, мен стипендия олмай қўйгандим. Босиб қўйган пулим ҳам йўқ. Уйдан ёрдам қилиб туришади-ю, лекин бу ёрдам тирикчиликка етмайди. Бунинг устига столни ҳам бўшатиб бериш керак. Хуллас, ўйнаб-кулиб, ҳордиқ чиқариш ўрнига яна елиб-югуриб тирикчилик арава-сини судрамоқ керак. Бу гал ҳам дўстлар жонга ора киришди. Ёзувчилар уюшмасида ишлайдиган дўстим Пиримқул Қодиров аҳволимдан хабардор бўлгани учун менга жуда катта ёрдам берди. Москвада нима кўп — наشريёт кўп. Шулардан бири Абдурахмонов таҳрири остида 50 минг сўзлик русча-ўзбекча луғат чиқармоқда экан. Иш жараёнида тайёр материални тақриздан ўтказмоқ талаб қилинар экан. Улар ёрдам сўраб, ёзувчилар уюшмасига мурожаат қилишган, Пиримқул мени тавсия қилган. Таҳририятдагилар аввалига менга ишон-қирамай қарашди, бироқ дастлабки тақриزلардан кейинроқ орамизда ҳеч қандай ғубор қолмади. Мен луғатнинг ярмидан кўпроғига тақриз ёздим. Олган қалам ҳақим Москвада ҳимояга қадар бир амаллаб яшашимга имкон берди.

Ниҳоят, ҳимоя куни белгиланди — бу тўғридаги эълон ўша пайтдаги қоидага кўра «Вечерняя Москва» газетасида чиқмоғи керак. Ҳимоя 29 апрель куни бўлмоғи керак эди, мен 2 май кунига поездга билет олдим.

Одатда, ҳимоя қиладиганлар диссертациялари учун ҳар хил ташкилотлардан фикр-мулоҳазалар тўплашади. ВАК¹ учун улар мутлақо зарур эмас, шундай бўлса-да, диссертантлар бу борада ким ўзарга пойга ўйнашади. Менинг диссертациямга бир донга ҳам отзив (фикр-мулоҳаза ёхуд тақриз) келгани йўқ. Ишда фақат илмий раҳбар билан биринчи ва иккинчи оппонентларнинг тақризларигина бўлган, холос. Лекин гап бунда эмас. Бошқа бир жиҳатдан ҳимоям жуда ғаройиб бўлди.

Одатга кўра ҳимояга битта докторлик ва битта кандидатлик диссертацияси қўйилар эди. Ўша куни кимнингдир (афсуски, фамилияси хотирамдан кўтарилган) фольклор бўйича докторлик диссертацияси қўйилган

¹ ВАК — Олий аттестация комиссияси (муҳаррирнинг изоҳи).

экан. Ўша докторантнинг Ленинградда мухолифлари сероб экан. Эринмаганлар «сўнгги жанг»ни ўтказмоқ учун уч кишими-тўрт киши бўлиб Ленинграддан атайин етиб келишибди.

Ҳимоя белгиланган вақтда — соат 12 да бошланди. Аввал диссертант сўзлади, кейин унинг ҳужжатлари, келган тақризлар билан таништирилди, учта расмий оппонент роса тўйиб гапиришди, ана шундан кейин ҳақиқий жанг бошланди. Ленинградликлар битта-битта минбарга кўтарилиб, чунонам гапирдиларки, қўяверасиз. Улар диссертациянинг чангини қоқиб, роса авра-астарини ағдаришди, ишдан бирор саҳифа соғ жойи қолмади; шундан кейин диссертант ва унинг тарафдорлари ленинградликларни дабдала қилишди. Улар тугатгандан кейин ленинградликлар қайтадан минбарга чиқа бошлади. Қизиқ, ҳимояда регламент деган гап бўлмас экан, худди Америка парламентидагидек минбарга чиқиб олган одам кўнглига сиққанича ёки йиқилиб қолмагунча гапираверар экан. Албатта, бошқа бирон жойда ва бошқа бирон вақтда бўлса, буларнинг бари ғоятда қизиқарли ва мароқли бўлиши, бирон томошаталаб роса мириқиб томоша қилиши мумкин эди. Аммо мен худди игна устида ўтиргандек эдим. Биринчи оппонентим профессор Насилов бу жанг бошланиши биланоқ, «зарур бўлганда чақирарсизлар» дедию уйига жўнаворди. Залга қарасам, Илмий кенгаш аъзоларининг сафи ҳам анча сийраклашиб қолибди. «Кворум бўлмай қолмаса гўрга эди», — деб юрагимни ҳовучлайман. Соатга қарасам, 5 дан ошибди. Биринчи ҳимоянинг охири ҳали кўринмайди. Шу пайт Зелинский яккам-дуккам томошабинлар орасидан мени топди-да, имлаб ташқарига чақирди.

— Ҳимоянгиз қоладиган бўлди, — деди у, — кўриб турибсиз, кенгаш аъзолари бунақа синовга чидаёлмайди.

Юрагим орқага тортиб кетди — яна ўн беш кун кутиш керак, яна газетадаги эълонларни янгилаш керак, яна оппонентларнинг эшиги олдида сарғайиш керак. Энг муҳими шуки, ўн беш кун туришга бир тийин пул қолмаган. Хуллас, бор дардимни домлага тўкиб солдим.

— Раҳмат, Корнелий Люцианович, — дедим унга. —

Шу йиллар давомида менга кўп яхшиликлар қилдингиз, меҳр кўрсатдингиз. Яна бир марта — охириги яхшилигингизни аяманг. Мен етти ойдан бери стипендия олмайман. Икки-уч кунлаб туз тотмаган кунларим ҳам бўлди. Уйни, бола-чақаларни жуда соғиндим. Мана билет, — чўнтагимдан темир йўл чиптасини олиб кўрсатдим. — Ҳимоя қилсам ҳам, қилмасам ҳам 2 май куни кетаман. Ортиқ чидаёлмайман. Ҳимоя шу бугун бўлсин — менга қилган оталигингиз шу бўлади.

— Майли, Кенгаш раиси билан бир гаплашиб кўрай, — деди Зелинский.

Мажлислар залига қайтиб кирдик. Домлам ҳайъатга бориб, раис билан нималарнидир гаплашди, кейин «масала ҳал» деган маънода узоқдан менга бош ирғади. Мен бир оз тинчлангандай бўлдим. Бироқ залда кворум йўқ эди, яъни ҳимоя учун овоз берадиган 15 киши йўқ. Илмий кенгаш аъзоларидан фақат 7–8 кишигина қолган эди.

Ниҳоят, соат 6 да менинг ҳимоям бошланди. Мен 15–20 минут ўрнига роса 5 минут гапирдим. Зудлик билан уйидан олиб келинган Насилов ҳам тақризни ўқиб бериб, уйига жўнаб қолди. Иккинчи оппонентим Зоя Григорьевна Османова ҳам гапни қисқа қилди. Ниҳоят, музокаралар тўхтади. Оппонентлардан бошқа ҳеч ким гапирмади ҳам, биронта тақриз ўқилмади ҳам. Ҳисоб комиссияси тузилди. Овоз бериш ва овозларни санаш учун танаффус эълон қилинди. Қандоқ бўларкин, ахир, кворум йўқ-ку? Кенгаш аъзоларининг деярлик ҳаммаси аллақачон уйларига кетиб бўлган. Ниҳоят, ҳисоб комиссияси натижани эълон қилди: 15 кишидан 14 таси менга илмий даража беришни ёқлаб овоз берибди, битта бюллетень бузилибди. Ниҳоят, Москвадаги салкам тўрт йиллик мусофирлик ҳаётим тугади, ниҳоят мақсадга эришдим — мен фан номзоди. Умримдаги энг толиқарли ва энг узун куни ниҳоясига етди.

Мен Тошкентга қайтгандан кейин ҳам Зелинский билан алоқани узмадим. Негаки, менинг бугунги балоғатимда бу одамнинг улуғ хизмати бор!

ФАН ҒЎЗАЛЛИК ҲИССИ БИЛАН ТИРИК

Академик Тўрабек ДОЛИМОВ билан
профессор Озод ШАРАФИДДИНОВ суҳбати

Озод ШАРАФИДДИНОВ: — Муҳтарам Тўрабек Нўъмонович, сиз билан Ўзбекистон илм-фанининг ривожланиш йўллари, истиқболи тўғрисида суҳбатлашишни кўпдан буён орзу қилар эдик. Бугун шундай суҳбатга катта зарурият бор. Мана, республикамиз мустақил бўлди. Бу йил унинг беш йиллигини нишонлаймиз. Ватанимиз мустақил давлат сифатида янги ривожланиш йўлига кирыпти, янги жамият қуриш сари боряпмиз. Бу жамият бозор муносабатларига, бозор иқтисодиётига асосланган демократик жамият бўлиши аниқ. Бу жамиятда илм-фаннинг аҳамияти, ўрни қандай бўлади? Умуман, бундай саволнинг ўзи сал ноўриндай туюлади. Негаки, жавоб ўз-ўзидан маълум: фан ҳеч бир замонда кераксиз, ортиқча нарсага айланиб қолган эмас. Лекин бизда дастлабки йилларда фанга, илмга нисбатан, таъбир жоиз бўлса, эътиборсизроқдек муносабат кишини бир оз хавотирга солди. Чунончи, китоблар, илмий асарларни чоп этиш камайиб кетгани, мавзуларнинг қисқаргани... Бозор иқтисодиёти шароитида шундай бўлиши табиий — ҳар ким ўз аравасини ўзи тортиши, ўз тирикчилигини ўзи эплаши лозим. Жумладан, илм-фан ҳам. Мен шу ўринда бир нарсани мамнуният билан айтишим керак, сўнгги пайтда Президентимиз Ислом Каримов катта анжуманларда, олимлар билан бўлган учрашувларда илм-фанни, айниқса, фундаментал фанларни ривожлантирмасдан туриб янги жамият қуриш, бозор иқтисодиёти муносабатларини тўлиқ шакллантириш мумкин эмаслигини жуда қатъий таъкидламоқда ва бу борада ҳукуматимиз зарур чора-тадбирларни ҳам

кўрмоқда. Бу ҳол, шубҳасиз, одамни хурсанд қилади. Сиз бозор иқтисодиёти шароитида илм-фанни қандай тасаввур этасиз?

Тўрабек ДОЛИМОВ: — Озод ака, мустақилликка эндигина беш йил тўлаётганига қарамай, фанимизда анча ўзгаришлар юз берди. Албатта, бозор иқтисодиётининг ўзига хос хусусиятлари бор.

Биринчидан, у — фуқароларимиз, илмий ходимларимиз ва институтларимиз учун катта синов. Илгари рақобат деган гап йўқ эди. Бозор иқтисодиётининг энг зўр (у бизга ёқадими-ёқмайдими, бари бир) механизмларидан бири ана шу. Рақобат воситасида кучли, яхши, долзарб илмий ишланмалар сақлаб қолинади. Илгари долзарб ҳисобланган кўп мавзулар бугун ҳеч кимга керак бўлмай қолди. Табиийки, улардан воз кечишимиз зарур. Бу объектив ҳодиса ва албатта, қийин кечадиган жараён. Аммо ҳаёт тақозоси шуки, энди янги, Ватанимизга керак бўлган, унинг устун йўналишларини тараққий эттиришга ёрдам берадиган мавзулар бўйича ишлашимиз лозим.

Иккинчидан, кейинги етмиш йиллик давр мобайнида бизда илмий йўналишлар ниҳоятда кўпайиб кетган эди. Фаннинг бирор соҳаси йўқки, унга доир йўналиш Ўзбекистонда бўлмаса. Назарий физика дейсизми, қишлоқ хўжалигими — барчаси бўйича алоҳида соҳалар мавжуд. Аммо бугунги кунда шу йўналишлардан энг керак, энг долзарб ва фанимизни дунё миқёсига кўтара оладиган тармоқларигина сақлаб қолиниши зарур. Мана, бир мисол. Ўзбекистон олимларининг пахта нави бўйича қилаётган тадқиқотлари дунёда ғоят юксак қадрланади. Бунинг исботига бир далил келтирай. Дорилфунуннинг академик Жўра Мусаев раҳбарлик қилаётган пахта генетикаси кафедрасида Ҳиндистондан келган илмий ходимлар докторлик тадқиқотини ёқлаб кетмоқдалар. Бу тажрибаларни АҚШ, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларнинг олимлари қўллаб-қувватламоқда. Демак, биринчи галда мана шундай йўналишлар ривожланиши керак. Илгари эса биз уларнинг барчасига бир хилда қарар эдик, бир хилда маблағ ажратиларди. Бир хилда синовхоналар очилар ва бир хилда ускуна берилар эди. Буни биз тенглик дердик, унинг яхши самара беришига ишонар эдик.

Учинчидан, бозор иқтисодиёти шароитида амалий ишларга муносабат ўзгаради. Илгари биз амалий ишларни бажарардик-да, синовхона регламентини тайёрлаб, ускуна ҳозирлаб, уларнинг ишлаб чиқаришга қандай татбиқ этилишига айтарли аҳамият бермас эдик. Албатта, бу масала қандай ҳал этилгани сўралар эди, аммо унинг натижаси ҳеч кимга керак бўлмаслигини ҳаммамиз яхши тушунар эдик. Энди бу жараён охиригача бориши керак. Амалий иш бўлганидан кейин у синовхонадан чиқиб далага қандай етиб боради, қанча фойда келтиради, умуман, қўлласа бўладими-йўқми — барчаси аниқ бўлиши лозим. Масалан, дейлик, бугун республикамизда хлор топиш муаммо бўлиб қолди. Аниқроғи, у жуда кам. Лекин ҳаммага керак. Айниқса, экологиямиз учун зарур. Тўғри, хлорли моддалар ниҳоятда кўп. Уни синовхонада яратиш йўли ўзлаштириб олинган, аммо сувни қандай тозалаш керак? Бунинг учун қанча маблағ кетади? Буниси аниқ эмас. Шу боис биздан ҳар бир модданинг солиштирма оғирлигини аниқлаш талаб қилинади. Мана шуларнинг ҳаммаси қўшилиб айрим қийинчиликларни туғдирыпти.

Ҳозирги шароитнинг яна бир хусусияти шундан иборатки (уни сиз жуда яхши таъкидлаб ўтдингиз), фандаги фундаментал, менинг фикримча, энг асосий йўналишлар, яъни биринчи навбатда ривожлантормасдан туриб олдинга силжиб бўлмайдиган тармоқлар қисқаргани йўқ. Аксинча, уларга дахлдор янги йўналишлар пайдо бўлди.

Шу пайтга қадар республикамизда ижтимоиёт (социология), сиёсатшунослик; табиий фанларда микроминералогия, геодинамика каби соҳалар яхши ривожланмаган эди. Аммо улар юртимиз учун зарурлиги сабабли бу соҳаларга оид бир талай янги ташкилотлар пайдо бўлди. Чунончи, стратегик тадқиқотлар институти, бир неча социология лабораториялари, социология ёки сиёсатшунослик марказлари майдонга келди ва фанда умрини ўтаб бўлган йўналишларнинг ўрнини эгаллади.

Шу ўринда шахсий бир фикрни айтиб ўтмоқчиман. Биз илгари жуда кўп илмий йўналишларни ривожлантириб юборганмиз, уларнинг тармоғи ҳам, сони ҳам ҳаддан зиёд эди. Ҳар битта вазирлик, корхона, академия

таркибида беҳисоб муассасалар, институтлар бўларди. Беш йил мобайнида уларнинг аксарияти бирлаштирилди. Табиийки, яхшилари, самарадорроқлари сақлаб қолиниши керак. Баъзи заифроқ, аҳамиятсизроқ йўналишлар ўз-ўзидан четга сурилиб қолмоқда. Шунинг учун ҳам, баъзан, бизнинг назаримизда, одамлар фандан кетиб қолаётганга ўхшайди. Шундай жараён чиндан ҳам бор. Фан фидойиси бўлмаган, қийинчиликка чидай олмаган кишилар ишини топиб кетмоқда. Тўғри тушунинг, бундай «мутахассис» ва «олим»ларга халақит бермаслигимиз керак. Албатта, бу жараён енгил кечмайди. Аммо у бўлиши зарур, объектив жараёндир. Бир мисол келтираман. Дунёда бир неча минг фундаментал фан йўналиши бор. Ўзбекистонда эса шулардан 70–80 фоизи мавжуд. Биз кўпинча кичик бир иш қилсак ҳам, фундаментал тадқиқот деб юрар эдик. Яъни ўша мўтабар тушунчани ҳам анча саёзлаштириб қўйган эдик. Хуллас, бозор иқтисодиёти даврида фан, албатта, ривожланади, унинг янги соҳалари пайдо бўлади ва пайдо бўлмоқда. Масалан, маркетинг, менежмент, давлат бошқаруви. Булар биз учун янги фан, янги соҳа бўлиб, энди оёққа туриб келмоқда. Биз илгари иқтисодиётни фақат сиёсий ва хўжалик иқтисодиётидан иборат, деб билар эдик. Бугунги кунда кредит, молия, баҳони тақсимлаш, макро-экономика, микроэкономика соҳалари таркиб топиб, иқтисод фанининг гуркираб ривожланишига асос бўлмоқда. Бинобарин, хавотирга ўрин йўқ, чунки эскисига қараганда самаралироқ янги тармоқлар тараққий этиши табиийдир. Бунинг тасдиғи ўлароқ яна бир мисолни эслашимиз мумкин. Фанлар академиясининг умумий мажлисида республикаимиз Президенти Ислом Каримов «Академия фонди»ни ташкил этиш таклифини айтди ва тез фурсатда шундай жамғармага асос солинди. Ҳозир унинг иши анча кўзга кўриниб қолди. Лекин ундан пул олишнинг ўзи бўлмайди.

Илгари биз маблағни қандай олар эдик? Мавзуни ўзимиз белгилаб тадқиқот юритар ва у ҳақда ҳисобот ёзардик, сўнг шунга яраша маблағ олиб ғазнамизга қўйиб қўяр эдик. Бугун ундай эмас. Энди кўпроқ иш натижаси муҳим. Фундаментал фанми, амалий ишми, бари

бир, энг аввало, натижа зарур. Усиз силжиш бўлмайди. Яна ижтимоий йўналишдаги бир талай фанлар, хусусан, адабиётшунослик, психология, тарих каби илм тармоқлари мавжудки, улар учун, Президентимиз айтганидек, биринчи навбатда давлат ва ҳар хил жамғармалар маблағ ажратади, қўллаб-қувватлайди. Шу боис, уларнинг ривожидан ҳам ташвишланишга ҳожат йўқ.

О. Ш. — Академия жамгармасини тилга олдингиз. Албатта, у фанга жуда катта мадад беради. Лекин чет элда бу борада бошқача йўллар ҳам топиляпти, шеклли? Мен бу ўринда ўқиганларимга асосланиб гапираман. Масалан, Рокфеллерники сингари компаниялар қошида лабораториялар, ҳатто институтлар ташкил қилинган. Компания уларга мавзулар белгилаб, талқин эттиради ҳамда барчаси учун зарур маблағ ажратади. Бизда ҳам энди шундай тажрибалар қўлланса, яъни фақат жамғармаларга, ҳозир кенг урф бўлиб кетган ҳомийларга қараб қолинмаса керак? Бевосита ишлаб чиқариш эҳтиёжига яраша ишлайдиган, мазкур эҳтиёждан келиб чиқиб, ўшаларнинг маблағи билан фаолият юритадиган, уларнинг манфаатини кўзда тутадиган фан йўналишлари ҳам ривожланиши мумкинмикан?..

Т. Д. — Бу масала бозор иқтисодиёти даврида фанни бошқариш муаммосига бориб тақалади. Умумий муаммо шу. Албатта, бозор иқтисодиёти шароитида мана шунақа ташкилотлар, йўналишлар муҳим ўрин тута бошлайди. Бу гап, айниқса, амалий фанга тегишли. Бу борада республикада бир талай яхши тажрибалар юз кўрсатмоқда. Чунончи, ҳозир нефть ва газ корпорацияси ўзининг иккита махсус институтига эга. Улар Нефть геологияси институти ва Лойиҳалаш институти деб аталади. Илгари бу институтлар бутун собиқ Иттифоққа хизмат қилган бўлса, энди фақат Ўзбекистоннинг нефть саноатини ривожлантириш, нефть конларини қайтадан ўрганиш ва ёқилғи саноати истиқболларини аниқлаб бериш билан шуғулланмоқда. Охирги икки-уч йил ичида бу институтлар жадал ривожланмоқда. Корпорациянинг, демакки, республиканинг манфаатларидан келиб чиқилган ҳолда мазкур институтлардаги мавзулар йўналиши ҳам жиддий ўзгаришларга учради. Масалан, уларнинг мавзу режаларидан Мингбулоқ, Кўкдумалоқ, жанубий ва ғар-

бий Ўзбекистондаги нефть истиқболини ўрганиш масалалари муҳим ўрин эгаллаб, уларни тадқиқ этиш натижасида аксарият конлар тўрт-беш минг метр чуқурликда жойлашгани аниқланди; конларнинг умумий ҳажми қанча, улардан қанча маҳсулот чиқиши мумкин, деган масалаларга аввалги замонлардагидек умумий тарзда эмас, балки аниқ ёндашишга уринишлар бўлди. Бу масалалар юзасидан жуда аниқ ҳисоб-китоб қилинган, исботланган лойиҳалар тайёрланди. Президентимиз айтган республикамиз нефть мустақиллигини таъминлаш ишига бу институтлар қўшган улуш жуда каттадир. Бундан ташқари, Ўзбекистонда бир талай бошқа жамғармалар ташкил қилинган. Мен бу иш билан бир оз шуғулланганим учун шуни айта оламанки, ҳозир жамғармалар кўпайиб борапти, лекин уларнинг орасида қудратлилари кам. Қудратли жамғармалар орасида мен Ўзбекистон Фан ва техника қўмитаси қошидаги Республика фундаментал фанлар жамғармасини мисол сифатида кўрсатишим мумкин. Бу жамғарма уч йилдан буён фаолият юритади, шу давр мобайнида юздан ортиқ фундаментал тадқиқот учун маблағ ажратди. Бундай шароитда ишлашнинг асосий тамойили рақобат ҳисобланади. Ишни баҳолашда экспертлар муаллифни танимайди. Улар фақат ишга, илмий натижага баҳо беради. Шу сабабли мутлақо кутилмаган одамлар ҳам жамғармадан катта маблағ олди. Уларнинг аксарияти ёшлар, илгаридан ишлаган йирик олимлар. Бу ерда ҳар бир ишланмага ҳолисанлилло баҳо берилади. Экспертлар ишларни уч бор яширинча экспертизадан ўтказадилар, яъни имкон борича ҳолисликка интилиш бўлади. Шу йилнинг 23–24 январигача жамғарма яна бир талай лойиҳаларни қабул қилди. 1994, 1995 йил танловида Тошкент Давлат дорилфунунидан қўйилган лойиҳаларнинг йигирматаси голиб деб топилди.

Умуман, мана шундай жамғармалар, ҳомийлар билан қалин алоқада ишлаш борасида ҳали бизда етарлича тажриба йўқ. Фикримга далил сифатида бир мисол келтирай. Бугунги кунда чет мамлакатлар республикамизга, умуман, барча ҳамдўстлик давлатларига оз миқдорда бўлса ҳам ёрдам кўрсатишга мўлжалланган жамғармалар ташкил этган, аммо биз улар билан яхши алоқа боғлай

олмадик. Бунга лоқайдлигимиз ҳам, билимсизлигимиз ҳам, уларнинг ишлаш йўриқлари билан нотанишлигимиз ҳам сабаб бўлган. Шунга қарамасдан, Ўзбекистон Фанлар академияси ҳам, институтлару университетлар ҳам жамғармалардан аста-секин фойдалана бошлаяпти. Ҳомийларга келганда шуни айтиш керакки, ҳали улар маблағ жиҳатидан унча катта ёрдам бера олмаёпти. Аммо бу соҳада ҳам баъзи ижобий ишлар мавжуд. Масалан, Ҳамжиҳатлик жамғармаси воситасида университети-мизга социология учун пул ажратилган. Баъзи жамғармалар кўмагида олимларимиз Канадага, Чикагога, Иллинойсга, Олмонияга бориб, уч-тўрт ой ишлаб, тадқиқот ўтказиб келмоқдалар. Бу ишлар ҳали илк тажриба бўлгани боис, ҳозирча кўнгилдагидек ривожлангани йўқ. Аммо у бошқа мамлакатларда асосий йўналишлардан бири ҳисобланади, чунки давлат ҳамма фанларни, барча йўналишларни бир хилда таъминлай олмайди. Бу — **биринчиси**. **Иккинчиси** — амалий фанлар соҳасида ҳали ўз кучимиздан яхши фойдалана олганимиз йўқ. Йирик олий ўқув юрти бўлган Тошкент Давлат дорилфунунининг ҳам атиги 7 миллион 200 минг сўмлик хўжалик шартномаси бор. Ваҳоланки, бу ерда 12 факультет, 42 лаборатория фаолият юритади, уларда 600 нафар илмий ходим ишлайди. Бошқа олий ўқув юртлари билан қиёслаганда, бу рақам анча катта миқдор ҳисобланади. Лекин жаҳон андозалари, ҳатто Россиядаги кўрсаткичлар билан солиштирганда ҳам унинг анча камлиги аён бўлади. Демак, бу соҳада ҳали имкониятлар жуда кўп. Биз бевосита буюртмачи билан ишлашни ўрганишимиз керак. Биз унинг талабидан келиб чиқишимиз, ўз билимимизни унга «сота» билишимиз лозим. Ҳолбуки, билим товар экан, биз ҳали уни сотишни ўрганганимиз йўқ.

Учинчи йўналиш мавзуларни ҳозирги шароитга мувофиқлаштириш билан боғлиқ. Агар Фанлар академияси, бизнинг университет ва бошқа олий ўқув юртлари мавзу режаларини қараб чиқсангиз, бир-бирига яқин, ўхшашлари жуда кўп эканини пайқайсиз. Масалан, республикада биргина геология соҳаси бўйича олтита институт бор. Яна учта олий ўқув юрти шу йўналиш билан шуғулланади. Бу — жуда катта куч. Аммо Давлат

геология ва минерал хомашё қўмитасининг буюртмаси асосида ишлайдиганлари битта ёки иккита. Шунга кўра, режалаштиришни мукаммаллаштириш бўйича бизнинг имкониятларимиз ҳам, салоҳиятимиз ҳам беқиёс. Ниҳоят, яна бир муҳим муаммо — маош масаласи. Мен ҳақиқий олим тирикчилик учун эмас, фан учун ишлаши тарафдориман. Унинг катта маош олишини хоҳлардим. Аммо у ҳақиқий олим ёки мутахассис бўлса! Кўп кузатишлар, суҳбатлардан сўнг шунга иқрор бўлдимки, бизнинг фанимиз баъзи соҳаларнинг савияси, ривожланиш даражаси бўйича бошқа мамлакатларникидан қолишмайди. Улар жаҳон андозалари, хусусан, Франция, Олмониядаги фан тараққиёти даражасида. Шунинг учун ҳам у юртлардаги мутахассислар мамлакатимизга ва аксинча, бизнинг олимларимиз у юртларга бориб ўзаро алоқадорликда ишлаб турибди. Аммо биздаги техникавий асос сусайиб қолган. Улардаги ноёб асбоб-ускуна бизда йўқ. Уларда пул катта. Маош ҳам катта. Бизда эса кам. Лекин биз улардек ишлай оламизми? Америкалик илмий ходимнинг кундалик ўртача иш вақти 14 соатга тенг. Мен буни ўз кўзим билан кўрганман. У ердаги илмий ходим муассасада 7—8 соат ишлаб кетиш билан чекланмайди, балки идорадан ташқарида тадқиқотни давом эттириб, иш кунини 14 соатга етказди. Биз 14 соат ишламаймиз-да. Шунинг учун бўлса керак, маошимиз анча кам. Буюртма билан ишлайдиган ташкилотларда эса бошқачароқ манзара кўзга ташланади. У ерда буюртма, иш ва маош бирига узвий боғланиб кетади. Уларнинг маоши чет эллардагига анча яқинлашиб қолди. Ҳозир бизнинг дорилфунундаги айрим профессорлар тўрт-беш минг сўмдан маош олмоқда. Албатта, бундай маош буюртмачининг розилиги билан тўланади.

О. Ш. — Масаланинг яна бир томони бор. Ким бўлишидан қатъи назар — олимми, меҳнаткашми — меҳнатига яраша ҳақ олиши керак. 14 соат бўлмаса ҳам, озгина тадқиқот юритса, олим оғир заҳмат чекади ва ўша меҳнатнинг самараси минглаб одамларнинг ҳолатини чиқаради, уларни қаноатлантиради. Шунга кўра, тадқиқотчининг маоши бундан ҳам кўп бўлиши мумкин.

Бизнинг кўз ўнгимизда — бу ҳол совет давридан бошланган — олимларнинг мавқеи анча туша бошлади. Бир замонлар, аниқроғи, 30-йилларда ўқиган одамнинг, олимнинг обрўси, ҳурмати жуда баланд эди. Одамлар уларга сажда қилмаган тақдирда ҳам гапига қулоқ соларди, фикри билан ҳисоблашарди. Секин-секин, олимлик фаолияти кам самара бергани учунми, унинг қадри ҳам, фикрининг қиммати ҳам сусая борди. Чет элларда олимнинг қадри ғоятда баланд. Бунга эришиш йўллари қандай бўлар экан?

Т. Д. — Ҳақиқий олимнинг обрўси, жамиятда тутган ўрни ҳар доим юқори бўлиб келган. Чунки обрў фақат пул билан белгиланмайди. Озод ака, бу — масалага қандай ёндашишга боғлиқ. Агар биз ҳамма олий маълумотли, унвонли мутахассисларни олим деб ҳисобласак, сизнинг мулоҳазаларингизга қўшилса бўлади. Аммо ҳамма олим бўлавермайди-ку! Биз бунини яхши биламиз... Шундай экан, ҳақиқий олимнинг обрўси баландлигича қолаверади.

Менинг фикримча, аввал бир нарсани аниқлаб олишга тўғри келади. Биз бир вақтлар «олим» деб аталувчиларни кўпайтириб юбормадикми экан? Чўнтагида номзодлик қоғози бўлган ҳар одам «олим» ҳисобланаверар эди. Шу билан бирга, ундай қоғози бўлмаган, лекин катта тадқиқотлар қилган баъзи мутахассислар эса олим саналиши қийин эди. Бу ўринда сиз билан бизга жуда яқин бўлган бир сиймони эслагим келади. Субутой Долимовдек йирик тадқиқотчи Муҳаммадризо Огаҳийнинг олти жилдлик асарлар тўпламини нашрга тайёрлаганидан кейингина мажбур бўлиб номзодлик ишини ёқлади. Ахир, у шундан олдин олим эмасмиди? Биз совет даврида дипломга, унвонга сажда қиладиган бўлиб қолдик. Мана шу ҳол олимликнинг қадри тушишига сабаб бўлди. Менинг фикримча, ҳеч бир мамлакатда ҳақиқий олим, улар яратган илмий мактаб кўп бўлмайди. Бизда эса тўрт-бешта номзод тайёрлаган олимни ҳам илмий мактаб яратди деб ҳисоблаш расм бўлиб қолган. Бундай ҳайбаракаллачилик натижасида «илмий мактаб» деган нарсанинг ҳам обрўси пасайиб кетди. Менимча, энди бозор иқтисодиёти даврида илм аҳлининг ҳам сараги саракка, пучаги пучакка ажралади. Ҳақиқий илм

соҳибига кун сайин эҳтиёж ортиб бораверади. Бу жараёнда обрў, маош деган нарсалар ҳам ўз-ўзидан ҳал бўлади, ҳал бўлганда ҳам оқилона ҳал бўлади. Чунки уларни ҳақиқий рақобат белгилайди.

О. Ш. — Чиндан ҳам, бу — жуда муҳим масала. Олимпнинг қадрини кўтариш, унинг ҳақиқий ўрнини белгилаш ишнинг самараси учун ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Лекин бу масаланинг ҳал қилинишига ҳалақит берадиган жиҳатлар ҳам борми, дейман-да. Масалан, илмий ишни юзага чиқаришда кўнгилсиз ҳоллар кўпдек кўринади. Назаримда, бугунги кунда илмимизнинг жуда ҳам гуркираб ривожланиб кетишига ҳалақит бераётган нарсалардан бири ўтмишдан қолган хунук мерос ҳисобланади. У шундан иборатки, совет даврида бизда олимлар, илмий ходимлар жуда кўпайиб кетган эди. Раҳбарлар, назорат қиладиган идоралар, режалаштирадиган, текширадиган, буйруқ берадиган ташкилотлар ундан ҳам ортиқ эди. Бошқача айтганда, совет бюрократиясининг илмдаги сояси ривожланишга жуда ҳалақит бериб қолган эди. Ҳозир шу иллатдан бутунлай қутулдик, дея оламизми? Агар қутулмаган бўлсак, ундан халос бўлиш учун қандай йўлдан кетиш лозим бўлади?

Т. Д. — Умуман, бюрократия, хусусан, илмий бюрократия жуда кенг тарқалган нарса. Бу ҳол фақат бизнинг мамлакатимиз учун хос эмас. Мен 60–80-йилларни яхши биламан. Ўша вақтларда туман, шаҳар, республика партия қўмиталарида фан бўлими бўларди. Уларнинг ҳаммаси билан ҳисоблашиш зарур эди. Бундан ташқари, фан бўлими Министрлар Совети қошида ҳам фаолият юритарди. Ҳозир кўп нарсалар ўзгарган бўлса ҳам, бюрократия бор. Биргина дорилфунун мисолида кўрадиган бўлсак, айтиш мумкинки, ҳозир ҳам уни, айниқса, фанни текширадиган, ҳисоб талаб қиладиган одамлар, ташкилотлар йўқ эмас. Илмий бюрократиядан ҳеч ким юз фоиз қутулган эмас. Уни камайтириш мумкин, вақти-соати билан чегаралаб турилса, зиён қилмайди.

Қолаверса, бозор иқтисодиёти тамойилларини илмга, ҳаётга татбиқ этиш воситасида уни камайтириш мумкин бўлар. Фақат бу ерда бюрократ билан фан ташкилотчисини фарқлаш керак.

Ташкилотчилар эса ноёб, кам учрайдиган одамлар.

Бизда ҳозир шу ташкилотчилар қандай йўл билан танланади? Кўпинча обрўли, ишини биладиган, фанда ўзини кўрсатган, докторлик илмий даражасини олган мутахассислар, айниқса, шундай ёшлар раҳбарлик лавозимларига қўйилади. Фақат, улар иш юрита оладими, одамлар билан мулоқот қилишни биладими, муайян фаннинг истиқболини кўриш иқтидори борми каби саволларга жавоб топиш учун ҳали бизда имтиҳонлар ва тестлар яхши ўйланган эмас. Бундай одамлар раҳбарликка маълум даражада тасодикий равишда қўйилади. Албатта, унитайинлашда ҳар томонлама ўрганадилар — келиб чиқиши, инсоний хусусиятлари, бошқа фазилатлари аниқланади, лекин айрим ҳолларда ташкилотчилик қобилияти камроқ ҳисобга олинади. Мен республикамизда янги ташкил этилган Давлат ва жамият қурилиши академиясидан кўп нарса умидворман. Бу академия раҳбар тайёрлаш борасидаги илк олий ўқув юрти ҳисобланади.

Фарбда ташкилотчиларни, хусусан, фан ташкилотчиларини аниқлаш катта бир йўналишни ташкил этади. Бу ерда ташкилотчиларни танлаш учун бир талай тестлар, тестга тайёргарлик босқичлари ва ёзма ишлар мавжуд. У ерда илмий лавозимга мутахассис тайёрланар экан, унинг ташкилотчилик қобилиятига, айниқса, катта аҳамият берилади. Ўйлайманки, бу тамойил беш-ўн йил мобайнида бизда ҳам қарор топади. Ўшанда ҳозирги айрим бюрократлар ўз-ўзидан четга сурилиб қолади.

Иккинчидан, бюрократиянинг кенг ёйилиши бизнинг илгариги онгимиз билан боғлиқ. Советлар даврида ходимнинг ташаббусига йўл берилмас, у бирор ишга қўл ургудек бўлса, аввало, юқоридагиларга ёқиш-ёқмаслигини ўйлаб кўрар эди. Шунинг учун ҳам кўп яхши ташаббуслар ёруғ дунёни кўрмай юраклар тубида қолиб кетар эди. Раҳбар илмий ходимларни ана шундай заифликдан қутқариши керак.

О. Ш. — Тўрабек Нўъмонович, суҳбатимиз асосан фундаментал фанлар ҳақида кетяпти. Лекин мен адабиётшунос сифатида гуманитар соҳа тўғрисида ҳам жиндак гаплашсак, деган эдим. Ўша, кечаги ўтмишда фанларни сунъий равишда соҳаларга, йўналишларга, табақаларга бўлиш юзага келган эди. Кўпинча аниқ фанлар

анча баобрў, юксак самарадор сифатида тасаввур қилинган. Гуманитар соҳа дейилганда эса, иккинчи даражали, унча зарур бўлмаган фанлар тушунилган. Бундан ҳам даҳшатлиси шундаки, бизнинг ўзимиз, яъни гуманитар соҳа вакиллари бунга кўпроқ айбдормиз, чунки бизнинг ўзимиз бу илмларнинг ривожланишини анча сусайтириб келдик. Агар ўзбек адабиётшунослиги ёки тарихчилигини оладиган бўлсак, жуда бақувват олимлар бор. Улар исталган масалада жаҳон олимлари билан баҳслаша олади. Лекин, буни қарангки, ўзбек адабиётшунослиги ёки тарихшунослиги дунёда тан олинган эмас. Бу соҳадаги илмий гуруҳларни дунё билмайди, билган чоғда ҳам эътироф этмайди. Бунинг сабаби нимада экан? Бош сабаб, яъни илмни фожиага етаклаб келган асосий омил шундаки, илмимиз бошдан-охиригача бир мафкурага бўйсундирилган эди. Биз бу мафкуранинг номақбул жиҳатларини билардик, албатта, аммо хизматини бажармоққа мажбур эдик. Ҳар қандай тадқиқотимиз ҳам оқибатда ўша мафкуравий қарашларни тасдиқлашга хизмат қилар эди. Шу тариқа натижанинг олдиндан маълумлиги илмнинг қадр-қимматини йўққа чиқариб қўйди. Биз қайси ёзувчи ҳақида гапирмайлик, ижодининг мазкур мафкурага хизмат қиладиган жиҳатини мақтардик-да, бошқа хусусияти — ҳақиқий санъати, бадиияти билан ишимиз бўлмас эди. Энди вазият ўзгарди. Бугун 70 йилдан зиёд вақт мобайнида шаклланган қарашларни янгилашимиз зарур. Энди ҳақиқий санъатнинг моҳиятини ўзлаштириб, шу асосда янги тадқиқотлар яратишимиз керак. Бу — биринчидан. Иккинчидан, энди, Президентимиз айтганидек, Ўзбекистон — келажаги буюк давлат, деган гоёни амалга ошириш керак. Бу — фақат шиор эмас, балки фаолият бўлиши лозим. Бу борада илмий ходимлар, айниқса, гуманитар соҳа вакиллари фаол бўлмоғи керак. Энди биз санъатимиз ва адабиётимиз ўтмишда ҳам буюк бўлганини, ҳозир ҳам буюк намояндалари борлигини дунёга намойиш қила билишимиз лозим. Бунинг учун аксарият илмий асарларимизни қайтадан ёзиб чиқишимиз керак бўлади. Табиийки, бу иш жуда мураккаб, охир-пировардда янги кадрлар билан боғлиқ бўлган муаммо...

Т. Д. — Тўғри, гуманитар фанларни иккинчи даража-лироқ, нозарурроқ қилиб кўрсатиш ўтмишдан қолган иллатлардан биридир. Илгари биз социалистик реализм таълимоти, коммунистик мафкура тамойилларига мослашган эдик. Лекин ўша вақтларда ҳам қадимшунослик, матншунослик яхши ривожланган. Билишимча, гуманитар фанларни камситган одамларнинг қарашлари, фикр доираси ўта тор, биқик бўлган.

О. Ш. — Фанни мафкура тизгинига солиш билан боғлиқ гап матншуносликка ҳам тегишлидир, чунки ўтмишда бадиий матнни нашрга тайёрлаш жараёнида «Худо», «Оллоҳ» сингари сўзлар ҳеч ўйламасдан ўчириб кетилаверган.

Т. Д. — Ҳа, шундай бўлган ва бу жуда катта фожиа эди. Шукурки, энди бундай нохуш ҳоллардан қутулдик. Боя тўғри айтдингиз, бугун илмни қадрлайдиган янги авлодни вояга етказиш зарур. Бу ўринда тадқиқотчилар тайёрлаш масаласини эслаш жоиз бўлади. Ҳозир оз бўлса-да, тадқиқотчиларимиз бор. Фақат, уларнинг илмий ишларини чоп этишда сусткашлик сезилмоқда. Биз тадқиқотларимизни дорилфунун босмахонасида нашр этамиз. Лекин илмий тадқиқотни хорижда чоп эттиришнинг машаққати кўп. Биласиз, у ерда журналлар ҳар қандай мақолани ҳам нашр этавермайди. Агар биз теран тадқиқотлар юритсак, худди физиклар ва химиклар каби, асарларимизни четда ҳам бемалол чоп қилдираверар эдик. Фақат, гуманитар соҳа вакилларининг хориж билан алоқаси заифлашиб кетгани бир оз халақит бермоқда. Энди алоқалар ҳам секин-секин изга тушмоқда. Бир мисол: АҚШдан Ричард Хокинс деган тадқиқотчи келиб, бугун университетимизда дарс берапти. Мана шундай тажрибани кучайтириш керак. Аслида, бундай алоқаларни ривожлантириш учун имкониятлар жуда катта, чунки чет эллардаги аксарият университетларда шарқшунослик факультетлари бор, уларнинг барчаси Ўрта Осиёга иштиёқманд. Алоқалар заифлигининг сабаби эса чет тилларни билишга боғлиқ. Бу ҳолдан қутулиш йўли, менимча, илмий тадқиқотчилар тайёрлашни ривожлантиришга бориб тақалади. Бултур биз Тошкент Давлат университетининг гуманитар факультетларига

элликка яқин аспирант қабул қилдик. Бир ўринга уч-тўрттадан даъвогар тўғри келди. Албатта, аспирантуранинг ҳам ўзига яраша муаммоси бор. Биринчидан, аспирантларга бериладиган маош жуда кам. Агар олий ўқув юртини битиргандан кейин бир-икки йил ишлаб аспирантурага келган, бир-иккита боласи бўлган илм толиби бу пулга яшайман деса, табиийки, қобиляти ва ақл жавҳарининг 60 фоизини тирикчиликни йўлга қўйишга сарф этади. У самарали тадқиқот юритиши учун эса жону танини илмга фидо этиши талаб қилинади.

Иккинчидан, илм-фанни равнақ топтириш учун биз бир талай янги журналлар таъсис этишимиз зарур кўринади. Албатта, Ўзбекистонда адабиётшуносликка оид катта-катта нашрлар мавжуд. Аммо Фарбдаги журналлар даражасидаги нашрларимиз йўқ.

Учинчидан, гуманитар фанларсиз жамият ҳаётида силжиш бўлмайди. Шунинг учун ҳам, эсингизда бўлса, 80-йиллар охирига келиб гуманитарлаштириш деган масала кун тартибига қўйилган. Аммо у гуманитарлаштириш ҳам коммунистик мафкура тақозо этган даражада амалга оширила бошланди ва ижобий самара бермади.

Биз ўқув режаларимизга жуда кўп сунъий фанларни киритганмиз. Масалан, фалсафа ўқитилгани ҳолда этика, эстетикадан ҳам дарс берилади. Табиий факультетларда ҳам адабиёт, шеърят, муסיқа билан боғлиқ фанлар ўқитилса бўлмайдими? Талабаларда гўзаллик сезгиси, камолот туйғуси уйғотилар, яъни чинакам гуманитарлаштириш юз берар эди. Мана, биз театршуносликдан деярли беҳабармиз. Талабаларимиз ҳам шундай. Тошкентдаги Ҳамза номидаги, Аброр Ҳидоятлов номидаги театрлар билан дорилфунун шартнома тузган. Шартномага кўра, мазкур театрларга пул ўтказилган, улар бизга ҳар ойда тўртта спектакль қўйиб бериши керак. Лекин кўп талабалар у спектаклларга бормади. Қулоғидан тортиб олиб бориш ноқулай — зиёли одамга ярашмайди. Уларнинг ўзида театрға эҳтиёж, гўзаллик туйғуси бўлмагач... Бундай туйғуни ҳали уйғота олганимиз йўқ. Ахир, фан гўзаллик ҳисси билан тирик. Фан — гўзалликдир. Бунинг учун эса, боягидек дарслар ғоят зарур.

Мен ўзим ва яқин ҳамкасабаларим гуманитар фанларга ҳеч қачон иккинчи даражали деб қараган эмасмиз. Аксари йирик олимлар ўз соҳасидан ташқари, адабиёт ва санъатга ёки улар ҳақидаги фанларга бениҳоя қизиққан. Чунончи, менинг устозим Иброҳим Ҳамробоев ниҳоятда яхши расм соладилар. Яна кўп олимлар китоб йиғади. Университетимизнинг аввалги ректори Шавкат Олимов қадимги қўлёзмаларни ғоят севади, уларни ўқишни ҳам билади, катта нодир кутубхонаси бор. Бу — олим одамга хос фазилат, чунки шундай қўшимча машғулоти бўлмаса, у ўзини маънавий жиҳатдан қашшоқлашгандек, савияси пасайиб қолгандек ҳис қилади.

О. Ш. — Бизга савияси юксак илмий тадқиқотчилар даркор. Демак, аспирантурани ва тадқиқотчиликни ривожлантириш зарур. Фақат улардан аввалги босқич — олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш жараёнини ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Бу борада Тошкент Давлат дорилфунуни катта тарихга, бой тажрибага эга. Бу ерда шундай мутахассислар йиғилганки, уларни бемалол илмий зиёлиларимизнинг пешқадами деса бўлади. Бинобарин, бу илмий даргоҳга ўқув ишларини юритишда қандайдир даражада мустақиллик берилсамикан? Университет жамоаси шундай мавқега кўра нимани ўқитиш ва қандай ўқитиш масаласини ўзи ҳал этса. Ўшанда боя сиз айтган ортиқча, вақтни ўғирлайдиган фанларга ўрин қолмаган бўларди. Масалан, биз филология факультетида жуда кўп нарсани ўқитамиз, лекин тилларни мукаммал ўргатишнинг иложини тополмаймиз. Талаба бу факультетда беш йил ўқиб, филологиянинг асоси бўлган биронта тилни мукаммал билиб олмайди. Ҳолбуки, у форсийдан, арабийдан, инглизча ва тилшуносликнинг асоси бўлган латинчадан тўлиқ хабардор бўлиши зарур. Ҳозирги мутахассисларимиз эса буларнинг ҳеч қайсисини тўқис билмайди. Ортиқча фанлар кўпайиб кетгани сабабли уларни ўқитиш ва ўргатиш учун вақт етмайди.

Ёки яна бир масала — адабиётшунос бўламан деган одам, шубҳасиз, бадий асарни синчиклаб ўқиши керак. Бир вақтлар ўқув режасида ўқилиши кўзда тутилган асарлар камроқ эди. Хусусан, биз ўқиган замонда XX аср ўзбек адабиётига оид асарлар 20—30 китобни таш-

кил этар эди. Уларни талаба зарур муддатда бемалол ўқиб чиқа оларди. Ўшандан буён ярим аср ўтди. Эллик йил мобайнида минглаб китоблар пайдо бўлди, жуда кўп бадиий асарлар ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар майдонга келди. Энди уларнинг барчасини ўқиб чиқиш учун кўп вақт керак. Талаба эса ортиқча фанлар босими остида қолгани сабабли ҳамма асарни ҳам ўқиб чиқолмайди. Ҳатто энг зарурларини муталаа қилишга ҳам вақт топа олмайди. Энди, менимча, унча зарур бўлмаган фанлардан воз кечишга тўғри келади. Негаки, бояги асарларни ўқимасдан туриб яхши адабиётшунос бўлиш мумкин эмас. Бунга эришмоқнинг бир йўли сифатида мен Тошкент Давлат дорилфунунига, боя айтганимдек, қандайдир даражада мустақиллик берилишини орзу қилар эдим. Майли, у «Миллий университет» дейиладими ёки бошқа ном билан аталадими, ҳар қалай, озгина бўлса-да, мустақил иш юритиш ҳуқуқига эга бўлса. Кейин шунга яраша тайёрланадиган мутахассислар малакасини, савиясини, дипломнинг кадр-қимматини оширишни талаб қилиш зарур бўлади. Ўшанда яна кўплаб муаммолар ҳам ҳал бўлиб кетадигандек кўринади.

Т. Д. — Университетимизда муаммолар чиндан ҳам кўп. Университет ўз номи билан «Давлат университети» деб аталади. У бир йилда давлатдан 140 миллион сўм маблағ олади. Ўқув режаларини, дастурларини белгилаш ишига ҳеч ким аралашмайди. Демак, сиз айтаётган тадбирларни амалга ошириш ўз қўлимизда. Вазирлик ёки Вазирлар Маҳкамаси ўқув режалари тузишга, қандай машғулотлар ўтилишига, соатлар тақсимотига умуман аралашмайди. Вақтни белгилашдаги нуқсонлар эса, 80-йилларнинг мероси, 36 соатлик ҳафта жорий этишдек нохуш тадбирнинг қолдиғи, холос. Биз бундан сира қутула олмаяпмиз. Ҳозир ўқув режаларининг барчаси қайтадан кўриб чиқилляпти. Албатта, шу қайта куриш жараёнида тилларни ўқитишни мукамаллаштириш масаласи кўпроқ ҳисобга олинса яхши бўларди. Чиндан ҳам, мактабда ва олий ўқув юртида 15 йил тил ўқитилганига қарамай, талабаларимиз чет тилида гапиролмайди. Бизда асли чет тилини ўқитиш услуби ниҳоятда яроқсиз. Ҳанузгача магнитофон, лингофон, аудиовизуал хона-

лардан фойдаланиш ўрнига, тилларни маъруза йўли билан ўргатишга ҳаракат қиламиз. Муайян тилда эркин гаплашишга эмас, балки унинг грамматикасини яхшироқ ўзлаштиришга кўпроқ урғу берилади. Айрим факультетларда бу борада сал силжиш ҳам юз бермоқда.

Энди филология факультети хусусида гапирадиган бўлсак, мавжуд андозадан тўғри фойдалана билиш зарурдек туюлади. Унга кўра, талаба ўқиш давомида муайян тилларни, шу билан бирга, бошқа фанларни ҳам ўқиши зарур. Лекин бу андоза 36 соатлик ўқув ҳафтасига асосланади. Чет элларда эса талаба кунига 6 соат эмас, 12 соат илм билан машғул бўлади. Улар асосий вақтини мудом кутубхонада ўтказади. Вақтнинг бир қисми ўқитувчи билан мулоқотга сарфланади, аудиториядаги дарсларга эса бор-йўғи 4 соат ажратилади. Бизда бўлса, асосий машғулотлар аудиторияда кечади. Талаба кутубхонада жуда кам бўлади. Дарсхонада ҳам, асосан, ўқитувчи маъруза қилади, талаба ёзади. Бу жуда катта камчилик бўлиб, уни бартараф қилиш учун мухторият ҳам, автономия ҳам шарт эмас. Фақат ўқув режалари ва дастурлари тузсак, вақтни тақсимлашдаги йўриқни ўзгартирсак, бас. Лекин бугунги кунда бундан ҳам жиддий муаммо бор: кўп фанлар бўйича янги, мукамал дастурлар, дарсликлар, қўлланмалар, китоблар етишмай қолди. Ўзбекистон мустақилликка эришганига беш йил тўлаётган бўлса-да, аксари дастур ва дарсликлар эскилигича турибди. Бу нуқсон, айниқса, гуманитар фанлар борасида аниқ кўзга ташланмоқда. Масалан, ҳанузгача сиёсий иқтисод фанидан янги дарслик яратилмаган. Эски китоблардаги айрим сўзлар ўзгартирилиб, ўрнига «бозор иқтисодиёти», «маркетинг», «менежмент» сингари атамалар қўшилиб, яъни номига янгилангандек қилиб ўқитилмоқда. Ўзим маърузаларга кириб, неча бор гувоҳи бўлдим. Шу боис, Олий таълим вазирлиги университети зиммасига бир йилда 87 дона дастур ва дарслик чоп этиш мажбуриятини юклади. Қисқа муддатда шунча қўлланма яратиш ҳали кўрилган ҳодиса эмас. Фақат, бу мажбурият ижобий ва самарали натижа бериши учун дарслик бўйича ишловчилар меҳнати яхши рағбатлантирилиши лозим. Чунки дарслик ёзишдек қийин иш бўлмаса керак, у муайян дастур асосида яратиладиган

салмоқдор илмий асар ҳисобланади. Муаллифдан катта билим, меҳнат, матонат ва тажриба талаб этади. Унда илм-фаннинг энг сўнгги ютуқлари ўз ифодасини топган бўлиши зарур. Табиий фанларда бу иш бирмунча осон кўчади, чунки уларда муайян собит анъана ва тажрибалар, муштаракликлар ҳамда ўзгармас асослар мавжуд. Гуманитар фанларда эса янги дарслик ва дастурлар яратиш жараёни анча қийин кечади.

Менимча, ўқув юртимиз ҳақиқий миллий дорилфунунга айланиши учун яна бир-икки муаммони ҳал этиш лозим бўлади. ТошДУнинг бошқа университетлардан фарқи бўлса-да, ҳали у чинакам миллий дорилфунун мақомига ета олгани йўқ. Дарсларимизнинг савияси, илмнинг аҳволи, аудиторияларимиз, жиҳозларимиз, биноларимизнинг бугунги ҳолати ҳозирча у даражага етишга имкон бермайди.

О. Ш. — Сиз миллий дорилфунун худди Ўзбекистон Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси даражасида бўлишини орзу қиласиз-да?

Т. Д. — Ҳа, мен худди ўшандай бўлишини истайман. Фақат ТошДУнинг ўрни ҳам, салоҳияти ҳам бошқа. Бунинг учун ҳозир қилинаётган ишлар бир оз олға силжиши керак. Бу борада салоҳият ва имкониятларимиз бениҳоя кўп. Бу йил ўқитувчиларимизни рағбатлантириш учун махсус жамғарма ташкил қилингани бунинг исботидир. Бу жамғармадан ҳозирча илк бошланмасига 40 ўқитувчига ёрдам кўрсатилди. Жамғармани ташкил этишда Президент девони, Молия вазирлиги муайян ташаббус кўрсатди. Биз фақат шунинг ўзи билан чекланиб қолмай, маблағ топишнинг бошқа йўллари ҳам излашимиз керак.

Чет тилларни ўқитишда чиндан ҳам муаммолар мавжуд. Қишлоқдан келган бола хорижий тилни деярли билмайди. Шаҳарлик ўқувчи эса оз бўлса-да, билади. Шунга кўра, уларга бир хилда дарс ўтиш тўғримиқан?..

Хуллас, юқоридаги каби муаммолар кўп. Аммо биз уларни ҳал қила бориб, илм-фанда ҳам олға силжиймиз. Шу боис, муаммодан чўчимаслик керак, балки уни бартараф этиш пайида бўлиш лозим.

ОДАМЛАР НАҚШИ

Ҳаёт оқимида алланечук ички адолат ва қонуният бор — ярамас одамларга дуч келиб, чеккан азиятларинг, тортган изтиробларинг, беадад ўкинчу надоматларинг эвазига сени кўпгина яхши одамларга ҳам рўпара қилади. Улар бениҳоя дилкаш, хушфеъл, ўзининг инсоний қадр-қимматини юқори қўядиган, шунинг учун сени ҳам иззат-ҳурмат қилиб қадрингга етадиган одамлар бўлишади. Сен улар билан суҳбатлашаётганингда гўё бутун жисми жаҳонинг алланечук ўтрикларга тўлаётганини ҳис қиласан, гўё ўзлигингдан бир баҳя ўсгандай бўласан.

Бундай одамлар шунақа баркамол табиатга эга бўладилки, уларнинг ёнида беихтиёр кўп нохушликларни унутасан, инсон зотига хос кемтиклар, қусурлар, иллатлар ва ёвузликлар кўз ўнгингдан нари кетади. Бундай ҳолларда ўзингни ана шундай олижаноб, гўзал, баркамол инсонлар тоифасига мансублигингдан гурурланиб кетасан киши. Бундай одамлар қалбингга наврўз кунларининг илиқлигини олиб киради, сенга байрам кайфиятини бахш этади. Шунинг учун бўлса керак, буюк америка ёзувчиси Эрнест Хемингуэй бундай одамлар билан мулоқотни «сени бир умр тарк этмайдиган байрам» деб атаган ва айни шу номда хотиралар китобини эълон қилган эди. Худди шу байрамлар инсон ҳаётига теран маъно бахш этади. Агар бу дунёда «инсон бахти» деган нарса мавжуд бўлса, у ана шундай бўлаклардан таркиб топса керак.

Ҳаётим йўлларида мен кўп яхши одамлар қатори Саъди Ҳасанович Сирождидиновга ҳам рўпара келганман, кўп марта у киши билан мулоқотда бўлганман. Ҳозир у киши оламдан ўтиб кетдилар, лекин ҳар гал Саъди акани эсласам, кўнглим чироқ ёққандай ёришиб кетади. Саъди ака мени бир умр тарк этмайдиган байрамларимдан бўлиб қолди.

Саъди ака менинг ҳаётимга бир латифанамо воқеанинг қаҳрамони тарзида кириб келган. Бу 50-йилларнинг бошларида рўй берган эди. Ўшанда мен Москвада аспирантурада ўқир эдим. Биз билан бирга самарқандлик Жўра ака Ҳожиметов ҳам ўқир эдилар. Жўра ака ҳозир Самарқанд дорилфунунининг профессори, республикамизда таниқли одамлардан бири. У киши ўша кезларда ҳам гавдали, думалоқ қоринлари ўзларига ярашган, бошларидан шляпани қўймайдиган, қўйинг-чи, жуда савлатли, аспирантдан кўра бирор обком секретарига кўпроқ ўхшаб кетадиган одам эдилар. Табиати очиқ, феъли қувноқ, теварагидагилар билан бир зумда тил топишиб кетадиган, дунё-тақдири ҳақида ҳар хил бўлар-бўлмас гаплардан кўра бир жуфт ҳазил-мutoйибани, латифани афзал кўрадиганлардан эдилар.

Аспирантуранинг сўнгги йили бўлса керак, Жўра ака поездда Москвадан Тошкентга таътилга йўлга чиқибдилар. Купедаги ҳамроҳлари орасида ўрта бўй, қора қош, қора кўзли, жуда хушмуомала, ғоят одобли бир йигитга дуч келибдилар. Йигит кўзларига ёш кўриниб кетганми ёхуд унинг хушфеъллигини ўзидан улкан илм соҳибига мўтеъна эҳтиром деб қабул қилганларми, ҳар қалай, орадан кўп ўтмай, Жўра ака бояги йигитга иш буюрибдилар:

— Қани, ука, катталарнинг хизматини қилсангиз яхши бўлади. Ажаб эмас, сиз ҳам бир кун эмас, бир кун бизга ўхшаб, илм соҳибни бўлиш даражасига етсангиз. Туринг, битта аччиқ чой дамлаб келинг-чи.

Йигит чаққон туриб, чой дамлаб келибди. Ундан кейин иккинчи иш буюрилибди, учинчи, тўртинчи... Қўйинг-чи, у пайтларда поезд Тошкентга салкам тўрт суткада етиб келарди — шу муддат мобайнида йигит Жўра аканинг ҳамма хизматини қилиб, роса кўнглини олибди. Ниҳоят, поезд Тошкент вокзалига келиб тўхтабди. Жўра ака қараса, перронда бир тўп машҳур олимлар. Улар тўрт кун давомида Жўра аканинг хизматини қилиб келган ўша ўрта бўй, қора қош, қора кўз, қорамағиз йигитни кутиб олгани чиқишган экан. Буни куриб ҳанг-манг бўлиб қолган Жўра ака аллакимдан: «Бу ким ўзи, нега уни шунчалик иззат-икром билан қарши олишяпти?» — деб сўрабди. У киши елкасини қисиб жавоб берибди: «Наҳотки танимасангиз? Дунёга донғи кетган

ўзбек олими, математик Саъди Ҳасанович Сирожиiddинов-ку. Москвадан докторлик диссертациясини ёқлаб келяпти».

Йўл-йўлакай илм йўлида нималар қилиш ҳақида унга панд-насиҳатлар қилиб келган Жўра ака буни эшитиб дами ичига тушиб кетибди, хижолатдан терга ботиб, тезроқ вокзалдан ғойиб бўлишнинг тадоригини қилибди. Шу-шу кейинчалик яна неча йиллар давомида Сирожиiddиновга рўпарама-рўпара келолмай юрибди.

Мен: «Бу воқеа чиндан ҳам бўлганми-йўқми?» – деб кейинчалик Жўра акадан сўрадим. У кула-кула баъзи тафсилотларини эслаб, чинлигини тасдиқлади. Бир ўрни келганда Саъди акадан ҳам сўраганман. У киши мийиғида кулган-у: «Ҳа, энди ўтган ишлар-да», деб қўя қолган эди.

Мен бу воқеани эшитганимдан кейин анча вақтгача Саъди аканинг камсуқумлиги, камтарлигига ҳайрон қолиб юрдим. Ахир, ўзингиз ўйланг, математика соҳасида оламшумул кашфиёт қилиб қўйган, ёш бўлишига қарамай, докторлик диссертациясини ҳимоя қилган одам бир оғиз бу ҳақда ҳамроҳларига шипшитиб қўймаса-я. Бор-йўғи бир аспирантнинг хизматини қилишни ўзига эп кўрса-я. Тўғриси айтсам, авваллари мен бу ишда алланечук ясамаликни ҳам кўрдим. Бу ҳам шуҳрат ортиришнинг бир йўли бўлса керак, деб ўйладим. Бироқ, Саъди Ҳасанович бизнинг дорилфунунга ректор бўлиб келгач, у билан яқинроқдан мулоқотда бўла бошладим. Шунда кўрдимки, камтарлик бу одамда туғма бир хислат экан, янада аниқроқ айтсам, яшаш тарзи экан, бу одам умуман бошқача бўлиши мумкин эмас экан. У домлалар билан ҳам, талабалар билан ҳам бирдай муомала қилар, факультетларга ўзи кириб келаверар, кафедрада ўтириб, домлалар билан бемалол суҳбатга киришиб кетаверарди. Бирон ибора билан ёхуд бирон қилиғи билан «мен ректор, сен менинг измимдаги одамсан» деган маънони билдирмас эди. Айни чоғда, у талабчанлигини қўймас, ишга доир гапларини шундай айтар эдики, уларни адо этмасликнинг сира иложи бўлмас эди.

Саъди Ҳасанович ректорлик қилган кезларда талабаларни пахта теримига олиб чиқиш жуда авж нуқтасига кўтарилган эди. Кўпинча талабалар декабрь охиригача далада қолиб кетарди. Баъзан далада пахта қолмас, ҳатто

номига бирон оқарган чигитни топиб бўлмасди. Бундай ҳолларда шароит оғирлашгандан-оғирлашиб борарди. Интизом бузила бошларди, норозилик кучаярди. Биз домлалар ҳам бунақа бемаъниликларнинг боисини тузукроқ тушунтиришга ожиз қолиб, кўп хуноб бўлардик. Бунақа пайтларда катта раҳбарлар, асосан, дўқ-пўписага зўр берар, нимаики бўлса, «партбилетинг билан жавоб берасан», «қўлингдан келмаса, бўшатиб қўй, ўрнингда ишлайдиганлар сон мингга», деб писанда қилишарди. Бу писандалар ҳақоратдан ортиқроқ туюларди.

Мен кўпинча штаб бошлиғи бўлардим. Бирон марта Саъди аканинг бунақа маъмурий қўмондонлик методи билан иш юритганини билмайман. Ҳолбуки, унга осон эмасди. Дорилфунун катта жамоа. Ҳар қалай, яхши ишлар билан бирга кўнгилсиз ишлар ҳам бўлиб туради. Бундай чоғда ректорни райкомга олиб бориб ҳам, горкомга олиб бориб ҳам қисув остига олардилар, ундан каттароқ жойларда унга ғоят оғир ботадиган гаплар қилишарди.

Лекин шунда ҳам Саъди ака аламини сира-сира бошқалардан олмасди, ўзининг камтарона ва инсоний иш усулини сира ўзгатирмасди.

Бир куни, адашмасам Сирдарёдаги Акмал Икромов номли совхозда эдик, шекилли, вақт алламаҳал бўлиб қолганди, ташқарида машинанинг гуриллаган овози эшитилди, сал ўтмай, хўжалик ишлари бўйича мутасаддимиз доцент Саттор Ҳайдаров мени туртиб уйғотди.

— Туринг, домла келдилар.

Шоша-пиша ташқарига чиқдим. Саъди ака райком бюросидан чиқиб, тўғри бизнинг олдимизга келаверибдилар.

— Филологларни меҳмондўст деб эшитганмиз. Кеч бўлса ҳам келавердим. Узр.

Домла ўзини яқин олиб келавергани учун бошимиз осмонга етди. Дарров дастурхон ёздик. Ўчоққа олов қалдик. Ҳайдаровнинг бунақа ишларга суяги йуқ эди. Ҳашпаш дегунча нималарнидир жиз-биз қилиб келди. Кўйинг-чи, шу кўйи суҳбатимиз 3 ларгача чўзилиб кетди. Мажлисдан хуноб бўлиб келган Саъди ака секин-аста чехраси очилиб, охири жуда дилкаш кайфиятда кетди. Ўшанда гаплашмаган мавзу қолмади ҳисоб. Адабиёт ҳақида ҳам, сиёсат ҳақида ҳам, яна бошқа кўп масалалар ҳақида ҳам хўп мириқиб гаплашдик.

Ўша кезларда муайян доираларда менинг тўғримда ҳар хил гаплар юрарди. Ҳарҳолда, мен нима сабабдандир «ўзбошимча, тўғри йўлдан озадиган, қуюшқондан чиқиб кетаверадиган, сиёсий жиҳатдан ишончсизроқ» бир одам сифатида шуҳрат топган эдим. Баъзи бир раҳбарлар ҳатто орқаворатдан мени «миллатчи» деб атаганлари ҳам қулоғимга чалинган эди. Афтидан, Саъди акага ҳам менга нисбатан хушёр бўлиш кераклиги кўп уқтирилган эди. Хуллас, Саъди ака ўша тунги суҳбат давомида бу гаплар мутлақо асоссиз, тухмат ва иғводан иборат бўлганига ишонч ҳосил қилди, шекилли. Бундан кейин ҳам мен турли-туман йиғинларда ёхуд мақолаларда кимгадир ёқадиган ёхуд ёқмайдиган гапларни айтиб юбораверишдан ўзимни тийганим йўқ.

Афтидан, бундай пайтларда муайян идораларда менинг иштирокимсиз мен тўғримда жиддий гаплар бўлар, бундай ҳолларда ректорга мени тергаб туриш кераклиги тўғрисида кўрсатмалар ҳам бериларди, шекилли. Ҳар қалай, Саъди ака мени бир неча марта «тергаган».

— Ҳа, яна нима қилиб қўйдингиз? — деб сўрарди Саъди ака мени кабинетига чақириб.

Мен унга бор гапни айтиб берардим. Саъди ака юқорининг «сири»ни очмас эди-ю, «Ҳаҳ, шунга ҳам шунча ваҳимами?» деб энсаси қотгансимон, менга насиҳат қиларди.

— Ҳеч тўполонни қўймас экансиз-да. Ундай десам, тўполонсиз жуда зерикиб кетса керак одам.

У пайтларда турли-туман «ғоявий хатолар» қилиб Марказий Қўмита қарорларига номи тушган одамнинг бирор куракда турмайдиган баҳона билан ёки, умуман, баҳонасиз, дорилфунундан қисиб чиқарилиши жоиз ҳодиса ҳисобланар ва ҳеч кимда таажжуб уйғотмас эди. Дорилфунунда менинг паттамни қўлимга тутқазишгани йўқ. Бу ишда Саъди Ҳасановичнинг роли бўлганми-йўқми, айта олмайман. Негаки, у киши бунақа масалалар ҳақида менга сира гапирган эмас. Аммо менинг «ёру биродарларим» теварак-атрофимда кўп ивирсиб, мендан «шикоятлари»ни аямай юрган кезларда, Саъди ака «қўйинглар, бунақа гапларни» деб уларнинг популарини пасайтириб қўйган бўлсалар, ажаб эмас.

Саъди Ҳасановичнинг олим сифатидаги фаолиятига

менинг тишим ўтмайди, лекин мен унинг қизиқиш доираси ғоятда кенг бўлганига неча марталаб ишонч ҳосил қилганман. Айтиш керакки, аниқ фанларнинг вакиллари ўртасида гуманитар илмларга, адабиётга, фалсафага, тарихга мутлақо менсимай қарайдиганлари ҳам тез-тез учраб туради. Уларнинг назарида адабиётга, санъатга қизиқиш, бадиий асар ўқиш — хижолатли иш, умрни зое кетказиш билан баробар. Бунга нима дейиш мумкин? Эҳтимол, адабиёт ва санъатнинг ўзида ҳам айб бордир, айрим олимларнинг бунақа муносабати бутунлай асоссиз эмасдир. Аммо, битта-яримта тухум палағда чиқиб қолса, шуни баҳона қилиб, одам умр бўйи қуймоқдан воз кечмайди-ку.

Ҳарҳолда, мен ҳар қандай олим учун адабиёт ва санъат сув билан ҳаводек зарур нарса деб ҳисоблайман. Саъди ака адабиётни жуда-жуда суярди. У айниқса, шеъриятни яхши кўрарди. Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидов шеърларини битта қўймай ўқиб борарди. Учрашиб қолганимизда, албатта, уларнинг кейинги шеърлари ҳақида фикримни сўрар, ўзининг фикрини айтар ва ҳатто баъзи бир ғализликларни танқид ҳам қиларди.

Саъди ака, айниқса, классик шеъриятни яхши кўрарди. Унинг столи устида Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур, Абдураҳмон Жомий, Ҳофиз Шерозий асарларини кўп кўрганман. У киши тожик тилини мукамал билганлари учун классикларнинг ғазалларини мағиз-мағизигача англаб, маъно товланишларини ҳис этиб, шарҳлаб берарди. Лекин, назаримда классиклар ичида ҳам баъзи шоирларни Саъди ака ҳаммасидан ортиқроқ кўрарди. Булар Фузулий ва Насимий эди. Фузулий жилдларини мендан олиб ўқигандилар. Насимийни ҳам мендан илтимос қилдилар:

— Факультетингизнинг домлаларидан бирида Насимийнинг девони бор экан. Шуни топиб беринг, бир ўқиб чиқай.

Суриштириб топдим — девон эгаси Саттор Ҳайдаров экан. Раҳматлик қўли очиқ одам эди-ю, лекин китобга ўлгудай зикна эди. Бироқ бу гал китобни Саъди Ҳасанович сўраганини билиб тихирлик қилмади. Китоб Саъди Ҳасановичнинг қўлида олти ойча туриб қолди. Сўраш-

нинг иложи бўлмади. Охири мен ҳам, Саттор ҳам умидни узиб қўйган эдик. Домла чақириб қолдилар. Китобни узоқ ушлаб қолганига узр айтгач, таассуротини ўртоқлашди:

— Бундаги теранликни қаранг, фалсафани қаранг. Одам зотининг тафаккури ҳам шунчалик юксак бўладими? Айни чоғда, бундаги нафосатдан баданлар жимирлаб кетади-я.

Саъди Ҳасанович адабиётга муҳаббатини факультетга ҳам кўчирган эди. У факультетга тез-тез келиб турар, унинг ҳамма ишларидан, ҳамма муаммоларидан хабардор эди. Бирор домла унинг олдига арзу ҳол билан кирса, иши битмай чиқмас эди. Факультетга нима ёрдам керак бўлса, домла қўлидан келса, сира аямас эди.

Яна Саъди Ҳасанович факультетда бўладиган адабий йиғилишларга, учрашувларга, тўй анжуманларига қатнашишни яхши кўрарди. Бунақа ишлардан беҳабар қолдирсак, хафа бўлардилар. Йиғин бошланишида келиб, баъзан уч-тўрт оғиз гап айтар, баъзан ҳеч нарса демай, нотикларни тинглай-тинглай чиқиб кетарди.

Саъди Ҳасановичнинг яна бир сифатини айтмасам бўлмайди. Мен у кишининг Фанлар академиясидаги фаолиятини чуқур билмайман. Шуни биламанки, дорилфунун у киши учун янги соҳа бўлди. Шунинг учун бўлса керак, Саъди ака ишни дорилфунуннинг ўзига хос томонларини ўрганишдан бошлади. Дорилфунун билан таниша бошлаган сари у кишида бир-биридан улугроқ режалар пайдо бўла бошлади. У киши биринчи навбатда дорилфунунни миллийлаштиришни кучайтиришни ўйлардилар. У кишининг нияти бўйича дорилфунун нафақат юксак малакали кадрлар тайёрлаб бериши керак, айни чоғда энг илғор, эркин, халқчил, миллатпарвар тафаккурнинг ҳам маскани бўлмоғи лозим эди.

Аммо, минг афсуски, шу режаларни амалга оширишда Саъди Ҳасановичга имкон беришмади. Ҳар хил даражадаги партия арбоблари, айниқса, Сатинга ўхшаган келгинди одамлар Саъди Ҳасановичга қарши ошкора ҳужум бошлашди. Комиссиялар устига комиссиялар юборилди, қай бир партия йиғилишида дорилфунунга қўйилган айблардан бири шу бўлдики, гўё бу ерда ма-

ҳаллий кадрлар 50 фоизни ташкил қилиб қолибди, бошқа миллат вакиллари анча қисилиб қолибди. Шунинг учун бу миллатчилик уясига тезда зарба бермоқ даркор экан. Шунда бир одам топилмадики, туриб айтса: «Эй ўртоқ, маҳаллий миллат вакиллари 50 фоиз бўлса, бу жуда ҳам оз-ку. Ахир, бу дорилфунун маҳаллий миллат вакилларида кадр тайёрлаш учун очилган-ку. Бошқа миллат вакиллари ўқийман деса, бутун мамлакатда юзлаб, балки минглаб дорилфунунлар, институтлар бор, ўқий беради. Аксинча, ҳозирги аҳволда маҳаллий миллат вакиллари қисилиб қоляпти».

Ҳеч ким бундай демади ва орадан кўп ўтмай Саъди Ҳасанович ишдан олинди. Кейин у оғир касалга чалинди. Мен Саъди акани сўнгги дафъа вафотидан икки ҳафтача аввал хастахонада кўрган эдим. Хонада Саъди ака бир ўзлари экан. Жуда озиб кетибдилар. Кўзлари ичига ботиб кетибди. Ёноқлари туртиб чиққандай. Ранги бениҳоят сўлгин. Мени кўришлари билан аввал бир оз саросимага тушгандай бўлдилар — афтидан, мени йўқлаб келади, деб сира кутмаган кўринардилар. Бироқ бу саросималик бир лаҳза давом этди, холос. Бир зумда ўринларидан турдилар, чехраларидаги ҳорғинлик ифодаси йўқолиб, яна бардамлик ранглари пайдо бўлди. Яна самимий жилмайиб, мени муборакбод қилдилар:

— Келинг, келинг, Озоджон. Қалай, ҳали ҳам ҳамма ёқда тўполон қилиб юрибсизми?

Анча гаплашиб ўтирдик. Назаримда, Саъди ака кўп ақлли одам бўлгани учун ҳам тузалмас касалга чалинганидан, умридан саноқли кунлар қолганидан хабардор эди. Лекин, шунга қарамай, бирон оғиз шикоят айтгани йўқ, бирон калима ўз аҳволидан норози бўлиб гапиргани йўқ. Суҳбат давомида бу дунёнинг ўткинчилиги, бевафолиги ҳақида гап бўлди, холос.

Орадан кўп ўтмай, Саъди ака оламдан кўз юмди. Лекин унинг хотираси ҳамон биз билан яшаяпти.

Ҳа, одамларнинг нақши деса арзийдиган одам эди у.

ОЛИМНИНГ СУРАТИ ВА СИЙРАТИ

Одамки бор, унинг сурати сийрати учун ниқоб вазифасини ўтайди. Одамки бор, унинг сурати ва сийрати бир-бирига монанд, улар ўртасида ажиб бир уйғунлик бор. Бундай одамларни нуроний одамлар деб айтишади — уларнинг чеҳрасидан нур ёғилиб турганга ўхшайди. Бу нур бир қарашда дабдурустан кўзга ташланмайдиган, лекин одамнинг бутун хулқ-атворида, хатти-ҳаракатида, гап-сўзларида сезилиб турадиган фазилатлар нури.

Бу гал шундай инсонлардан бири тўғрисида ҳикоя қилиб бермоқчиман.

Яқинда Шарқнинг буюк мутафаккир шоири Жалолдин Румийнинг «Маънавий маснавий» деган ажойиб китоби ўзбек тилида босмадан чиқди. Назаримда бу китобнинг чоп этилиши сўнгги йиллардаги адабий-маданий ҳаётимиздаги катта воқеалардан бири эди. Шундоқ экан, «Жаҳон адабиёти» журналарида бу китобга батафсил тақриз бериш керак. Хўш, ким ёзади бу тақризни? Халқимизда: «Чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин» деган доно гап бор. Ўйлай-ўйлай, кўп йиллик қадрдон дўстим Шоислом Шомуҳамедовга қўнғироқ қилдим. У китоб чиққанини эшитган экан-у, ҳали қўлига олиб кўриб чиқмаган экан. У «аввал китобни ўқиб чиқиб, кейин узил-кесил жавоб беришини» айтди. Мен тақриз ёзилишига комил ишонч билан кунларни санай бошладим. Ниҳоят, бир-икки ҳафта ўтгач, телефон жиринглади. Гўшакни кўтардим.

— Озоджон, китобни топиб ўқиб чиқдим. Бениҳоя зўр китоб экан. Дини исломнинг моҳиятини билмоқчи бўлган одам, албатта, уни ўқиб чиқмоғи керак. Журналингизда китобга тақриз ҳам бериш керак, албатта, фақат... — «фақат»ни эшитиб, юрагим «шиғ» этиб кетди.

— Фақат китоб бошдан-оёқ тасаввуф масалаларига бағишланган экан. Биласиз, мен тасаввуф билан махсус шуғулланган эмасман. Бу китобга тақриз ёзишга кучим етмайди!

Ана холос! Бир кам саксонга кирган, камида эллик йиллик умрини шарқшунослик илмига, форс адабиёти-ни ўрганишга бағишлаган, бу борада 80 дан ортиқ китоб чиқарган, машҳур профессор, филология фанлари доктори, Хизмат кўрсатган фан арбоби, Халқаро Фирдавсий мукофотининг лауреати, ўнлаб шогирдларнинг устози, чинакам аллома одам шундоқ деб ўтирса-я! Бу қандоқ бўлди? Буни нима деб тушунмоқ керак? Шоислом ака қай бир масалаларда билимлари «чалароқ» эканини тан оляптими? Узининг ожизлигини эътироф этяптими? Шоислом акани яхши билмаган одам шундай деб ўйлаши мумкин. Ҳолбуки, аҳвол бутунлай аксинча — бу жавобда унинг чинакам олимлиги ҳам, мардлиги ҳам акс этган. Фақат ҳақиқий олимгина илм чўққиларига пояма-поя кўтарилиб борар экан, илм уммонининг ҳақиқатан ҳам ҳудудсиз эканлиги, унинг поёнига етиб бориш амримаҳол эканига амин бўлади. Фақат ҳақиқий олимгина ўзининг билимлари билиши керак бўлганлари олдида кичик бир зарра эканини англаб етади. Буюк файласуф Суқрот кексайиб қолган кезларида «Шунча йил яшаб, мен ҳеч нарса билмаслигимни билдим, холос» деган экан. Яқинда бир журналист Суқротнинг бу гапига танқидий қараш керак, деган фикрни айтди. Йўқ, танқидий қарашнинг ҳожати йўқ. Чунки бу ўринда Суқрот ўзининг билимсизлигидан хабар бераётгани йўқ, балки илм дунёсини тўлалигича кўра олгани сабабли ўзининг билганлари заррадек кўринганини айтяпти, холос. Фақат нодон одамгина, фақат илм тоғининг этагига энди қадам қўйган одамгина ўзини ҳамма илмни тўлалигича ўрганиб олган олим деб ҳисоблайди. Унинг назарида дунёда у «билмаган, билиб таҳқиқини касб қилмаган илм қолмаган». Ўзида йўқ фазилатни сотиб кун кўришни, мақтанчоқликни, жездан бўлса ҳамки бошида билим тожи ярқираб туришини яхши кўрадиган одам учун

«билмайман» деган сўзни айтиш ҳар нарсадан оғирроқ бир фожиа, чунки бундай деса унинг миси чиқиб қолади. Ҳақиқий олим учун эса «биламан» деган сўзни қўллаш канчалик табиий булса, «билмайман» деб айтиш ҳам шунчалик табиийдир.

Менинг Шоислом Шомуҳамедов билан яқиндан танишувим 1957 йилда содир бўлди. Шу йили Тошкентда ҳозир Фафур Фулом номи билан аталаётган Адабиёт ва санъат нашриёти ташкил қилинди. Нашриёт директори Насрулло Охундий мени адабиётшунослик бўлимида ишлашга таклиф қилди. Мен билан бирга шарқ бўлимида ишлаш учун Шоислом Шомуҳамедов ҳам таклиф қилинган экан. Биз қисқа муддатда жуда иноқлашиб кетдик. Шоислом ака мендан саккиз ёш катта эди — у урушга бориб келган, кейин университетда ўқиган, бир неча йил амалий ишларда ишлаб дурустгина тажриба орттирган эди. У ҳам мен каби аввал нашриётларда ишлаб кўрмаган бўлса-да, адабиётни яхши кўргани ва яхши билгани, ақл-заковати ва идроки юқори бўлгани сабабли биринчи кунлардан бошлабоқ бутун умри нашриётда ўтган одамдек ишга киришиб кетди. Унинг ишчанлиги, қаловини топиб қорни ҳам ёндира олиши, ҳаминиша бир-биридан яхши ва самарали режаларга, ниятларга тўлиб-тошиб юриши янги нашриётнинг кўпчилик ходимларига ибрат бўлди. Гап шундаки, Шоислом ака ишга келганида кенггина хонада битта ёзув столию уч-тўртта стул билан кичик муҳаррирдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Бу бўлимда ҳали биронта китоб чиқарилмаганидан ташқари, захирасида биронта асарнинг қўлёзмаси ҳам йўқ эди. Бинобарин, нашриётнинг шарқ адабиёти бўлимини том маънода йўқдан бор қилмоқ керак эди. Бунинг устига, ҳали йўқ қўлёзмалардан бир йил ичида, яъни 1958 йил мобайнида йигирматача китоб нашр этмоқ зарур эди. Бу шунчаки оддий кундалик вазифа эмас, бажармаса бўлмайдиган, жуда катта маданий-сиёсий аҳамиятга эга бўлган давлат топшириғи эди. Гап шундаки, 1958 йилда Тошкентда Осиё—Африка мамлакатлари ёзувчиларининг Биринчи конференция-

сини ўтказиш ҳақида қарор қабул қилинган ва ўша кезларда ҳамма ижодий уюшмаларнинг ва бир қатор вазирликлар ҳамда давлат қўмиталарининг ҳамма фаолияти шу Конференцияга тайёргарлик ишларига сафарбар қилинган эди. Шоислом аканинг ишчанлиги, ташкилотчилик қобилияти, масъулият туйғусининг ўткирлиги худди шу даврда яққол кўринди. Нашриётда араб, форс, ҳинд, турк, хитой, япон, Африка адабиётлари билан шуғулланадиган мутахассислар йуқ эди. Шоислом ака нафақат нашр қилинадиган асарлар режасини тузиб чиқди, балки бу нашрларни амалга оширадиган таржимонлар ҳамда муҳаррирлар жамоасини ҳам барпо этди. У ҳақиқатан ҳам одамларни яхши билар, ким қандай ишга қобилияти борлигидан яхши хабардор эди. У одамларга ишонар эди. Натижада, шарқ бўлими атрофида Фафур Фулом ва Миртемир каби буюк таржимонлар, Чустий ва Муинзода каби форс-тожик адабиётининг билимдонлари, ҳиндшунос Наби Муҳамедов ва туркшунос Миёд Ҳакимов каби мутахассислар, Рустам Комилов ва Мирзиёд Мирзоидов каби тажрибали муҳаррирлар тўпланди. Шоислом ака ҳатто бирон олис жойда адабиётни, тилни биладиган, қўлида қалами бор одамни эшитиб қолса, эринмай ўша жойга қидириб борар ва ўша одамни топиб, ишга олиб келмагунча тинчимас эди. Масалан, Муртазо Ҳайдаров билан шундай бўлганди. Бу одам бақувватгина журналист бўлиб, Ховос газетасида муҳаррирлик қиларди. Шоислом ака уни шу ишидан бўшаб, Тошкентга келишга ва шарқ бўлимида ишлашга кўндира олди. Муртазо ака бу ерда бир неча йил муваффақият билан меҳнат қилди. Шу аснода бу одамнинг адабиётни яхши биладиган мутахассисгина эмас, одамлар билан тил топишиб кета оладиган дилкаш инсон экани ҳам маълум бўлди. Назаримда, бу жамоа аҳил бир оркестру Шоислом аканинг моҳир дирижёри. Уларнинг меҳнати билан Конференцияга аталган китоблар ўз вақтида нашрдан чиқди — ўзбекларнинг юзи ёруғ бўлди. Икки қитъадан келган Африка ва Осиёнинг шоирларини адиблари ўзбекларнинг лафзли одамлар эканига яна бир қарра

ишонч ҳосил қилишди. Шарқ бўлимининг саъй-ҳаракатлари кейинги йилларда ҳам давом этди. Натижада ўзбек китобхони шарқ халқларининг юзлаб ноёб асарлари билан ўз она тилида танишиш имконига эга бўлдилар. Бу ерда ўша кезларда нашр этилган асарларнинг ҳаммасини тилга олишнинг иложи йўқ, албатта. Лекин баъзи бирларини эсламай ҳам бўлмайди. Масалан, худди шу йилларда Шарқни бутун дунёга донг таратган «Минг бир кеча» (арабчадан «Алиф лайло ва лайло») эртаклари саккиз жилдда босилди, буюк ҳинд алиби, ўз маҳорати билан Чўлпонни қойил қолдирган Рабиндранат Тҳокунинг саккиз томлик куллийети чоп этилди. 200 жилдлик «Жаҳон адабиёти кутубхонаси» деб аталган машҳур серияда ижодига алоҳида жилд бағишланган Абулқосим Фирдавсийнинг буюк «Шоҳнома»си уч жилдда ўзбек китобхонига тақдим этилди. Бу китобларнинг барчаси жуда кўплаб нусхаларда босилганига қарамай, бир зумда қўлмақўл бўлиб кетганди. Бундай дурдона асарларнинг босиб чиқарилиши, шак-шубҳасиз, ўзбек халқининг бадиий тафаккурини бир баҳя оширадиган, унинг маданий ривожига чуқур из қолдирадиган ҳодисалар сирасига киради.

Шоислом ака нафақат бу ишларга бош-қош бўлди, уларни уюштирди, балки ўзи ҳам таржимон сифатида шарқ адабиётини тарғиб қилишга анча ҳисса кўшди. Шуниси ҳам борки, у Шарқнинг машҳур асарларини нашр эттиришда ҳар гал қандайдир янгиликка интилар, китобларнинг жозибадорлиги юксак бўлишига, китобхон қўлида чўғдай ёниб туришига эришишга ҳаракат қиларди. Мана, буюк шарқ булбули Ҳофизнинг ғазалларини олайлик. Бу китобнинг ўзбек тилида чиқишининг ўзи-ку ҳар бир ўзбек учун улуғ бир туҳфа. Лекин Шоислом ака бу билан қаноатланмайди. У китобнинг бир бетида ғазалнинг ўзбекча таржимасини беради-да, иккинчи бетида унинг форсча матнини арабча ҳусниҳатда беради. Тиши ўтадиган одам таржимани аслиёт билан таққослаб, керакли хулосани чиқариб олаверади. Ёки Умар Хайём рубоийларини олайлик. Аввало айтмоқ керакки, ўзбеклар илгари ҳам бу шоир рубоийларини дил-дилдан севиб ўқишган. Тўғри, урушдан аввалги

йилларда унинг рубойилари жуда кам миқдорда таржима қилиниб, «Гулистон» журналида эълон қилинганди. Мухлислар уларни чинакам шеърят дурдоналари деб қабул қилишган ва янги таржималарни муштоклик билан кутишарди. Шоислом ака дадиллик билан Хайём рубойиларини таржима қилишга киришди, сўнг уларни бир неча марта нашр қилдирди. Ҳозир аниқ эсимда йўқ, лекин уларнинг умумий тиражи миллион нусхадан ҳам ошиб кетган бўлиши керак. Шу нашрлардан бирида ҳам ўзбекча таржима, ҳам русча таржима, ҳам арабча хуснихатда ёзилган форсча асл матн берилган. Бу китобларнинг ҳаммаси бугун кундузи чироқ ёқиб топиб бўлмайдиган нодир нашрларга айланган.

Бу гапларни ўқиган одам: «Ҳа, нима бўпти? Авжи ишлайдиган навқирон пайти. Файрати мўл. Ишласа ишлабди-да» деб қўя қолиши мумкин. Лекин бунақа лоқайдгина қўл силташга шошилманг, дўстим. Гап шундаки, Шоислом ака шу йиллар мобайнида узлуксиз равишда дорилфунунда, дарс беришда ҳам давом этган, шогирд аспирантларга раҳбарлик қилган, ўзи номзодлик ва докторлик диссертацияларини ҳимоя қилган, замонавий ва мумтоз эрон адабиёти тўғрисида ўнлаб йирик-йирик тадқиқотлар, монографиялар эълон қилган, кўплаб халқаро илмий конференциялар ва симпозиумларда маърузалар билан қатнашган. Яна булардан орттириб, оиласида яхши эр ва яхши ота сифатида раҳнамолик қилган, қанча-қанча дўстлари билан қалин муносабатларини бирор кун ҳам сусайтирган эмас. Нима, унинг жони мингтамиди? У ҳам умрининг ярмини сайру сафоларда, роҳату фароғатда ўтказса бўлмасмиди? Мен замондошларимиздан анча-мунчасини биламан. Уларнинг ичида ёшлари ҳам етарли. Жонини койитишни истамайди. Қўлини совуқ сувга ургиси келмайди. Иш соат 9 да бошланса ҳам шошмай, аста-аста соат 11 ларга етиб келади — транспорт ёмон ишлармиш. 12 да тушликка чиқади. Соат 2 ларда тушликдан қайтиб, соат 4 ларда ишдан кетиш тадоригини кўра бошлайди. Мабодо, вақтлироқ келиб, кечроқ кетганда ҳам, тайинли бир иш қилмайди — ўзига ўхшаган битта-яримта бекорхўжани

топиб олиб, валақлаш билан кунни ўтказади. Мен ҳайрон қоламан, тушунолмай хуноб бўламан — биродар, ахир, азиз умрингнинг, ҳар дақиқаси олтиндан қиммат умрингнинг кунлари, ойлари, йиллари беҳуда ўтяпти-ку? Улардан ҳеч қанақа из қолмаяпти-ку? Майли, жамият учун ишламаёқ қўй — жамият сенга ўхшаган битта-яримта такасалтангни боқиб олишга кучи етади, лекин шу беҳуда ўтган кунинг ўзингга нима берди? Фикрларингга янги фикр қўшилдими? Ҳисларинг жиндай бўлса-да бойидими? Билиминг уфқлари кенгайдими? Пулингни беҳуда совурсанг ёки йўқотиб қўйсанг алам қилади, лекин пул топиладиган нарса, аммо умрчи? Ахир шоир айтганидек, умрнинг ҳар дақиқаси, ҳар сониясини шоҳ сатрлар-ла безаш зиммангдаги энг олижаноб, энг муқаддас вазифанг эмасми? Гап айланиб, яна масъулият масаласига келиб тақалаяпти. Шоислом ака умрини фақат ўйин-кулгига, фақат кайфу сафога бағишлаёлмас эди. У ўзини катта ҳарф билан бошланадиган ИНСОН деб биларди ва инсонлиги учун зиммасига улуғ масъулият юкланганини ҳис қиларди. Билмадим — бу туйғу Шоислом акада қачон пайдо бўлган — болалик йилларидами ёки оловли фронт хандақларида жон олиб-жон бериб душман билан олишиб юрган кезларидами? Бу туйғу қалбига китоблардан ўтганми ёхуд ота-оналарининг насиҳатидан, устозларининг тарбиясидан сингганми? Ҳарҳолда, нима бўлганда ҳам унда ўзининг бу дунёдаги ўрни учун, қолдирадиган изи учун масъулият туйғуси кучли эди ва йиллар ўтган сайин бу туйғу кучайгандан кучайиб борди. Яна бир қизиқ гап бор: биз Шоислом ака билан кўп гурунглашар, ҳар хил масалалар тўғрисида баҳслашар, ҳатто баъзан қизишиб тортишиб ҳам кетардик. Орага ҳар хил масалалар тушарди. Лекин Шоислом аканинг бирор марта ҳам «мен бу ишларни халқ учун, ватан учун қил-япман» деганини эшитган эмасман — у нимаики қилса ҳаммасини бақириб-чақирмай, кўкрагига уриб мақтанмай, ҳеч кимга писанда қилмай бажарарди. Азим дарёлар шовқинсиз оқади, ҳақиқий олимлар ҳам баландпарвоз гаплардан, карнай-сурнайларнинг ғат-ғутидан узоқроқ юришади. Илмий доираларда баъзан «фалондай

китоб яратиш керакмиди» дегандай гап қўзғолиб қолса, айримлар «йўқ, йўқ, бу бир кишининг қўлидан келмайди, буни бутун институтгина бажара олади» дейишади. Бу гапнинг чинлигига ишонадиганлар Шоислом аканинг 60 йил мобайнида қилган ишларини — таржималари, илмий асарлари, бадиий ижоди, муҳаррирлиги, ўқиган маърузалари, илмий ишларга раҳбарлиги — бари-барини сарҳисоб қилиб чиқишса нима дейишар эдийкин? Ҳа, Шоислом аканинг шу пайтгача ўтган умрининг мазмунини бир сўз билан таърифлаш лозим бўлса, бунга «меҳнат ва яна меҳнат» деган сўздан кўра мосроқ ибора топилмаса керак.

Менинг мулоҳазаларимни ўқиб китобхон: «И-е, Шоислом аканинг бутун умри меҳнат азобида ўтган бўлса, унчалик ҳам мақтанадиган жойи йўқ экан-да! Ахир, инсон фақат меҳнат қилиш учунгина бу дунёга келмайди-ку!» дея ажабланишлари мумкин. Йўқ, бундай хулоса чиқарилса, Шоислом акани расмий чопонига бурканиб олиб, ҳаётнинг мафтункор жиҳатларидан ташқарида турадиган бир қуруқ одам сифатида тасаввур қилинса тўғри бўлмас эди. Аксинча, у бутун вужуди билан ҳаётни яхши кўрадиган, унинг рангдор ва гўзал хислатларини нозик ҳис қила оладиган, ҳазил-мутойибани ёқтирадиган, турмушнинг кўпгина икир-чикир муаммоларини қувноқ табассум ва киноя билан енга оладиган, топқирлик ва ақл-заковат билан ўз турмушини жозибадорроқ қила оладиган бир одам. Одамлар одатда тез-тез мураккабликларга учраб турадилар ва уларни енгиб ўтиш чораларини излаш ўрнига тақдирдан ёхуд ўзгалардан шикоят қилишга тушадилар. Шоислом аканинг ҳаёти шундан далолат берадики, одамнинг турмуши, ҳаёт йўли қандай бўлиши биринчи навбатда одамнинг ўзига, унинг ақл-заковатига боғлиқ. Бир-иккита мисол келтираман: Шоислом ака ҳарбий мактабни битириб, кичик командир бўлиб фронтга кетади. Ўшанда у бор-йўғи 20 ёшда бўлган, ҳали тузукроқ тажрибага эга ҳам эмас. Лекин биринчи қадамданоқ взводга командир бўлди, яъни бу взводдаги ўзига ўхшаган ёш жангчиларнинг ҳаёти учун жавобгар.

Аксига олиб, унинг взводида 15–20 чоғлиқ грузинлар тушиб қолган. Уларнинг ҳаммаси қишлоқдан келган, рус тилини чалакам-чатти биладиган йигитлар экан. Уларга бошчилик қилиш учун, биринчи навбатда, уларнинг ишончини, меҳрини қозонмоқ керак. Хўш, қандай қилиб бунга эришиб бўлади? Излаганга омад ёр деган гап бор. Шоислом акага тасодиф ёрдамга келади. У бир вақтлар нима муносабат биландир бир грузинча калимани ёдлаган экан. Бирдан шу калима эсига тушиб қолади: «Бақақи тисқалси ги-ги нотс». Бу — «ботқоқда бақа қуриллайди», деган шунчаки омади бир гап экан. Лекин грузин йигитлар сира кутилмаган бир вазиятда она тилларида янграган иборани ёшгина ўзбек лейтенантининг оғзидан эшитиб қанг-манг бўлиб қолишади. Бир зумда солдатлар билан командир ўртасида инсоний яқинлик пайдо бўлади — тилни яхши билмайдиган йигитлар ҳамма гапни тушуна бошлайди.

Иккинчи воқеа бундай бўлган: фашистлар билан жуда қаттиқ жангда Шоислом акага ўқ тегеди. Уни госпиталга олиб кетишади. Ўқ елкага теккан бўлиб, қўл осилиб қолгандай аҳволда эди. Врачлар қўлни кесиб ташлашга қарор қилишади. Худ-беҳуд бўлиб ётган Шоислом ака «ампутация» деган сўзни эшитиб қоладию жон-жаҳди билан «Кестирмайман!» деб жанжал қилади. Буни кўриб, врачлардан бири «Ҳа, майли, ёш экан, қўли битиб кетар» дейди ва қўлни кесмайдилар. Дарҳақиқат, ёш организм кучини кўрсатади — бир қанча вақтдан кейин яра битиб кетиб, қўл ёнга қолади. Бу воқеада ҳам Шоислом акага тасодиф ёрдамга келган. Лекин болаликданоқ унинг ҳар нарсасига қизиқувчанлиги, ҳар нарсанинг тагига етиб, англаб олишга ундайдиган синчковлиги бўлмаганда тасодиф ҳам ёрдам беролмаган бўларди.

Шоислом ака дўстликни яхши кўрадиган, дўстларга садоқатли инсон. У дўстона гурунглари ёқтиради, дўстликдан манфаат изламайди, у оддий одамлар билан ҳам, замонасининг энг етук алломалари, адибу шуаролари билан ҳам бемалол тиллаша олади. Унинг қадрдон дўстлари ичида академик Обид Содиқов, академик Саъди

Сирожиддинов, адиблардан Одил Ёқубов ва Пиримқул Қодировлар бор эди. Шоислом ака жуда дилкаш одам. У дўстларининг кўнглини олишга, меҳрини қозонишга янги-янги имкониятлар ва йўللار қидиради. Унинг Кўкчада тумордеккина ҳовлиси бўлар эди. Ҳовли тор бўлса ҳам, унда ҳамма нарсасаришта, жой-жойида эди. Болалар улғайиб, хоналар етишмай қолгач, Шоислом ака бир болохона қурди ва у ерни ўзига «кабинет» қилиб олди. Мен меҳмон бўлиб борганимда шу хонада вақт ўтказар эдик. Чунки бу ерда ҳар хил китоблар, шу жумладан, хорижий шарқ мамлакатларида чиққан бири биридан ноёб ажойиб нашрлар бўларди. Шоислом ака, назаримда, Умар Хайёмни бошқача бир меҳр билан суяр ва шунинг учун иш кабинетида бу буюк инсоннинг руҳини барқарор қилишга интиларди. Китоб жавонларида шоирнинг рус, инглиз, француз, эстон, ҳинд, турк, ўзбек ва форс тилларида чиққан китоблари терилиб турарди. Бир куни Шоислом аканикига бориб, кабинетга кўтарилдим. Ёзув столининг ёнида ўртачароқ катталикда бир хум (!) пайдо бўлибди. Унинг усти сирланмаган, лекин арабча чиройли ёзувда Умар Хайёмнинг бир рубойиси ёзиб қўйилибди. Ҳайрон бўлиб, Шоислом акага қарадим.

— Ота-боболаримиз шунақа хумларда шароб ичишган. Биз ҳам шу удумни қилайлик-да...

Шоислом ака хумнинг олдига бориб, унинг ичига қўлини тикди-да, икки шиша оқ мусаллас олди. Хайём рубойиларини ўқий-ўқий мусалласдан нўш қилмоқнинг гашти бошқача бўлар экан.

Ана, кўрдингизми — «Бу тақризни ёзишга кучим етмайди» деган ибора менинг бу ажойиб инсон ҳақидаги ўйларим, мулоҳазаларимни уйғотиб юборди. Мен шунча мулоҳазалар оқибатида битта жўнгина хулосага келаман — Шоислом ака бу ҳаётда кўп нарсага эришди — унвонлар, илмий даражалар, мукофотлар, дўсту ёронлар, фарзандлар, неварачеваралар...Энг муҳими — элнинг ҳурмати, халқнинг ардоғи. Нималарга эришган бўлса ҳаммасини ўзининг ҳалол меҳнати, ақл-идроки, заковати, тиниб-тинчимаслиги туфайли топди. Албатта,

у ҳам ҳаётда мураккабликларга дуч келган, лекин бундай пайтларда нола чекиб, фиғони фалакка етиб, шикоятлар қилмаган, балки тишини тишига қўйиб чора излаган, имкониятлар топган. Шоислом аканинг ҳаёт йўли — «Ҳаётдан ғурбат излаган ғурбат топгусидир, ҳаётдан ҳикмат излаган ҳикмат топгусидир» деган доно бир гапнинг тўғрилигини тасдиқлайди.

Менинг мулоҳазаларим билан танишган одам: «Вой-бу! Мақтов жуда кўпайиб кетибди-ку!» дейиши мумкин. Худо ҳаққи ишонаверинг — бу гапларимнинг ичида бирорта ҳам ёлғони йўқ, ҳаммаси чин. Мен Шоислом акани мақтамоқчи эмас эдим, лекин шунга қарамай, мақтов бир оз ошиб кетган бўлса на чора? Бунинг унчалик зарари йўқ бўлса керак. Шоислом ака жиндай мақтовга димоғи шишиб кетадиган ёшдан ўтган. У муборак саксон ёшини қораламоқда. Келинг, дўстлар, бу мақолани бизга замондош бўлган буюк бир инсоннинг тўйига аталган арзимас бир тўйхат деб қабул қиларсизлар.

2004

ГЕОГРАФИЯ ИЛМИНИНГ САРДОРЛАРИДАН БИРИ

Мен дорилфунунга келиб биринчи таниган домлам Нўъмон Долимов бўлган эди. Бу воқеа 1946 йилнинг ёзида содир бўлди. Июль ойларининг бошида мен дорилфунуннинг қабул комиссиясига ҳужжатларимни топшириб чиқиб кетаётган эдим. Кенг залдан ташқарига чиқиб улгурмасимдан орқамдан кимдир «Ҳой бола!» дея чақириб қолди. Мен ким кимни чақираётганини аниқлаш учун теваракка алангладим. Мендан бир оз нарида барвастагина одам менга тикилиб турарди.

— Мени чақиряпсизми? — деб сўрадим ҳайрон бўлиб, бу нотаниш одамдан.

— Ҳа, сени... Бери кел... — деб олдига чақирди у киши.

— Ўқишга ҳужжат топширдингми? Қайси факультетга?

Мен жавоб бердим. У киши яна мени қаерда туришим, қаерда ўқиганим, кимнинг фарзанди эканим тўғрисида сўраб-суриштирди-да, кутилмаганда:

— Жанггоҳга бориб тургинг келмаяптими? — деб сўради.

Саволни қаранг — Жанггоҳга бориб тургинг келмаяптими, эмиш. Нега энди келмас экан — жуда келади-да. «Жанггоҳ» деганлари Пушкин номидаги дам олиш ва истироҳат боғи эди. У бизнинг уйимиз ёнгинасида жойлашган эди. Мактабда ўқиб юрганимизда бўш вақтимиз бўлди дегунча шу боққа югурардик. Сердарахт, анвойи гуллар очилиб ётган, бир ёнида чоғроқ кўли бор, бир ёнида Кайковус ариғининг бир ирмоғи оқадиган, икки-учта текис ва озода майдони бор бу гўзал масканда ўйнашни, дам олишни қайси бола ёмон кўради дейсиз? Парк кундуз кунлари бепул бўларди — бемалол кириб

чиқавериш мумкин эди, кечқурунлари — ҳар хил аттракционлар, кино-театр, қироатхона ва шахматхоналар очилганда пуллик бўларди. Кириш ҳақи унчалик катта бўлмаса-да, ҳарҳолда биз — болаларга оғирлик қиларди.

Мен домланинг таклифига қизиқиб қолдим.

— Албатта, боришни истайман. Аммо қандай қилиб?

Домла тушунтирди:

— Мен Нўъмон Долимовман. География факультетида ишлайман. Ҳозир қабул комиссиясининг аъзосиман. Университетга ўқишга келаётган болалар кам. Одамлар ўртасида тарғибот ишларини олиб бориш керак. Сенга бир плакат, битта стол ва бир стул берамиз. Ҳар кун кечқурун парк ичида ўтириб, олдинга келган ёшларга дорилфунун тўғрисида маълумотлар берасан. Бу маълумотлар плакатда ёзилган. Тушунмаган жойингни мендан сўраб оласан. Албатта, паркка киришга текин рухсатнома ҳам берамиз.

Мен жуда суюниб кетдим. Бу қорачадан келган, кўзларининг тагида салқи ҳалқалари бор, кўринишидан жуда баджаҳлга ўхшаб кўринадиган бу одам менга жуда ёқиб қолди. Гапни айлантириб ўтирмасдан дарров рози бўлдим.

Эртаси кун машинада стол-стул билан плакатни паркка элтиб беришди. Уни кўл бўйидаги йўлчалардан бирининг ёнига ўрнатиб, навбатчилиқни бошладим. Одатда қоронғи тушгандан кейин кўча-кўйда саланглаб юришимга рухсат бермайдиган ойим бу гал ғоятда масъул вазифага тайинланганимни кўриб, индамади. Шу тарзда бутун ёз бўйи ҳар оқшом паркка текин тушар, баъзан ёнимда битта-яримта ўртоғим бўлар, ўқишга киришни хоҳлаб, маълумот сўраб келувчиларга қўлимдан келганича ахборот бериб ўтирдим. Бироқ — хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг — ўқишга киришни истайдиганлар деярли йўқ эди. Конкурс деган нарсадан ному нишон ҳам йўқ. Битта ўринга бир кишидан одам йиғилса, бу жуда яхши натижа деб қабул қилинар эди. Ўша йили менга ўхшаб ўқишга чақириш билан шуғулланган одам яна икки-уч йилдан кейин олий ўқув юртига кириши амримаҳол бўлиб қолади, ҳар ўринга 5–6 тадан бола талабгор бўлади деса, бунга ишониш жуда қийин эди.

Билмадим, менинг маслаҳатим билан неча киши ўша йили ўқишга ҳужжат топширдийкин? Лекин мен астойдил топширилган вазифани бажаришга ҳаракат қилдим ва фаолиятимни сентябргача давом эттирдим.

— Раҳмат, сенга, — деди Нўъмон ака сентябрнинг бошида. — Энди ишни тўхтатсанг ҳам бўлади.

— Хўп, — дедим мен. — Фақат плакат билан стол-стулни олиб келиш керак эди-да.

— Сен уларни уйингга олиб бориб қўя тур. Машина топилса, вақти-соати билан олиб кетамиз.

Мен шундай қилдим. Лекин уларни олиб кетишга фурсат бўлмади, шекилли. Орадан бир йил ўтди, 1947 йилнинг қиши бошланди. Уйдагилар шундоқ ҳам тор уйимизга ортиқча нарсаси олиб келганим учун мени койишдан чарчамас эдилар. Мен буюмларни олиб кетишларини сўраб Нўъмон акага икки-уч марта мурожаат қилдим. Уларнинг олиб кетилишидан дарак бўлмади. Мен ўқиб юрган кезларимда ёзув столим йўқ эди. Аллақачон университетнинг столи ва стулидан унумли фойдалана бошлаган эдим. Плакатга эса тез-тез худбинлик билан кўз ташлаб қўярдим, холос.

1947 йилнинг қиши анча совуқ келди. Қишлик пойафзалнинг тайини йўқ. Охири, бир жуфт маҳси олиб беришди, лекин пайтава олишнинг имкони бўлмади. Уйдан ҳам бу ишга ярайдиган икки-уч метр материал чиқмади. Бувим билан келишиб плакатни бузадиган бўлдик. У пишиқ бўздан қилинган эди. Бўзни ёғоч рамкадан ажратиб олдик, бўёқли ҳарфлар кетгунча яхшилаб ювдик. Қарабсизки, бир жуфт қулинг ўргилсин пайтава тайёр бўлди. Мен икки-уч йил Нўъмон аканинг номига раҳматлар айтиб, иссиққина пайтавани оёққа ўраб, қишни ўтказдим. Нўъмон ака кейин бирон марта ҳам на плакатни, на стол билан стулни сўради. Университет ходимлари уларни рўйхатдан ўчириб ташлаган бўлса керак. Шундан кейин бир неча йилгача муносабатимиз салом-аликдан нарига ўтмади. Тўғрироғи, университетда рўпара келиб қолсак, албатта, мен салом беришни канда қилмас, у киши эса шунчаки номига бош ирғабгина алик олиб қўя қоладилар. Афғидан, мени бутунлай унутиб юборган бўлишлари ҳам мумкин.

Шуни айтмоғим керакки, мен ўрта мактабда ўқиб юрган кезларимдаёқ география фанини жуда яхши кўрардим. Ҳар хил хариталарни топиб келиб, бутун курраи заминни, ундаги тоғлар, саҳролар, пасттекисликлар, ўрмонлар, кўллар, дарёлар ва денгизларни бирма-бир айланиб чиқардим, у жойларда юз бериши мумкин бўлган саргузаштларни ҳаёлимдан кечирардим. Айниқса, дунёда ном чиқарган катта шаҳарларда кўпроқ тўхташни, у ердаги одамлар ҳаётини тасаввур қилишни ёқтирардим. Бунга асосий сабабчи — бизнинг география ўқитувчимиз эди. Ҳамиша соқолини қиртишлаб олиб, сочини орқасига қарата силлиқ қилиб тараб, ғоятда ораста кийиниб юрадиган бу одам ўзини жуда сипо тутарди. У кишининг исми Боқижон ака эди. У баъзи бир ўқитувчиларга ўхшаб, болаларга ёқиш учун ҳар хил маза-бемаза гапларни гапиравермас ва бачкана қилиқларга йўл қўймас эди. У болаларнинг кўнглини олмоқ учун бутунлай бошқача йўл тутарди. У иккинчи марта дарсга кирганда ўзи шахсан иштирок этган бир денгиз сафари тўғрисида гапириб берди. У ниҳоятда сўзга чечан экан. Сув тагидан чиқиб турган қоя-тошлар, маҳаллий қабилалар билан бўлган қонли жанглар, қор босган совуқ довлонлар ва яна аллақанча нарсалар тўғрисида ҳикоя қилди. Бир неча соат давомида биз унинг гапларига маҳлиё бўлиб, оғзимизни очганча мароқ билан тинглар эканмиз, биз ўзимиз ҳам аввал ўша кеманинг ичидагидек, кейин қуруқликда саёҳатчилар билан бирга юргандек ҳис қилдик. Ҳикоя давомида Боқижон ака кўзимизга бошқача кўриниб кетди — энди у ҳеч нарсдан кўрқмайдиган, ҳар қандай чигалликни еча оладиган топқир ва мард одам бўлиб кўринди бизга, фақат ҳикоя охирлагандагина у сафар ҳикоясининг қаҳрамони ўзи эмас, машҳур денгизчи Васко де Гама эканини айтди. Лекин биз ўқувчилар муаллимнинг ҳақиқий қаҳрамон ўрнига ўзини қўйиб гапирганига хафа бўлмадик, негаки, ҳикоянинг ўзи ғоятда жозибадор чиққан эди. Ўшанда Васко де Гама деган бир оз русчага ўхшаб кетадиган ғаройиб фамилияли денгизчига жуда қизиқиб қолдим ва қидира-қидира 30-йилларнинг ўртасида «ЖЗЛ» («Ажойиб одамлар ҳаёти») деган туркумда босилган бир

китобни топдим. У рус тилида эди. Лекин мазмуни, умуман, таниш бўлгани учун рус тилида ўқиш унча қийин бўлмади. Маълум бўлдики, Васко де Гама, Магеллан, Христофор Колумб каби дунёнинг машҳур сайёҳларидан бири бўлган экан ва айниқса, Африка қитъасини тўла-роқ тасаввур қилишда катта роль ўйнаган экан.

Ўшандан кейин жўғрофий адабиётларига қизиқиб қолдим ва айниқса, туркий мамлакатларнинг шакл-шамойили ҳақидаги китобларни йиғадиган бўлдим. Булар орасида Мирзаевнинг «Марказий Тяньшан музликлариди» деган китоби (уни Бадахшоннинг маркази — Хорак шаҳрида харид қилган эдим) Туркий тиллардаги топонимлик атамаларга бағишланган китоби ғоятда қимматли.

Хуллас, мен Нўъмон Долимовнинг туғма географ эканини, кўп йиллардан бери география факультетига раҳбарлик қилиб келишини билганимдан кейин шундай одам билан танишлигимдан, бир вақтлар унинг бир корига яраганимдан жуда фахрланиб кетдим. Мен, албатта, Нўъмон аканинг олим сифатидаги иқтидори қандай эканига баҳо беролмайман — бунинг учун менда маънавий ҳуқуқ йўқ. Шундай бўлса ҳам айтаманки, у жуда яхши, сара географлардан бўлгани аниқ. Уни география факультетидаги ҳамкасблари жуда ҳурмат қилар ва унинг тўғрисида оғизларидан бол томиб гапиришар эдилар. Бундан ташқари республикамизнинг бир қанча вилоятларида, шаҳар ва қишлоқларида кўпгина ўқитувчиларни учратганманки, улар ўзлари Нўъмон аканинг қўлида ўқиганларини фахр билан ҳозирга қадар сўзлаб юришади. Мен, албатта, студентлик йилларимда у киши билан тенгма-тенг мулоқотда бўлган эмасман. Ҳатто ҳаддим сиғиб, у кишига бемалол гапиришга ҳам ботина олмас эдим. Лекин шунга қарамай, ёшлигим ва фаросатсизлигим туфайли бир марта у кишининг дилига қаттиқ озор берганман. Воқеа бундай бўлган эди: аниқ эсимда йўқ — учинчи курсдамидик ёки тўртинчида — студентларни пахтага сафарбар қилишди. Мен нима сабабдандир уч-тўрт кун кечикиб боргандим. Кеч қолганимни оқлаш тариқасида 4—5 кишилик ошга масаллиқ ҳам олиб боргандим. Пахтада бизнинг факультетда ҳар

доимгидек ошпаз Эркин Юсупов эди. Эркиннинг қўлига масаллиқни тутқаздим-да, «кечқурун бир чўқим ош қиларсан» дедим. Эркин рози бўлди, фақат талабаларга кечки овқатни бериб бўлгач, ошга унашини айтди. Биз Боёвот совхозида эдик. У пайтларда совхозда электр ҳам, водопровод ҳам, газ ҳам йўқ эди. Қоронғи тушиши билан бирор тарелкага жиндай ёғ қуйиб, пахта пилик ёқилар, уни нимжон ёруғида деярлик ҳеч нарсани кўриб бўлмасди. Газ бўлмаганига кўра ўтин ҳам йўқ эди — ўтин ўрнига похол ёқиларди. Сувни эса шу яқиндаги ҳовуздан олиб келинарди — ундан зах ҳиди анқиб турар, таъми ҳам тахир бўларди. Буниси ҳам майли-я, ҳар гал челақда сув тортганда, унинг ичидаги уч-тўрт қурбақани олиб ташлаш лозим бўларди. Баъзан қоронғида кўрмай қолсангиз, улар гўшт билан бирга ҳил-ҳил пишарди. Қизиқ, талабалар шунақа гўштни есалар: «Бу нима?» деб сўраб ҳам ўтирмас эдилар. Ҳарҳолда, ўша йили биронта одам Эркиндан шикоят қилиб оғиз очгани йўқ. Қўйинг-чи, қоронғида туртиниб, тимирскиланиб юриб, бир амаллаб ошни дамладик. Қозонга товоқ ёпилиши билан Эркин менга қараб: «Боринг, домлани чақиринг» деди. Талабаларга ўша кезларда Зикриё Мирҳожиев раҳбар бўлиб келганди. У икки юз метрлар наридаги баракда турар экан. Аниқроғи, баракда эмас, унга туташтириб қурилган узунгина энсиз бир хонадан унга жой қилиб беришибди. Хонада эшикдан бошқа ёруғ тушадиган дераза ёки туйнук-пуйнук йўқ. Хонанинг тўрида ёғочлардан апил-тапил сўрига ўхшаш бир нарса қурилган, унинг устига қалин қилиб похол тўшалган экан. Ҳамид Олимжоннинг машҳур мисраларини ўзгартириб «бунда похол ҳар нарсадан мўл, то ўлгунча шу ўлкада қол» деб юборинг келади. Қўлбола сўрида икки киши ётар, иккинчи одам Нўмон Долимов экан. Эсимда йўқ — ўша йили география факультети бизнинг факультет билан бир жойга тушгану, унинг бошлиғига ҳам шу ердан жой берилганмиди? Мен Нўмон акага салом бердим, сўнг Мирҳожиевга юзландим:

— Домла, бир чўқимгина ош қилган эдик. Юринг шуни бирга тановул қиламиз.

Зикриё ака ҳам кўп ялинтирмай, ўрнидан қўзғала

қолди. Албатта, ўзбекчиликнинг энг ибтидоий қоидасига биноан, бунақа пайтда хонадаги иккинчи одамни ҳам таклиф қилиш керак. Акс ҳолда, одоб доирасидан чиққан бўласан. Мен эса — билмадим, нима ўйга бордим экан — Нўъмон акага «Қани, сиз ҳам бирга юринг» дедим. Ошнинг камлигини ўйладимми ёки ҳар қалай Нўъмон акадан ётсирадимми — индамай Мирҳожиев билан бирга чиқиб кетаверибман. Қайтиб келишимиз биланоқ, Эркин:

— Нўъмон ака қани? — деб сўради.

Мен нима дейишни билмай талмовсираб қолдим.

— Боринг, нима қилиб бўлса-да, домлани ҳам олиб келинг. Уят бўлади! — деди Эркин катталардек насиҳатомуз оҳангда.

Мен феълимнинг торлиги ва фаросатсизлигимдан ўкиниб, қоронғида туртина-туртина орқага қайтдим. Домла аллақачон похол устига солинган қанор қопда кўрпага ўралиб ётиб олган экан. «Домла, юринг, сиз ҳам бормасангиз бўлмас экан» дедим. Нўъмон ака бир оз зарда аралаш:

— Йўқ, ўзларинг бемалол еяверинглар, менинг жиндай ишим бор, — дедилар.

— Қоронғида қандай иш бўлиши мумкин? Туринг, юра қолинг, ҳамма кутиб ўтирибди, — дедим.

Яна бир оз ялиниб-ёлборганимдан кейин, ниҳоят, домла боришга рози бўлди, сўнг этигини кийди, телогрейкасини елкасига ташлади. Биз яна қоронғида туртина-туртина ўчоқ боши томон йўл олдик. Кейин ош сузилди, ўртага қўйилди, гурунглашиб ўтириб уни паққос туширибмиз.

Ошдан кейин яна бир оз гурунглашиб ўтириб, жой-жойларимизга тарқалишдик. Эрталаб туриб, бир-биримизга қарасак — во ажаб — кеча ош еганларнинг ҳаммасининг тумшуғи, лаблари, икки лунжи қоп-қора. Қора бўлганда ҳам совуқ сувда ювса кетмайдиган даражада қора. Ҳар биримиз қандайдир бир олабўжига ўхшаймиз. Кеча похол ёқиб, овқат пиширганда, у куйиб кулга айланар экан-да, оловнинг тафти билан бир оз юқорига кўтарилиб, кейин ҳаммаси қозонга қайтиб тушаркан. Натижада ош буткул қорайиб оқ-қора ёғга пи-

ширилгандай бўлибди. Биз эса ош ейиш баҳонасида қоронғида тумшукларимизга қора мойни сураверибмиз. Уни кетказгунча бир-икки кун роса ҳаммага масхара бўлдик.

Мен бу гапларни гапириб берар эканман, Нўъмон акани Зикриё ака билан бирга даврага таклиф қилмай, у кишининг дилини оғритганимни яна бир бор эслатиб қўймоқчи эмасман. Кўриниб турибди — бунақа фаросатсизликнинг мақтанадиган жойи йўқ. Лекин бу ишда Нўъмон аканинг битта жуда ажойиб ва ноёб фазилати намоён бўлди. Домла ўша куни ранжиганларини яширган бўлиб, мендан бир оғиз таъна қилмадилар. Нафақат ўша куни, ундан кейин ҳам кўп йиллар мобайнида бу қилмишимни юзимга солмадилар, мени изза қилмадилар. Мен, албатта, аллақачон бу қилмишимга пушаймон эдим, ўзимни койиб, ич-этимни еб юрардим. Домла яна бир бор мени хижолатга қўйишни истамдилар. Назаримда, бу — олижанобликнинг, кечиримли бўлишнинг ўрнак олса бўладиган намунасидир. Албатта, домла оғриган дилидаги ғуборни бир амаллаб тарқатиб юборган бўлишлари керак, лекин бу ишни мени койиш, менга танбеҳ бериш ҳисобига қилмаганлар.

Шунда ҳаётнинг яна бир ҳақиқатини англадим — ҳеч қачон одамнинг феъл-атвори тўғрисида, фақат шаклу шамойилига, ташқи кўринишига қараб, узил-кесил баҳо бериш мумкин эмас экан. Нўъмон ака юзидан ҳар қанча қаҳри қаттиқ одамдек кўринмасин, моҳиятан бағрикенг, бошқаларнинг дилини тушунадиган ва одамларга хайрихоҳликка тўла бир инсон экан. Кейинчалик мен унинг назокати ва меҳрибонлигига бир неча марта гувоҳ бўлдим.

* * *

Нўъмон Долимов тўрт оғайнининг тўнғичи эди. Улар — Субутой Долимов, Султон Долимов, Акбар Долимов ва Нўъмон ака — ҳаммалари ўқиган, илмнинг юксак поғоналарини эгаллаган эдилар. Уларнинг ёшлари бир-бирларига яқин эди. Ўзаро жуда ҳам аҳил, иноқ эдилар, ҳамиша бир-бирларининг аҳволларидан хабардор бўлиб

туришар, бир-бирларига меҳр-мурувватларини аямас эдилар. Чиллаки чиллакини кўриб чумак уради, деган гап бор. Афтидан, чиллакигина эмас, оға-инилар ҳам бир-бирларидан ўртак олиб, бир-биридан баҳра олиб, бир-бирига суяниб, бир-бирига кўмаклашиб чумак уради, шекилли. Ҳарҳолда, тўрт оғайни Долимовлар Тошкентда кўпчиликка ибрат қилиб кўрсатса арзийдиган одамлар эди. Уларнинг ўғил-қизлари ҳам оталари изидан кетишди ва жамиятимизга кераклиги одамлар бўлиб етишишди. Мен улар ўртасидаги иноқликни, меҳр-муҳаббатни кўрганимда бунинг илдизлари нимада экан деб кўп ўйга толардим. Айниқса, уларнинг ҳаммасида мавжуд бўлган меҳрибонлик, назокат қаёқдан пайдо бўлган экан? Мен уларнинг оилаларига яқинроқ бўлганимдан кейин бунинг сирини англагандай бўлдим. Феъл-атвори ҳар хил бўлган бу оға-иниларни мусиқага, санъатга муҳаббат бирлаштириб турар экан. Улар қалбларидаги бойликни санъатдан олар эканлар. Уларнинг бири географ, иккинчиси филолог, яна иккиталари тиббиёт одамлари бўлишларига қарамай, ҳаммалари барабар даражада санъат шайдоси эди. Улар фарзандларига ҳам бу муҳаббатни юқтира олишган. Улар дутор чалишар, танбур чертишга ҳам уста эдилар. Мабодо бирон асбобни чалишмаса, қўлларида талинка билан ҳам хиргойи қилаверар эдилар. Оилавий йиғинларда, тўй-гаштакларда ҳаммалари бўй-бастларига қараб ўтириб олишарди-да, созларини бир-бирига ҳамоҳанг қилиб созлашарди, кейин бирлари бошчилик қилиб қўшиқ бошларди, қолганлари унга жўр бўлишарди. Қўшиқлар асосан Алишер Навоий, Фузулий, Бобир, Оғаҳий, Амирий, Ҳазиний каби классикларнинг шеърлари билан айтиладиган қўшиқлар. Алоҳида-алоҳида олганда уларнинг ҳеч қайсисида у қадар кучли овоз йўқ эди, лекин ака-укалар биргаликда қўшиқлардаги паст-баланд жойларни жуда яхши олишар, авжини ҳам жуда ўринлатишар, энг нозик зам-замаларини ҳам кишини ҳаяжонлантирувчи даражада ифодалаб беришарди. «Худо бераман деган одамига қўшқўллаб беради» деб шуни айтсалар керак-да. Классик куйлар, сўзларидаги ҳикматлар ҳар қандай одамни ҳам элтиб кўярди. Уларни тинг-

лаган одамлар юраклари ҳар хил ғуборлардан пок-ланаётганига, куй билан таналари яйраётганини ҳис қилар ва кўпроқ мурувват ва мушфиқлик бандаларига айланиб бораётганини ҳис қилишарди. Бу меҳр ва мурувват, мушфиқлик ва меҳрибонлик, албатта, уларнинг ўзларининг қалбидан ҳам жой олганди. Масалан, бирон-та яқинлари, таниш-билишлари бирон ёрдамга муҳтож бўлиб қолса, улар албатта ёрдам беришарди.

Нўъмон ака ана шундай ажойиб фазилатларга эга бўлган, уларни укаларига, фарзандларига, жиянларига юқтира олган ва ҳаммамизга яхшилик муҳиби бўлишни мерос қолдирган комил инсон эди.

2007¹

---

¹ Ушбу мақола «Маърифат» газетасининг 2007 йил 6 январь сонида босилган.

ТОҲИРИЙ КИМ ЭДИ?

Тоҳирий домла педагогика фанидан дарс берар эди. У пакана бўйли, миқти гавдали, боши катта, тепакал одам эди. Вазни бирмунча оғир бўлса-да, ҳаракатлари чаққон, юришлари бардам эди.

У дарсга киргандан кейин кўп ўтмай, ҳаммамизнинг меҳримизни қозониб олди. У ўзбек тилини жуда яхши билар, ҳар бир сўзни чертиб-чертиб, дона-дона қилиб талаффуз этарди. Унинг сўз бойлиги жуда катта, кўпинча жуда мавҳум ва мураккаб тушунчаларни ҳам оддий сўзлар билан тўла-тўкис ифодалаб берарди. У бизни педагогика дунёсига олиб кирди, бу борада кўзимизни очди. Бу дунё ҳам курашларга бой дунё экан, унинг тарихини ҳам кўпгина ғояларнинг драматик тўқнашувлари, айрим мутафаккирларнинг аламли ва фожиона тақдирлари ташкил қилар экан. Биз биргина «педагогика» сўзининг замирида шунча тарих, шунча кураш, шунча тақдирлар ётганини кўриб, лол қолганча бу фаннинг қонун-қоидаларини ўзлаштирдик.

Тоҳирий домла ўз соҳасини мукамал билар эди. Ҳар бир маърузаларда унинг айтганидан кўра, билгани — айтолмай қолиб кетаётган гапидан кўпроқ экани сезилиб турарди. Фақат унинг маърузаларида, тўғрироғи, педагогика фанининг дастурида битта нуқсон бор эди — унда шарқ педагогикасига бир соат ҳам ўрин ажратилмаган эди. Шарқ мутафаккирлари, шоирлари ва файласуфлари инсон тарбияси тўғрисида, комилликка эришиш йуллари ҳақида ўрта асрларда ҳам, ундан кейин ҳам шу қадар кўп мулоҳазалар юритишган, концепциялар яратишган эканки, уларнинг кўпчилиги бугун ҳам заррача қимматини йўқотган эмас. Тоҳирий домла буларни билмаган бўлиши мумкин эмас, аммо улар тўғрисида гапириш имконига эга бўлмаган. Бу гапларга орадан анча йиллар ўтиб, ўзим ҳам педагогик фаолият

билан шуғуллана бошлагандан кейингина озми-кўпми ақлим етадиган бўлди.

Талабалик йилларида эса ҳар бир домланинг оғзидан чиққан гапи ҳақ, илм деганлари бундан ортиқ бўлмайди, деб юра берганмиз. Тоҳирий домла жуда зиёли одам эди. Унинг савияси кенг, билимлари нафақат педагогика соҳасида, балки бошқа соҳаларда ҳам ғоятда чуқур эди. У ҳаётнинг кўп томонлари ҳақида бемалол фикр юритар, турли-туман замонавий қарашлар билан баҳслашар ёки уларни маъқуллар эди. Баъзан, у бевосита педагогик муаммоларни наироққа суриб қўйиб бўлса-да, бизга инсон ҳаётининг мазмуни, яшашдан мақсад каби «мангу» масалалар ҳақида гапириб кетар, бу гаплар бизни ўйлантириб қўяр ва биз дарсдан кейин ҳам улар тўғрисида ўзаро жанглари давом эттирар эдик. Хуллас, Тоҳирий домла тафаккуримизнинг пояма-поя ўсиб боришига катта таъсир кўрсатди.

Бир куни домла курсимиздан икки-уч талабани уйига таклиф қилди. У киши ҳозирги Дархон маҳалласининг атрофларида, дабдурустдан топиш анча қийин бўлган бир тор кўчанинг охирида турар эканлар. Эскироқ икки табақали эшикдан ичкарига — ҳовлига кирилади — унда оврупоча тарҳ асосида қурилган шинамгина уй бор экан. Домла дастурхон ёзди, бизни тансиқ таомлар билан сийлади. Анча вақтгача суҳбатлашиб ўтирди. Албатта, бу уйда бизни ҳаммадан ортиқ қувонтирган нарса китоблар бўлди. Китоб жуда кўп эди. Ҳар хил, ранг-баранг, катта-кичик. Домла китобга қизиқаётганимизни кўриб, жавоннинг алақаеридан бир китоб олди.

— Бир сизларга мақтаниб қўяй — домлаларинг чакана одам эмас! Мана шу китобни аканг қарағай таржима қилган.

Бу Горькийнинг «Артамоновлар иши» деган романи эди. Роман 30-йилларнинг ўрталарида босилганди. Кейин билсак, домла бошқа ҳеч нарса таржима қилган эмас экан, лекин шундай бўлса ҳам, домлага ихлосимиз ортди. Кейин биз ҳам «домламиз роман таржима қилган», деб мақтаниб юрадиган бўлдик.

Баногоҳ домланинг бошига оғир кулфат тушди. Бу фожиали воқеа ё 1949, ё 1950 йилда рўй берди. Ўша пайтда уруш тугаб, мамлакат аста-секин изга туша бор-

ди. Дўконларда ҳар хил буюмлар кўпайиб қолди. Илгари фақат озиқ-овқат билан қизиққан одамлар энди бошқа нарсаларни ҳам харид қила бошлашди. Жумладан, одамларга хусусий мулк сифатида машиналар сотила бошланди. Лекин одамлар ҳали машинанинг маъносини тушуниб етмаган бўлсалар керак, ҳадеганда уларни харид қила-вермадилар. Машиналар дўконларда бемалол туриб қолди. Тоҳирӣй домла биринчилардан бўлиб машина харид қилди ва уни ўзи ҳайдай бошлади. Бу ҳам қай бир даражада янгилик эди. Унинг машинаси «Победа» русумли ўзимизда янги чиқарила бошлаган машина эди. Ҳар гал бўёқларини ялтиратиб, силлиққина юриб келиб, университет эшиги олдида аста тўхтаганида ва ундан сеvimли домламиз дўмбоққина гавдасини лапанглатиб тушиб келганида, уни кўриб жуда семинар ва унинг чапдастлигидан яна бир бор ғурурланиб қўярдик.

Фалокат кутилмаганда рўй берди — домла қамалиб қолибди — у машинасида кетаётиб, бир кекса корейс чолни уриб юборибди-ю, чол ўша жойнинг ўзида жон берибди. Тергов ишлари бир-икки ой давом этди. Кейин уни суд қилишадиган бўлишди. Бошқаларга ибрат бўлсин учунми ё ҳуқуқий билимларни тарғиб қилиш учунми — уни дорилфунунга олиб келиб, студентлар иштирокида суд қилмоқчи бўлишди. Белгиланган куни, белгиланган вақтда одамлар ўртасида «Чёрный ворон» номи билан машҳур бўлган қамоқ машинаси дорилфунун эшиги олдида келиб тўхтади. Бир гуруҳ талабалар уни қарши олди. Милиционер машинанинг орқа томонидаги эшигини очди. Унинг ичида бир метрча нарида ўқлогидек йўғонликдаги темирдан яна панжара ясалган экан. Унинг ҳам эшигига каттагина қулф осилган. Домла ана шу темир қафас ичида ўтирибди. Бир маҳал у бизни кўрди, шекилли, ўрнидан турди ва панжара олдида келиб, қулочини икки томонга ёйганча, бизга талпингандай бўлди.

Воқеа авжи ёз фаслида рўй бермоқда эди. Кун жуда иссиқ. Қамоқхона машинасининг устидаги темир қафаснинг биронта ҳам тешиги йўқ. Машинанинг борти ҳам, панжаралари ҳам қўл тегизса куйдирадиган даражада қизиб кетган. Домла қафас ичида яланғоч бўлиб олган — устида кенг ва почалари узун трусикдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Бутун баданидан шаррос тер қуюлади.

Бадани мисдек ялт-юлт қилади. Назаримда у темир қафасга қамалган, ноиложликдан ўзини қаерга уришни билмаётган арслонга ўхшарди.

Кейин суд бошланди. Нобуд бўлган чол ичган экан, кўчадан ўтишда қондани ҳам бузган экан. Аммо суд буларнинг ҳеч қайсисини инобатга олмади. Чунки машина урмасдан аввал чолгача бўлган масофа зудлик билан тормозни босиб, машинани тўхтатиб олишга етарли экан. Шунинг учун машина ҳайдаган одам, яъни домла тўла айбдор, деб топилди ва беш йил қамоқ жазосига ҳукм қилинди. Нима бўлганда ҳам, домланинг бошида шу кўргилик бор экан, қамоқнинг қозонига насибаси қўшилган эди — туппа-тузук дарс бериб, кўча-кўйларда кечагина мағрур қадам ташлаб юрган одам кўз очиб юмгунча жиноятчи бўлди-қолди.

Бу орада мен ўқишга кетдим. Қайтиб келганимдан бир-икки йил ўтиб-ўтмай, домлам ҳам ўша борса-келмас жойлардан муддатини ўтаб келди. Келгандан кейин яна дорилфунунга, ўқитувчилик ишига тикланди. Домла қайтиб келгач, яна аввалгидай кўтаринки руҳ ва илҳом билан маърузалар ўқишда давом этдими ёки шашти пасайиб, дарсларидан ҳам путур кетдими-йўқми — билмайман. Табиийки, мен домланинг кейинги дарсларига кирганим йўқ. Лекин шундай бўлса ҳам унинг юриштириши, феъл-атвори, авзойига қараб қаноти қайрилганини, аввалги шиддати қолмаганини, ичида, руҳида нимадир ўзгарганини пайқаш қийин эмас эди. Ҳарҳолда, қамоқ, холангизнинг уйи эмас, у ҳар қандай соғлом одамнинг рангини бемалол заъфарон рангга бўйяй олади.

Шундан кейин мен бир неча муддат мобайнида ўзим билан ўзим овора бўлиб, домла билан тез-тез учрашиб туриш имкони бўлмади. Йиллар ўтиши билан ҳаёт ҳам ўзгара борди. Ниҳоят, ошкоралик ва қайта қуриш йиллари келди. Мен бир-икки йил ўқитувчилик қилиш билан бирга, факультетда бошланган партия ташкилотининг котиблиги вазифасини ҳам бажаришимга тўғри келди. Ўзимиз ўтказадиган мажлислар камлик қилганидай, менга ўхшаш котиблар зиммасига ойда икки марта дорилфунун партия қўмитасининг мажлисида ҳам иштирок этиш вазифаси юкланган эди.

Партком мажлислари одатда партияга қабул масала-

сидан бошланар эди. Навбатдаги мажлислардан бирида домла Тоҳирӣни партиёга қабул қилиш масаласи кўрилди. Одатда бундай қабуллар расмий тарзда амалга оширилар ва партком аъзолари номигагина бир-иккита савол бериш билан чекланиб, «қабул қилинсин», деб қўя қолар эдилар. Лекин бу гал бошқача бўлди — ҳаммани бир савол қизиқтириб қолди — ахир етмишларни қоралаб қўйибсиз, шу пайтга қадар қаерда эдингиз? Нега ариза бермадингиз?

— Мен шу пайтга қадар ўзимни партиёга нолойиқ, номуносиб деб ҳисоблардим. Шунинг учун ариза берган эмасман.

Домланинг бу жавоби ҳаммани ҳанг-манг қилиб қўйди. Бутун мажлис аҳли шивир-шивир гапларини йиғиштириб, бутун вужудлари қулоққа айланиб, савол-жавобларни тинглай бошлашди.

— Партиёга номуносиб бўлганингиз нимада кўринар эди?

Ўша кезларда партиявий мунофиқлик ўзининг авж пардаларига кўтарилди. Ахир, партиё аъзоси бўлиш учун тўлдириладиган анкета ҳам очикдан-очик пулга сотиладиган бўлди — бундан ортиқ риёкорликни тасаввур ҳам қилиш мумкин эмас. Домласи тушмагур, билмадим, бу гапларнинг ҳаммасидан беҳабар эканми, ҳали ҳам партиё олдида рост гапириш керак, деган ақидага амал қилар эканлар.

— Партиёга нолойиқлигим шунда бўлган эдики, мен то сўнгги пайтларга қадар миллатчилик ғояларига сиғинар эдим!

Тўсатдан партком мажлисида бомба портлагандай бўлди — ахир, «миллатчилик» деган сўз партиё тилида ёлғиз айтилмас эди, унга албатта, «буржуа» деган сифат қўшиб айтиларди ва «буржуа миллатчилиги» деган гап партиёнинг энг ашаддий душмани ҳисобланарди. Ахир, партиё етмиш йилдан бери ана шу миллатчиликни тағтомиригача, энг сўнгги нусхаларигача қизиган омбир билан юлиб ташлашга ҳаракат қилиб келмадими? Орамиздан миллатчилик йўқ бўлсин, мафкурамиз соғлом бўлсин, деб миллионлаб одамларнинг ёстиғини қуритмадими? Энди бўлса, мана оқибат — дорилфунуннинг

ишонган домласи «мен миллатчиман» деб ошкора кўкрагига уриб ўтирибди. Бунақаларни дарҳол йўқотиш керак. Аҳвол жиддий тус олди. У ер-бу ердан домлани қораловчи гаплар эшитила бошлади. Мен ҳам сўз олдим:

— Мен студентлик давридан бери домлани биламан. Бу одам бизга на дарсда, на дарсдан ташқари, на кейин бирга ишлаган пайтларда ҳам бирон оғиз миллатчилик руҳида гап айтган эмас. Биз унинг самимийлигини қадрлашимиз керак. Модомики, «мен ўша иллатдан холи бўлганимдан кейин партияга ариза бердим», деяётган экан, унга ишониб, сафимизга олишимиз керак.

Яна бир-икки киши шу маънода гапирди. Ниҳоят, партком аъзолари қийинчилик билан бўлса-да, Тоҳирий домлани партияга олиш ҳақидаги қарорни тасдиқлади.

Можаронинг ҳаммаси кейин — шаҳар партия қўмитасида бошланди — Тоҳирий домланинг ҳужжатлари етиб келиши билан шаҳар қўмитасидагилар дорилфунун парткомини ўртага олиб талаша бошлашди.

— Ана, кўрдиларингми! Дорилфунун миллатчилар уясига айланиб кетган. Биз ҳушёрлик қилмаганимизда, партия сафига ниқобланган душман кириб оларди. Ана унда кўрардингиз! Бу масала жуда жиддий, сиёсий масала. Мафкура билан ҳазиллашиб бўлмайди...

Шунга ўхшаш шаллақилик билан айтилган гаплар ҳар хил катта-кичик партия ташкилотларида салкам ярим йил давом этди-ёв. Кейин қайси бир амалдорнинг бир аёл билан дон олишувлари тилга тушиб, дорилфунун масаласи бир оз унут бўлди.

Тоҳирий домла эса ўшандан кейин ўнгарилмади — бу ажойиб инсон одамлар учун хизмат қилди, улар учун кучини, қалб қўрини аямади, қанча-қанча талабаларнинг қалбини илм нуридан мунаввар қилди. Аммо жамиятда унинг меҳнатлари қадр топмади. Шоир айтганидек, «пешонасини силашга бир меҳрибон қўл... нондек арзанда» бўлди. Бироқ, бари бир шундоқ одамларнинг яшагани туфайли бу олам тенгсиз гўзал.

ТИЛШУНОСНИНГ ТИЛСИМЛИ ҚИСМАТИ

Турсун Иброҳимов бизга «Тилшуносликка кириш» фанидан дарс берарди. У қотмадан келган, бўйдор, бармоқлари мусиқачиникига ўхшаш узун-узун ва нозик эди. У ҳали 40 га кирмаган эди. Шундай бўлса-да, сочлари бутунлай оқариб кетган, уларнинг ичида биронта ҳам қора тола кўринмасди. Домла ҳамма вақт соч-соқолини қиртишлаб олиб юрар, кийимлари ҳам қишин-ёзин жуда ораста бўларди. Домланинг ўзи ҳам истараси иссиқ одам эди. У кам куларди, бироқ бирор муносабат билан жилмайиб қўйса, шунда ҳам кўзидаги мунг йўқолиб кетмас, табассуми ҳам алланечук ғарибона ва аянчли кўринарди. Лекин биз талабалар журъат қилиб, бу мунгнинг сирини сўрай олмасдик. Домла маъруза ўқиганда мавзудан чиқмас, ҳар хил олди-қочди гапларни гапирмас, талабаларни ҳам ўтлаб кетишига йўл қўймас эди. Маърузани эса у жуда чиройли ўқирди. Бизнинг гуруҳимиз кичкина — бор-йўғи 11 киши эдик. Шунинг учун домла маърузани бемалол ўтириб ўқийверарди. Деярлик унинг ҳар бир гапи биз учун янгилик эди, шунинг учун мароқ билан тинглар, домлага кўп савол берар ва ҳатто, баъзан баҳслашиб ҳам турардик. Домла саволларга батафсил жавоб берар, баҳслашишдан ҳам қочмас эди. Шу тариқа биз тилнинг нима эканини, қандай пайдо бўлишини, қанақа туркумлар ва оилаларга ажрашини ва яна аллақанча ажойиб нарсаларни билиб олдик. Одатда тил зерикарли фанлар сафига киради, аммо Турсун Иброҳимов унинг замирида бир дунё сиру асрорлар борлигини бизга кўрсатиб берди. У пайтларда тилшуносликка кириш бўйича ўзбек тилида дарслик ҳам, қўлланмалар ҳам йўқ эди. Шунинг учун биз қизиқишимизни қондирмоқ учун рус тилидаги адабиётларга мурожаат қилдик ва бу ҳол бизнинг тилшунослик бобидаги билимларимизни кенгайтириш билан бирга, завқ-шавқимизни ҳам орттирди. Жуда

яхши эсимда — ўша кезларда мен Успенскийнинг «Слово о словах» китобини ўқиб чиқиб, бу ажойиб китобни бир умрга яхши кўриб қолган эдим.

Турсун Иброҳимов маърузаларни яхши ўқир, талабаларга муомаласи яхши эди, лекин дарс тугаши билан дарҳол ҳеч нарсага қарамай, факультетдан чиқиб кетарди. Домла дарсдан ташқари вақтларда ҳеч ким билан гаплашиб ўтиришни истамасди. Бу ҳам биз учун бир сир эди. Унинг нега бундай қилишини билишни истардик, лекин буни ҳам сўрашга журъат қилмасдик. Домла I-курздаёқ маърузаларини тамом қилди, шу билан у бизга бошқа кирмаслиги керак эди. Аммо 50-йилларнинг бошида тилшунослик бобида шунақа катта можаролар бошланиб кетдики, бутун мамлакатда бўлгани каби бизда ҳам тилшуносликка кириш фанини бутунлай бошқатдан ўқитишга тўғри келди.

Биринчи курсда Турсун Иброҳимов ўқиган курс «Марксча тилшунослик» деб аталарди. Бу ном остида бизга академик Маррнинг тилшунослик бобидаги «Марксистча» таълимотини ўқитишар эди. Биз танқидий фикр юритишга ўрганмаганимиз учун бизга нима дейилса, ҳаммасини чин ҳақиқат деб қабул қилар ва тўтиқушдек такрорлаб юрардик. Академик Марр кавказ тиллари бўйича жаҳондаги энг йирик мутахассис ҳисобланарди. Лекин бу унга камлик қилган шекилли 30-йилларнинг ўртасида бу соҳада янги таълимот яратишга аҳд қилибди ва яратибди ҳам. Бу янги таълимоти ҳамма олий ўқув юртларида ўқитиладиган бўлибди.

Гап шундаки, 1938 йилда Сталиннинг таҳрири остида «ВКП(б) тарихи. Қисқа курс» деган китоб нашрдан чиқди ва бу буюк асарни етти ёшдан етмиш ёшгача бўлган ҳамма мақтаб-мақтаб ўрганишга киришди. Китобнинг бир боби марксистик диалектикага бағишланган эди. Бу бобни бошдан-охир Сталиннинг ўзи ёзган эди. Табиийки, бу қисм кўкларга кўтариб мақталди, жаҳон фанининг оламшумул ғалабаси деб баҳоланди. Академик Марр шу бобда айтилган диалектика қонунларини олиб, ҳеч нарсани ўзгартирмай, тўппа-тўғри тилшуносликка татбиқ этган. Шунга кўра: 1. Тил — синфийдир. Ҳар қандай синф ўз тилига эга бўлади. 2. Тил — қарама-қаршиликлар бирлиги ва курашидан иборат.

3. Тилдаги миқдор ўзгаришлари сифат ўзгаришларига олиб келади. 4. Тил портлашлар йўли билан ривожланади, деган илмий хулосага келади. Бундай назарияни кўпдан-кўп одам қабул қилган ва Маррни ҳам марксист тилшунос деб кўкларга кўтариш бошланган. Бироқ мамлакатда бу таълимотнинг ўта сохталиги, ғайриилмий эканлиги, диалектика қонунларини тилга бунақа кўр-кўрона татбиқ қилиб бўлмаслигини тушунган одамлар ҳам бор экан. Ниҳоят, улар сира қўрқмасдан, Маррни чайқовчилигини ошкор қилувчи «Правда» газетасида грузин тилшуноси Чекобованинг катта бир мақоласи эълон қилинди. Унда Маррнинг таълимоти шундай қаттиқ танқид қилинган эдики, унинг соғ жойи қолмаган эди. Грузин олими жуда пишиқ мантиқ борасида Маррнинг қарашлари мутлақо хато эканини исбот қилиб берган. Мақола мунозара қабилда эълон қилинган эди. Орадан кўп ўтмай, мунозарага Сталин аралашди ва у Чекобовани ёқлаб чиқди. Сталин тилнинг синфий бўлиши мумкин эмаслигини кўрсатиб берди. Дарҳақиқат, ҳеч қайси бойлар ва камбағаллар бир-бирларини тушунмайдиган бошқа-бошқа тилларда гаплашмайди, тил — ижтимоий ҳодиса, у бутун халқ учун алоқа қуроли бўлиб хизмат қилади. Тиллар портлаш ёки сакраш йўли билан ҳам тараққий этмайди, ахир, тарихда бирон марта бирон революциядан кейин бирор-бир янги тил пайдо бўлиб қолган эмас-ку.

Хуллас, биз шу қадар жўн, шу қадар оддий ва шу қадар табиий нарсаларни ҳаёлимизга ҳам келтирмаганимизга хижолат бўлиб, Сталиннинг қарашларини қабул қилишдан бошқа иложимиз қолмаган эди. Бу воқеа бизга бўлар-бўлмас нарсага марксизмни суқиштиравериш керак эмаслиги бобида жуда яхши сабоқ бўлганди. Лекин масала шу билан хотима топгани йўқ. Томошанинг каттаси кейин бошланди. Ҳамма олий ўқув юртларида ва илмий муассасаларда Сталиннинг мақолалари ўрганиб чиқилди. Ўрганиш жараёнида эса уларга ўрнашиб олган яширин ёки ошкора маррчилар фош қилина бошланди. Энг катта машмаша СССР Фанлар академиясининг Тилшунослик институтида содир бўлди. Энг катта маррчилар ўша ерга ўрнашиб олишган экан.

Мажлисларда уларнинг энг майда, энг арзимас гуноҳларигача танқид қилинди ва улар ўта шафқатсизлик билан ишларидан ҳайдалди. Маррчиларга муносабат баайни халқ душманларига муносабатдай тус олди. Бироқ ҳеч ким «Ахир у пайтларда маррчи бўлмасликнинг ўзи мумкин эмас эди-ку! Маррга қарши лом-мим деб оғиз очган ҳар қандай одамнинг суроби тўғирлаб қўйиларди-ку?» деб сўрайдиган одам топилмади. Хуллас, маррчилар қаторига бизнинг домламиз Турсун Иброҳимов ҳам қўшилди. 42 ёшга кирган, яъни анча-мунча ҳаётий тажриба орттирган, илм соҳасида каттагина бойлик йиғиб улгурган, балоғат палласига қадам қўйган домла ишдан қувилди, унинг тирикчилиги жуда ночор аҳволга тушиб қолди. Уни жазоловчи органлар чақириб сиқувга олдилар, лекин ҳар қалай қамамадилар.

Ўрта Осиё Дорилфунунидан кетишга мажбур бўлди. Тасаввур қилинг — ҳеч қанақа гуноҳ иш қилмаган, айбсиз, ҳалол, виждонли бир одам мутлақо даромад манбаидан маҳрум қилинса?

Тўғриси айтганда, мен домланинг кейинги ҳаётидан, аламли саргузаштларидан унчалик хабардор эмасман. 1955 йилларда Москвадан қайтиб келиб, филология факультетига ишга кирганимда, домла ортиқ бу ерда ишламас эди. Унинг кейинги қисмати тўғрисида бириккита одамдан суриштирган бўлдим, лекин ҳеч кимдан тайинли бир гап чиқмади. Шу билан кейин ўзим билан ўзим овора бўлиб кетдим. Домла кўзидаги тубсиз мунг билан, жиндай одамовилиги билан бот-бот ҳаёлимда пайдо бўлиб қолар, у киши билан боғлиқ ёрқин хотиралар кўнглимда уйғонарди-ю, яна бир оздан кейин кундалик ташвишлар ҳаёллар йўлини тўсиб, мени эски изга солиб юборар эди. Фақат 80-йилларга келгандагина мен домланинг кўзидаги мунг сирини англагандай бўлдим.

* * *

80-йилларда менга бир неча муддат Ўзбекистон давлат архивида ишлашга тўғри келди. Кунлардан бирида ҳужжатларни титкилаб ўтириб, бир қоғозга дуч келдим. Бу қоғоз Турсун Иброҳимов тўғрисидаги алла-

қандай маълумотнома эди. Унда Турсун Иброҳимовнинг 1938 йилда қамоққа олингани, сўроқлар давомида уни махфий аксилинқилобий ташкилотга аъзо бўлган 20 ёки 25 киши устидан маълумот бергани, кейин судда бу кўрсатмалардан воз кечгани, ниҳоят унинг отувга ҳукм қилингани ва ўлим камерасида бир ойга яқин ёлғиз ётгани айтилган эди. Бу гапларда ҳеч қандай мантиқ йўқ. Албатта, қонхўр органлардан бирор мантиқни кутиш асло мумкин эмас. Бундан ташқари Турсун Иброҳимовнинг бирваракайига 25 кишининг номини айтиб, улар устидан қораловчи материал берганига ҳам сира ишониб бўлмайди. Агар бу гап тўғри бўлса-да, махфий ташкилот махфий эмас, ошкора бўлган экан-да. Хуллас, бу қоғоз менда унчалик ишонч туғдирмади. Мен бу қоғоздан фақат бир нарсани билиб олдим: Турсун Иброҳимов ҳам юз минглаб ватандошларимиз каби шўро турмаларининг қозонидан «насибасини» еб чиққан экан-да! Демак, унинг кўзларидаги мунг, юзининг заҳиллиги, одамлардан ўзини олиб қочиши бежиз эмас экан-да? Нега бундай бўлдийкин? У турмада ўтказган бир йил-бир ярим йиллик умри давомида қандай азоб-уқубатларга рўпара келдийкин? Унинг бошига тушган қайси ёвузлик, қайси қора кунлар авжи қирчиллама йигитлик ёшида унинг сочларини оппоқ қордек оқартириб юбордийкин? Бу саволларга профессор Наим Каримовнинг «Ўзбекистон овози» газетасида 2003 йил 14 август куни босилган мақоласидан қисман жавоб топдим. Наим Каримов Турсун Иброҳимовнинг тергов иши билан танишиб чиққан ва иш мукаммал маълумотларга эга бўлмаса-да, ундан айрим фактларни келтирганки, бу фактлар домла сиймосини бир қадар тўлароқ тасаввур қилишимизга ёрдам беради.

Турсун Иброҳимов 1908 йилда Самарқанд вилоятининг Булунғур туманига қарашли бир қишлоқда таваллуд топган. (Афсуски, қишлоқнинг номи ҳам, қандай оилада таваллуд топгани ҳам айтилмаган.) Олий маълумотли. (Уни қаерда ўқигани ҳам аниқ эмас. Аввал Самарқандда, кейин Ленинградда ўқиган деб тахмин қилиш мумкин — сўроқ вақтида терговчи ундан Поливанов ва Самойлович каби олимлар тўғрисида қораловчи кўр-

сатмалар беришни талаб қилганга ўхшайди.) 1929 йилдан Тошкентга кўчиб ўтади ва Фанлар академияси қошидаги Тил ва адабиёт илмий текшириш институтида илмий ходим бўлиб ишлайди. Қисқа муддат ичида анчагина рисоалар ва илмий тадқиқот асарлари эълон қилинади.

1938 йил 28 апрелда қамоққа олинади. Махфий Контр-революцион миллатчилик ташкилотининг фаол аъзоси сифатида айбланади. Ҳатто, бу ташкилотга Сафо Зуфаров ва Назир Иброҳимовларни жалб қилган деб, унинг миллатчилиги «далилланади». Афтидан, Турсун Иброҳимов турмада сўроқ жараёнида мислсиз қийноқларга дучор қилинган. Уни аёвсиз калтаклаганлар, бир неча кунлаб карцерларга солганлар, ухлагани қўймаганлар, оч қолдирганлар. Турсун Иброҳимовнинг ўзи ўша пайтда берган кўрсатмаларидан бирида уни «конвейер» усулида азоблашганини айтади. Бу усулга кўра маҳбус оёғидан шифтга осиб қўйилар ва шу аҳволда 4–5 соат осилиб турар экан. Бундай азоб бир эмас, бир неча кунда такрорланиб турар экан. Унинг оёқлари шишиб, юриб бўлмайдиган ҳолатга келиб қолган. У ҳатто оёғига пайпоғини ҳам кия олмай қолган.

Биз баъзан қатағонга учраган одамлардан гина қилиб, уларнинг турмада баъзи бир одамларнинг номини айтиб, терговчига «компрамат» берганидан ўпкалаймиз. Шу баҳона унинг номини қорага чиқаришга уринамиз. Мен одамларнинг хиёнаткорлиги, сотқинлигини жуда ёмон кўраман ва гап-сўзсиз уларни қоралайман. Шу билан бирга Турсун Иброҳимов каби аждарнинг комига тушиб қолиб, даҳшатли қийноқларга дучор қилинган одамларнинг аҳволини ҳам тушунмоқ керак, деб ўйлайман. Қани энди қатағон қилинганларнинг ҳаммаси метин иродали бўлса, ҳар қандай қийноқларга дош беролса... Аммо инсон инсон-да! Унинг кўпчилиги жисмоний зўравонликлар, қийноқлар кучайса, руҳан таслим бўлади, ёлғон гапириб бўлса-да, азобдан қутулиш йўлини ўйлайди. Ўша эски гап: «Золим агар жафо қилса, Олло дегил!» Турсун Иброҳимов эса зиёли эди, у жисмоний қийноқлар тўғрисида инквизиция тўғрисидаги китобларда ўқиган бўлса ўқигандир, лекин «бахтли» со-

вет замонасида ўзим шахсан унга рўпара келаман, деб етти ухлаб, тушида ҳам кўрмаган. Шунинг учун терговчининг ваҳшиёна зулмларига чидаёлмаган бўлса, бунинг учун уни қоралашдан аввал бир оз ўйлаб кўрмоқ, иложи бўлса, ўзингни унинг ўрнида тасаввур қилиб кўрмоқ зарур. Бунинг устига Турсун Иброҳимов суд пайтида ўша ёлгонларнинг ҳаммасидан қайтибди-ку. Бу иши ҳам уни анча-мунча оқлашга хизмат қилади. Айни ана шундай қилмоқ учун, «мен жисмоний зўравонлик ва зулм туфайли шундай дейишга мажбур бўлдим» демоқ учун ҳам катта жасорат ва мардлик керак. Ўлим камераси-чи? Мен бунақа камерада ўтирган эмасман, лекин буюк француз адиби Виктор Гюгонинг «Клод Ге» қиссасини ўқиганман. Унда ҳар соат, ҳар дақиқа сайин музхонага ўхшаш тўрт девор ичида ўтириб, «тиқ» этган товуш эшитилса, «ана жонимни олгани Азроил келяпти» деб ваҳимага тушиш, юраги така-пука бўлиш жуда-жуда оғирлиги ишонарли кўрсатиб берилган. Турсун Иброҳимов шунча қийноқлардан кейин ҳам яна ўз касбига қайтган ва болаларга сабоқ беришда давом этган. Демак, ўлим камераси ҳам уни бука олмаган, синдира олмаган, фақат унинг кўзига мунг бергану одамларга бўлган ишончини сусайтирган, холос. Шўро замонида яшаган одамларнинг баъзилари ҳозир ҳам «Оҳ, у замонлар...» дегандай ўша йилларни қўмсаб қоладилар. Бундайлар ўйламайдики, инсоният тарихида ҳеч қачон бундай иккиюзламачи, мунофиқ давлат бўлган эмас. Зулм ҳеч қачон бу даражада ҳаддан ошган эмас. А. Солженициннинг «Архипелаг Гулаг»и чет элларда босилгандан кейин бир мухбир: «Ҳозир Совет Иттифоқида нечта сиёсий маҳбус бор?» деб савол берган эди. Солженицин ҳеч иккиланмасдан «Икки юз эллик миллион киши» деб жавоб берган. 30-йилларнинг ўртасида эса қатағон алангалари гуриллаб ёниб ётганда давлат зулмидан азият чекмаган биронта ҳам оила қолмаган бир шароитда Сталин партиявий съезд минбаридан бутун дунёга ҳайқирди: «Энг сўнгги совет кишиси ҳам энг мақталган, энг олдинги буржуа одамидан бир бош юқори туради, чунки совет кишиси капиталистик зулм кишанларидан буткул озод бўлган инсондир!»

Бу сўзлар айтилгандан кейин кўпгина совет киши-лари уни ҳақиқат билиб, гердайиб юришди. Ҳолбуки, қатағоннинг энг авж палласи 1937 йилга тўғри келганидан кейин яна бир неча йилларгача тўхтагани йўқ. Турсун Иброҳимов 40-йилларда яна иккинчи марта қамоққа олинади. Бу гал ҳам у яна бир неча муддат турма азобини тартади. Бироқ Наим Каримовнинг айтишича, домланинг бу галги қамалиши ҳақида тайинли бирор маълумот йўқ. Ҳатто унинг қачон озод бўлгани ва қачон ишга қайтгани ҳам маълум эмас. Шу ўринда табиий бир савол туғилади — қудратли совет ҳокимиятининг бу камсуқум ва камтарин инсонда қандай хусумати бор эдики, у шўрликни бу қадар мислсиз қийноқларга дучор қилган? Ахир у бирон жойда, бирон марта шўро ҳукуматиға қарши бирон оғиз ёмон гап айтмаган бўлса, бирон иншоотни портлатмаган бўлса, давлатнинг бирор сирини ўғирлаб, чет эллик жосусларға сотмаган бўлса. У бақадри имкон дарсини бериб, рўзгорини тебратиб юрган бир инсон бўлса. Табиатан қонунга хилоф иш қилиш қўлидан келмаса. Аксилинқилобий ташкилотга яқин йўламагани бошқалардан кўра терговчиларға яхши аён бўлса. Негаки, ишда буни тасдиқлайдиган бирон-бир факт бўлмаса. Ахир, ўз фуқаросини бекордан-бекорға қийнаган, эзган давлат ҳеч қачон халқ ўртасида обрў топмайди-ку. Шундоқ экан, ўша йиллардаги қатағонларнинг юз минглаб одамларнинг ёстиғини қуритган қирғин-баротнинг сабаби нимада? Албатта, совет ҳукуматининг Турсун Иброҳимовда ҳеч қанақа хусумати йўқ эди. Турсун Иброҳимов бу ҳукуматга нисбатан мутлақо душманлик кайфиятида эмас эди. Лекин у зиёли, зиёли бўлганда ҳам истеъдодли, фикрлайдиган зиёли эди. Фикрлаш эса таққослаш дегани, таққослаш албатта бошқа оламни тақозо қилади. Иштонсиз одам чўпдан кўрқар экан. Ўз пойдеворининг пишиқ-пухта эмаслигини, арзимаган шамолға ҳам чидаёлмай, қулаб тушиши мумкинлигини яхши билган совет доҳийлари ҳеч нарсадан кўрқмасалар-да, фикрлайдиган зиёлилардан ўтдан кўрққандай кўрққан ва уларни зарарсизлантиришға ҳаракат қилган. Шунинг учун қаерда туғилганидан, қайси ўлкада улғайганидан, қайси миллатга ман-

сублигидан қатъи назар, барча зиёли зотини гаҳ деса қўлга қўнадиган бинойи кушга айлантиришга ҳаракат қилган. Бунинг эса энг осон йўли тоталитар давлатда зўравонлик ва террор йўли билан ҳаммани қўрқув бандасига айлантириш, бутун мамлакатда эса қўрқув салтанатини барпо этиш бўлган. Шу тариқа Москва «зиёлини қурит» дея буйруқ берган бўлса, органларнинг жойлардаги гумашталари эса конкрет одамларни ўзлари тузилган рўйхатлар бўйича йўқотиш ҳаракатига тушган. Бу мудҳиш иш шу қадар катта моддий ва маънавий зарар етказганки, унинг ўрнини ҳозиргача ҳам битириб бўлинган эмас. Беихтиёр Чўлпоннинг «Кишан, гавдадаги излар ҳали ҳам битгани йўқдир» деган сўзи эсга тушади.

Қирғин-барот сиёсатининг жами мантиқсизлиги шундаки, унинг ўқлари биринчи навбатда энг истеъдодли, энг ёрқин одамларга қарши қаратилган эди. Одам истеъдодли бўлса бас, шунинг ўзи шўро ҳокимияти ва унинг шоввоз югурдаклари назарида энг катта гуноҳ эди. Турсун Иброҳимов бўлса ғоят истеъдодли эди. Мен бу гапни унинг ўзим тинглаган маърузаларигагина қараб айтаётганим йўқ. Умуман, у 30-йилларнинг бошида тилшунослик илмининг ёрқин юлдузидай порлаб чиқди. Турсун Иброҳимов «Тил ва орфография масалалари», «Ўзбек тилида феълнинг ясалиши», «Ўзбек адабий тили орфографияси бирлиги учун», «Ўзбек тилининг қорақалпоқ шеваси» каби мақолалари унинг салоҳияти нечоғлиқ юқори бўлганидан далолат бериб турибди. Ким билади — агар бу инсоннинг қанотлари қайрилмаганида унинг парвозлари қанчалик юқори бўларди. Ким билади дейсиз — биз бу камтарин ва камсуқум олим сиймосида кимни йўқотдик экан?

Турсун Иброҳимовнинг аламли тақдирини ўйласам, ўтган асрда мамлакатимиз бошидан қанчалик қора кунлар ўтганини ўйлаб, кайфиятим бузилади.

Турсун Иброҳимовлар эркин ва бемалол фаолият кўрсатмоқлари учун шароитга эга бўлганда, эҳтимол, бугунги авлод кўп нуқсонлардан холи бўлармидик ва аллақачон дунёнинг етук миллатлари қаторидан ўрин олармидик.

ЯНГИ АДАБИЁТШУНОСЛИГИМИЗНИНГ ТЎНҒИЧ ВАКИЛИ

Биз университетда ўзбек адабиётини биринчи курснинг ярмидан бошлаб ўқий бошлаган эдик. Унгача адабиётшуносликка кириш, ўзбек халқ оғзаки ижодиёти каби фанларни ўқидик. Ўзбек классик адабиёти тарихи бир неча қисмларга бўлиб ўқитилар экан. Унинг биринчи қисми — «Қадимий давр ўзбек классик адабиёти»ни профессор Абдураҳмон Саъдий ўқимоғи керак эди. У пайтларда факультет ҳали ёш — эндигина унинг ташкил қилинганига 5 йил бўлган эди. Шунинг учун факультетда фақат биттагина профессор бор, биз талабалар эса умуман, ҳали тирик профессорни кўрмаган эдик. Шу сабаб ҳаммамиз унинг қанақа бўлишини, қандай дарс беришини тезроқ кўришга қизиқиб, унинг дарсини сабрсизлик билан кута бошладик. Ниҳоят, биз кутган кун етиб келди — кўнғироқ чалиниб, эшик очилди-да, аудиторияга унча янги бўлмаса ҳам, ҳали оҳори тўкилмаган, бир-икки жойига бўр тегиб, сал-пал оқарганини ҳисобга олмаганда шинамгина костюм-шим кийган барваста одам кириб келди. У чиндан ҳам ҳақиқий профессорларга ўхшаш ғоят салобатли эди. Гавдаси йўғон, елкаси сезилар-сезилмас букчайган, тўртбурчакроқ кўринадиган бошидаги сочи оппоқ, кўзида кўзойнак, икки бети қип-қизил бир одам эди. У тийрак кўзлари билан ўтирганларга бир-бир қараб чиқиб, ўзини таништирди.

— Менинг исмим Фабдураҳман, фамилиям Саъдий. Мен сизга ўзбек классик литературасининг историсидан дарс берайн.

Шундай деб, у ўзбек тилига русча ва татарча сўзларни аралаштириб, маърузасини бошлади. Унинг овози йўғонгина эди. Маърузасини босиқлик билан ўқирди. Баъзан бирон парчани ўқиб бермоқчи бўлиб қоларди-да, анча уриниб қолган чарм папкасидан бир қанча

қоғозларни оларди. Кейин уларни бир-бир титкилаб кўздан ўтказиб чиқарди, агар буларнинг ичида излагани топилмаса, папкадан яна бир даста қоғозларни олиб титкилашга тушарди. У қоғозни топгунча, биз тишимизни тишимизга қўйиб, ўз хаёлларимиз оғушида сайр қилардик. Ниҳоят, қоғоз топиларди, Саъдий домла уни тез-тез ўқиб берарди-да, маърузани давом эттирар эди. У ўзбек адабиётининг туркий халқлар адабиёти таркибига киришини, шунинг учун кўп ёдгорликлар, айниқса, қадимий тарихга мансуб ёдгорликлар — ҳамма туркий халқлар учун муштарак эканини гапирди. Шунинг учун ўзбек адабиётини ҳам Ўрхун-Энасой ёдгорликларидан бошлаган маъқул эканини айтди. Шундан сўнг академик Радлов ҳақида, унинг толмас саёхатчи ва кашфиётчи экани тўғрисида гапирди. Сўнг Ўрхун-Энасой дарёлари бўйидаги тошбитикларни Радлов кашф этганини айтди. Бу-ку бизга аён бўлди-я, лекин Ўрхун дарёсининг қаерда эканини билмаганимизча қолавердик. Тахминан, Осиёда бўлса керак, деб ўйладик. Лекин битикларнинг ўзини домла анча батафсил тушунтирди. Қадимда туркий халқларнинг ўз ёзуви бўлган экан, бояги тошбитиклар ҳам арабча ёзувдан анча фарқ қилдиган ёзувда тошга ўйиб ёзилган экан. Улар қадимги туркий хоқонларига бағишланган, баъзиларида хоқонлар улуғланади, баъзиларида эса уларнинг вафот этган саналари тўғрисида маълумотлар берилади. Тошбитикларнинг айримларидаги ёзувлар шеърда битилган экан. Саъдий домла уларнинг бадий хусусиятлари ҳақида анча гапирди, бу шеърлар халқ қўшиқлари оҳангида ёзилганини уқтирди. Кейин гапини аниқроқ тушунтириш учун қайси бир халқ қўшиғидан икки сатр мисол келтирди-да, уларнинг оҳанги «рита-рита-рита» қўшиғини эслатди. Кейин тошбитиклар худди шу оҳангга тушишини кўрсата бошлади. «Рита-рита»ни у уч-тўрт қайтарди, кейин битикдаги шеърий парчани ўқиди:

Йигирма кун ўлтуриб,
Бу тошга бу тонга қўб.
Кулли тегин битидим,
Кулли тегин битидим.

Кейин яна шеърый парча оҳангига мослаб, «рита-рита-рита-там» бошланди. Бу гал энди росмана қўшиқ айтаётгандай, куйни баланд овозда айтарди. Сўнгра куй маромига бир қўлини силкита-силкита айтди. Кўп ўтмай, бу қўл ёнига иккинчиси қўшилди. Энди улар ҳавода силкинмай, раққосаларнинг қўлидай икки томонга ёйилиб, бир юқорига кўтарилиб, бир пастга тушиб ҳаракат қила бошлади. Куй тобора тезлашиб борарди. Домла ҳам энди турган жойида тинч туролмай, оёқларини ҳам тапир-туপুর ерга ура бошлади. Бу орада биз ҳам чапак чалиб, қўшиққа жўр бўлдик. Буни кўриб, домла доска олдидаги майдончада «рита-рита»га росмана рақсга туша бошлади. Энди унинг куйлаши гавдасига мос келмайдиган енгиллик касб этган эди. Домла оёқларини ерга уриб-уриб, тиззалаб ўтириб-туриб, хаёлан ясалган саҳнада чаппар уриб ўйнарди, оғзидан эса тобора тезлашиб бораётган «рита-рита»ни қўймас эди. Бу аҳвол камида ўн беш дақиқа давом этди. Домла қизариб, бўғилиб кетди. Ниҳоят, у стол ёнидаги курси олдида келиб, гурс этиб унга ўтирди ва пешонасидан, юзидан оқаётган терларини дастрўмоли билан арта бошлади. Шу пайт дарс тугаганини билдириб қўнғироқ чалинди. Профессор Саъдий ўзбек адабиётидан иккинчи семестрнинг охиригача маърузалар ўқиди. Лекин биринчи кундаги рақси бошқа такрорланмади. Шундай бўлса-да, Саъдийнинг дарслари анча қувноқ ва завқли ўтарди. Биз бу камтар ва хокисор домлани яхши кўриб қолдик. Домла бизга Алишер Навоийгача бўлган ўзбек адабиёти тарихидан анча яхши маълумот берди. Тўғри, бу маърузалар назарий жиҳатдан унча теран эмасди, лекин фактларга бой бўларди, домла ҳар хил қадимий китоблардан олинган маълумотларни биз билан баралла баҳам кўрарди. Шундай бўлса-да, биз ўзбек адабиёти тарихининг илк босқичидан том маънода олий маълумот олдик, деб айта олмайман. Мен бу гапни Саъдий домлага таъна қилиб ёки уни камситмоқчи бўлиб айтаётганим йўқ. Аксинча, домла имкон қадар билган нарсаларини бизга сингдиришга ҳаракат қилган ва бунга анча-мунча муваффақ ҳам бўлган. Мен бу ўринда ўша пайтдаги ўқув тизимининг ғариблиги ва ноқулайлигини

айтмоқчиман. Гап шундаки, у пайтларда умумий тарихимиз ҳам, адабиёт тарихи ҳам ҳали дурустроқ ўрганиб чиқилгани йўқ эди. Айрим шоирлар ижодининг бойлиги, маҳоратининг юксаклиги (масалан, Лутфий) ҳақида кам гапирилар эди. Бундан ташқари ўзбек адабиётига анча-мунча менсимай қараларди. Мавжуд ёдгорликлар кам ўрганилгани важдан етарли даражада ўз ўрнига қўйиб ёритилмас эди. Биргина мисол келтираман. Юсуф Хос Ҳожиб деган шоирнинг «Қутадғу билиг» деган асари бор. Тўғри, биз ўқиган кезларда бу асарнинг матни маълум эди-ю, лекин ҳали тадқиқ қилинмаган, изоҳлар яратилмаган, таҳлил қилинмаган эди. Унинг айрим парчалари 1941 йилда чоп этилган Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматиясининг биринчи жилдига киритилган эди. Кейинчалик яна ўн йилларча вақт ўтгандан сўнг унинг бир бўлаги кичкинагина рисола тарзида эълон қилинди. Албатта, бу парчаларга қараб, асарнинг салмоғи ва маданий ёдгорликлар тизимида тутган ўрни тўғрисида дурустроқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин эмас эди. Кейинчалик, маълум бўлдики, туркий халқларнинг муштарак ёдгорлиги бўлмиш бу буюк асар ўша пайтларда бизга тушунтирганларидек, шунчаки дидактик характердаги асар эмас, чинакамига юксак сифатларга эга бўлган бадиий асар экан ва у ўзининг қиймати жиҳатидан қадимий давр туркийлар ҳаётининг бадиий қомуси бўлиб, жаҳон адабиётининг энг сара ёдгорликлари қаторига кирар экан. Уни ҳеч иккиланмай «Маҳабхарата», «Шоҳнома», «Сад ҳақида қўшиқлар» каби дурдона асарлар қаторига қўшиш мумкин. Бу ҳақиқат XX асрнинг 80-йилларига келгандагина маълум бўлди. Бу ўринда қардош уйғур адабиётшуносларининг жуда катта хизматини таъкидламоқ керак. Уйғур автоном республикаси Ижтимоий фанлар Академияси таркибидаги тиллар тадқиқоти институти 1983 йилда «Қутадғу билиг»ни нашрга тайёрлаш бўйича таҳрир ҳайъатини белгилайди. Бу ҳайъат икки йил меҳнат қилиб, китобни 1984 йилда нашр қилдиради. Китоб Миллатлар адабиёти нашриётида босиб чиқарилади. Бу китобнинг дунё юзини кўриши барча туркий халқларининг маданий ҳаётида жуда катта воқеа бўлди. Китоб фақат ҳажми катталиги билангина эмас, мазмунининг теранлиги,

бадий хусусиятларининг юксаклиги билан ҳам эътиборга лойиқдир. Кўриниб турибдики, бу асар ўқитилмаганида профессор Саъдийнинг мутлақо айби йўқ. Мен бу ўринда турли сабабларга кўра талабалик йилларида ўтмишдаги маданий бойликларимизни тўла ўзлаштириб олмаганимиз тўғрисида гапиряпман. Билимимиздаги бу кемтикликни кейинчалик ҳар қайсимиз ўзимизча мустақил битиришга ҳаракат қилдик. Профессор Саъдийнинг дарслари эса ўзига хос бегубор ва бетакрор дарслар сифатида хотирамизга ўрнашиб қолди. Домланинг ўзи ҳам бизга «ҳақ йўли»ни ўргатган устоз-муаллим сифатида хотирамизда қолди. Мен дорилфунунни битиргандан бир неча фурсат ўтгандан кейингина Саъдий тўғрисида узоқ-юлуқ бўлса-да, баъзи бир маълумотларни йиғишга муваффақ бўлдим.

* * *

XX аср бошларида Татаристонда жуда катта маданий-маърифий кўтарилиш юз берди. Адабиёт, санъат ва маориф соҳаларида Абдулла Тўқай, Фотиҳ Карим, Заки Валиди Тўғон каби атоқли арбоблар етишиб чиқди. Улар ўртасида фақат Татаристонда фаолият кўрсатмай, бошқа қардош туркий халқлар ўртасида ҳам маданий-маърифий ишларни авж олдириш ғоялари тарқатила бошланди. Шунда 20-йилларнинг бошларида Ўзбекистонга бир гуруҳ татар зиёлилари ихтиёрий равишда сафар қилдилар. Булар орасида Абдурахмон Саъдий ҳам бор эди. Афсуски, мен Саъдий сиймосини батафсил ўрганишни ўзимга вазифа қилиб олганим йўқ — мен ўша давр матбуотини ўрганишда чиқиб қолган баъзи материаллар асосида айтдим. Шунинг учун унинг Ўзбекистонга қачон ва қайси шаҳарга келгани, қаерларда ишлагани, қандай асарлар эълон қилгани тўғрисида тўла маълумотга эга эмасман. Менга фақат шуниси маълумки, у 20-йилларнинг бошиданоқ вақтли матбуотда жорий ўзбек адабиёти тўғрисида мақолалар эълон қила бошлаган. Шуниси алоҳида эътиборга молики, у биринчилардан бўлиб, ёш ўзбек шоири Чўлпон тўғрисида мақола эълон қилди. Бу мақолада у Чўлпоннинг «Ёш ўзбек шоирлари» тўпламида чиққан ва вақтли матбуотда босилган бошқа

шеърларини асос қилиб олган. Абдурахмон Саъдий мақоласининг энг қимматли томони шундаки, у Чўлпоннинг фавқулодда истеъдод эгаси эканини таъкидлайди ва 1918 йилдан бери ижод майдонида биринчи ўринни ҳеч кимга бермай келаётганини айтади. Саъдий Чўлпонни романтик шоир деб атайти ва шу ернинг ўзида унинг романтикаси ўзига хос хусусиятларга эгаллигини, яъни шоир шахсий туйғуларини эмас, ижтимоий кечинмаларни куйлашини кўрсатади. Шунингдек, Саъдий мақоласида шоирнинг яна бир муҳим хусусиятини, унинг шеърларида рамзийлик (символика) кучли эканини қайд қилади. Чўлпон шеърларидаги қайнашларни, тўхтовсиз эҳтиросларни таърифлаш учун Саъдий ёрқин образли таққослар топади. Масалан, у Чўлпон шеъриятидаги жўшқинликни Туркистон тизмаларидан чиққан «ёнар тоқ»қа, яъни вулқонга ўхшатади. Лекин Саъдий Чўлпон шеъриятининг моҳиятини тўғри очган ҳолда, ўз услубида мавҳум тушунчалар ва ифодаларга кенг ўрин берганки, бу мақолани тушуниб олишни қийинлаштиради, ундаги баъзи бир асосий фикрларни ихчам ва лўнда англаб олишга халақит беради. 20-йилларда Саъдий фақат тақризларгина ёзган эмас, у бир қатор қўлланмалар ҳам яратган. Жумладан, адабиёт назариясидан яратган қўлланмаси шулар жумласидандир. Бироқ у пайтларда марксизм-ленинизм қонун-қоидалари адабиёт илмига ҳали сингдириб улгурилмаган эди. Шунинг учун Саъдийнинг китобида адабиётнинг келиб чиқиши, оламни акс эттиришдаги ўзига хослиги, бадиий образнинг моҳияти ва ҳоказо каби фалсафий-назарий масалалар етарли ёритилмаган ёки нотўғри ёритилган эди. 20-йилларнинг бошида босилиб чиққан бу китоб, ҳарҳолда, ўз даврининг маҳсули бўлиб, адабиёт назарияси бобида янги даврда қўйилган биринчи қадам эди. Кейинчалик, бу китобда олдинга сурилган бир қатор фикрлар субъектив идеализм тегирмонига сув қуяди, қаттиқ танқид қилинади. Бу воқеалар 30-йилларнинг бошларида юз берган эди. Ўшанда совет адабиётининг асосий методи социалистик реализм экани тўғрисидаги шиор майдонга ташланган ва шу муносабат билан бутун мамлакатда реализм масаласида деярли икки йилга чўзилган мунозара бошланган эди. Бироқ бу мунозара

чуқур илмийликдан маҳрум, олдинга сурилаётган концепциялар ҳам ғоятда мавҳум ва чигал, оддий китобхон уларни англаб олиши қийин эди. Аспирантурада ўқиб юрган илк йилларимда (1951) мен бу мунозара материалларини ўзлаштиришга ҳаракат қилганман, лекин тишим ўтмаган.

30-йилларнинг бошида бунақа мунозара бизда — Ўзбекистонда ҳам бўлиб ўтганди. Кейинчалик унинг материаллари «Тил ва адабиёт соҳасидаги илмий тадқиқотлар» деган ном билан босилиб чиққан. Ана шу китобда Уйғуннинг ҳам «назарий» масалаларга бағишланган катта мақоласи бор. Уйғун ўша кезларда, яъни 30-йилларнинг биринчи ярмида Тил ва адабиёт институтида аспирант ҳамда илмий ходим бўлиб юрган бўлиши керак ва бояги мақолалар хизмат юзасидан ёзилган бўлиши мумкин. Ҳарҳолда Уйғуннинг мақоласи ҳам санъат ва адабиётнинг гносеологик масалаларига бағишланган бўлиб, ғоятда мавҳум ва анча-мунча чалкаш эди. Уйғун мақоласида «Саъдийнинг объективизми», «Саъдийнинг субъективизми» каби сарлавҳалар қўйиб, масалани ёритишга ҳаракат қилади. Аммо мен ҳар қанча тиришиб-тортишмай, на Саъдийнинг «объективизми» билан «субъективизми», на Уйғуннинг нима демоқчи эканини англадим. Мақоладан олинган конспектлар ҳануз қоғозларим ичида ётибди, лекин улардан ҳеч наф кўрганим йўқ. Фақат ўшанда англаганим шу бўлдики, Саъдий марксизмдан ғоят узоқ турадиган одам, унинг ёзганларидан фойдадан кўра зарар кўп. Шундан кейин Саъдий анча вақтгача илмий иш қилишни ёки мақолалар билан жорий адабий ҳаётга аралашиб туришни йиғиштириб қўйганга ўхшайди. Бундан кейин домла кўпроқ бевосита амалий ишлар билан, яъни педагогик фаолият билан шуғулланишга аҳд қилган бўлиши мумкин. Яқинда Фарғона Давлат дорилфунунининг профессори Йўлдошали Солижонов билан суҳбатлашиб қолдим. Унинг айтишича, 30-йилларнинг ўрталарида Саъдий домла Фарғонада ишлаган экан. Саъдий домла ҳаётидаги бундан кейинги «тарихий» воқеа 1946 йил билан боғлиқ бўлган.

1946 йил умуман совет мамлакатадаги энг муҳим бурилиш йилларидан бири бўлган эди. Уруш тамом бўл-

ганига эндигина бир йил бўлган. Бутун мамлакат харобалар ичида. Урушнинг оғир оқибатлари ҳар қадамда сезилади. Одамларнинг усти юпун, юзлари заҳил. Кўчакўйларда дўконлар олдида узундан-уzun навбатда туришлар. Нон карточка билан берилади. Очлик силлани қуритган. Шундай шароитда уруш майдонларидан солдатлар уйига қайта бошлаган. Уларнинг қайтиши жуда катта шодиёналарга сабаб бўлмоғи керак эди. Шундай бўлди ҳам, уларнинг шаънига карнай-сурнайлар чалинди, тўйлар қилинди, шеърлар ёзилди. Лекин кўп ўтмай масаланинг миси чиқа бошлади. Фронтдан қайтаётганлар Оврўпа мамлакатини кўриб қайтишаётган эди. Бу жангчиларда «советча ғурур» ҳар қанча кучли бўлмасин, Оврўпадаги ўзгача ҳаёт, саришталик, уюшқоқлик, фаровонлик улардаги ифтихорнинг шохини синдирмай қўймас эди. Айниқса, ўз юртидаги очлик, қашшоқлик уларни кўп нарса тўғрисида ўйлашга мажбур қилмай қўймасди. Хуллас, замини бўшашиб қолган коммунистик мафкурани мустаҳкамлаш керак эди. Бунинг учун кечиктириб бўлмайдиган, кучли таъсир кўрсатадиган тадбирлар кўрмоқ керак эди. Шундай шароитда аввал «Звезда» ва «Ленинград» журналлари тўғрисида ВКП(б) Марказий Комитетининг қарори чиқди. Орадан кўп ўтмасдан, «Драматик театрларнинг репертуарлари» ва «Катта ҳаёт» кинофильми тўғрисидаги қарорлар чиқди. Бу қарорларнинг мазмунидаги бош масала «дунёнинг ҳар қандай жойидагидан кўра бизнинг социалистик ҳаётимиз яхши» ва жамики санъат аҳлининг вазифаси шу ҳаётимизни мақтаб, кўкларга кўтариш ҳамда унинг афзаллиги ҳақидаги ғояни миллионлаб ўқувчилар оммасига сингдириш» масаласи эди. Қарорларда бу вазифани «ёмон» бажараётган Анна Ахматова, Михаил Зощенко каби ижодкорлар жуда қаттиқ танқид қилинган эди. Шундан сўнг бу қарорларни жойларда ишлаб чиқиш бошланди, шаҳар, вилоят, республика фаолларининг йиғинлари ўтказилди, матбуотда сурункасига зиёлиларни қоралайдиган мақолалар босилиб турди. Улар, яъни зиёлилар оғир аҳволнинг асосий сабабчилари қилиб кўрсатилар эди. Совет тарғиботининг бир ғалати хусусияти бор эди: агар марказда бирор салбий ҳодиса

ёки бирон касб-кордаги катта одам танқид қилиниб қолса, жойларда ҳам, албатта, шундай ҳодисалар ва одамлар топилиб, умумхалқ олдида шармандаю шармисор қилиниши, йўқ гуноҳи учун тавбасига таян-тирилиши лозим эди. Партия органлари бунақа йиғинларда кимнинг пўстагини қандай қоқиш кераклигини ҳал қилар эди. Шундай қилиб, 1946 йилнинг ўрталарида Тошкентда ВКП(б) Марказий Комитетининг идеология масалаларига бағишланган қарорларини муҳокама қилиш учун катта анжуман тўпланди. У расман шаҳар фаолларининг йиғини деб аталарди. Залда республиканинг ҳамма атоқли маданият арбоблари ўтирибди. Ҳайъат столи теварагида ўтирган партия раҳбарларининг ҳаммаси қовоғи солиқ, хўмрайган, гўё жиндай тишларининг оқини кўрсатишса, мавқелари бутунлай пасайиб қоладигандай. Улар бамисоли бутун дунёга зарда қилаётгандай, қаҳр билан залдагиларга хўмрайиб ўтиришибди. Ниҳоят, мажлис очик деб эълон қилинди. Мажлисни очган одам аввал роса баланд пардаларда бир йил бурун фашистлар устидан қозонган ғалабамизни кўкларга кўтариб мақтади, кейин доҳий Сталиннинг генийлиги тўғрисида жуда баландпарвоз гаплар айтилди, унинг ғамхўрлиги остида санъат ва адабиётимизнинг гуллаб-яшнаётгани таъкидланди. Сўнгра мафкура соҳасидаги партия қарорларига уланди. Шундан кейингина залдаги одамларга сўз берила бошланди. Табиийки, уларнинг нутқлари ҳам юқоридаги схема асосида қурилганди. Фақат нутқнинг кичикроқ бир қисми ўзбекистонлик бирор маданият арбобининг ижодида баъзи нуқсонларни танқид қилишга бағишланарди. Бу танқидлар кўпинча асоссиз бўларди, лекин бу ҳеч кимни қизиқтирмас эди. Бундай мажлисларда иштирокчилар «Яна кимни уришаркин?» деган қизиқиш билан мажлиснинг ҳар бир янги лаҳзасини кутиб ўтиришарди. Ниҳоят, сўз профессор Абдурахмон Саъдийга берилди. Домла минбарга чиқиб, кўзойнагини артиб, тақиб олди-да, тайёрлаб келган ва қайсидир бир партия назоратчисининг кўзидан ўтган нутқини қоғозга қараб ўқий бошлади. Домласи тушмагур гоъвий-назарий нуқсонлари учун калтак еявериб зада бўлиб қолган бўлса керак, бу гал

жуда зўр «ғоявий» чиқиш билан обрўйини тиклаб олиш-ни ният қилган бўлса керак. Хуллас, у баъзи асарларни ғоявий жиҳатдан чунонам танқид қилдики, бунга чидашнинг сира ҳожати йўқ эди. У қайтадан чиқа бошлаган «Шарқ юлдузи» журналида босилган бир-иккита шеърни қаттиқ «урди». Улардан бирида «Аму бўйларида сайр қилиб юрар йигитлар-қизлар» деганга ўхшаш мисра бор экан. Домла шу мисрага ёпишиб олиб, бутун залга пўписа қила кетди: «Бу нима деган гап? Шеърда қайси Аму ҳақида гап кетяпти? Ўтмишдаги Амуми ёки совет давридаги Амуми? Унинг бўйида юрган кимлар? Ўтмишдаги ёшларми ёки совет ёшларими? Совет шоири бунақа мужмал шеър ёзиши мумкин эмас!»

Залдагиларнинг кўпчилиги вульгар социологизм руҳида тарбия топган бўлсалар-да, домланинг бу иддаосига чидаб тура олмадилар. Кейинги нутқлардан баъзи бирларида Саъдийнинг ўзи бунақа ашаддий бир томонлиги учун қаттиқ дакки еди. Чиндан ҳам у «губернатордан кўра ҳам ортиқроқ кофир бўлиш» қабилида иш тутган эди. Шундан кейин Саъдий домланинг юлдузи қайта порламади. Унинг ўша мажлисдаги чиқиши бир латифа сифатида айтиб юрилди, лекин ундан ташкилий хўлосалар чиқарилмади.

50-йиллардан бошлаб умрининг охиригача домла Самарқанд университетиде хизмат қилди. 1946–1950 йилларда бизга адабиётдан дарс берган домлаларимиздан бирининг сиймоси тахминан шундай эди. Мен — яна такрор айтаман — бу хотирани домлага таъна қилиб ёзаётганим йўқ. Абдурахмон Саъдий ҳам ўз замонасининг маҳсули эди ва ундаги фазилатлар ҳам, нуқсонлар ҳам шу ҳолат билан изоҳланади. Ҳар нима бўлганда ҳам, Абдурахмон Саъдий Татаристондаги иссиқ жойини ташлаб, Ўзбекистонга келган экан ва ҳаётининг анчагина қисмини бу юртга бағишлаган экан, бу ишда муайян доирада бўлса-да, фидойиликнинг белгиларини кўрмаслик мумкин эмас.

ИЗЗАТГА МУНОСИБ ОТАХОН ИЖОДКОР

Достоевский ўзига замондош рус ёзувчилари ҳақида «биз ҳаммамиз Гоголнинг «Шинел»идан чиққанмиз» деган экан. Ҳозир самарали ижод қилаётган ўзбек мунаққидлари ва адабиётшуносларининг кўпчилиги Иззат Султоннинг «Адабиёт назарияси»дан чиққан десак, кўп ҳам муболаға бўлмас. Мен ўзим адабиётнинг алифбесини шу китобдан ўрганганман. Лотинча ёзувда босилган кулранг муқовали бу китоб билан биринчи марта мактабда ўқиб юрган чоғларимда танишгандим. Ўшанда шу китоб туфайли қаршимда намоён бўлган ажиб ва сеҳрли дунё олдида лол бўлиб, бундай асарни ёзган одам девадай барваста, оппоқ соқоли кўкрагини тутган, юзидан нур ёғиб турган донишманд бир қария бўлса керак, деб ўйлагандим. Йиллар ўтиб, Иззат Султон билан яқиндан танишиш бахтига муяссар бўлдим ва кўрдимки, болаликда ўйлаганларим унча тўғри эмас экан. Иззат аканинг кўкрагини қоплаган соқоли ҳам, девларникидай барваста қалди-қомати ҳам йўқ эди. Бунинг устига, мингларча одамга адабиётдан сабоқ берган машҳур китобини у ўттизга тўлар-тўлмас —авжи томирларида ёшлик ғайрати гупуриб турган кезларда ёзган экан. Лекин ўттиз йиллик мулоқотларимиз давомида Иззат ака ҳақидаги болалик тасаввуримнинг тўғри жиҳатлари ҳам борлиги маълум бўлди. У ижод соҳасида шу қадар кўп ва хўб ишлар қилганки, Иззат Султонни адабиётимизнинг девқомат арбобларидан десак арзийди. Шу ишлари билан у кўпдан бери адабиётимиз оқсоқоллари сафида. Билимларининг кенглиги ва теранлиги, адабиёт ҳақида адолатли ва ҳаққоний фикрлар айтишга қодирлиги, зукколиги ва донишмандлиги учун кўпчилигимиз Иззат акани устоз билиб, унга қўл берганмиз, этагидан маҳкам тутганмиз.

Шарқнинг буюк шоири Саъдий «Одам умрининг ўттиз йилини илм ўрганиб, ўттиз йилини саёҳат қилиб, яна ўттиз йилини орттирган билимларини халққа улашиб ўткармоғи керак», деган экан. Иzzат Султон бу доно ўғитга бир оз бошқачароқ амал қилди — Саъдий айтган муддатнинг келишини кутиб ўтирмай, йигирма ёшидан бошлабоқ ўзида бор билимни, иқтидорни халққа хизмат қилиш йўлига бағишлади. Унинг матбуотдаги биринчи мақоласи 30-йилларнинг бошида пайдо бўлган эди. Шундан бери ярим аср ўтди. Шу ярим аср мобайнида у теран бир эътиқод ва ўткир қалам билан маданиятимиз равнақи йўлида хизмат қилиб келмоқда. Айни чоқда у ўз устида муттасил ишлашдан, узлуксиз равишда билимларини чуқурлаштиришдан тўхтагани йўқ. У ўзбек адабиётшунослари ичида биринчилардан бўлиб филология фанлари доктори деган юксак илмий даражага сазовор бўлди, ЎзССР Фанлар академиясига мухбир аъзо қилиб сайланди. Санъат ва адабиёт соҳасидаги катта хизматларини тақдирлаб, республика ҳукумати унга «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби» ва «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» деган фахрий унвонлар берди. 1970 йилда эса Иzzат Султон Беруний номидаги республика давлат мукофотини олишга сазовор бўлди. Бу унвонлар, даражалар ва мукофотлар Иzzат аканинг ярим асрлик илмий ва ижодий фаолияти нечоғлиқ самарали кечганини яққол кўрсатиб турибди.

Иzzат Султон камдан-кам одамларга насиб бўладиган бир хислатга эга — унинг шахсиятида олим билан санъаткор бирлашиб кетган. Муҳими шундаки, у ҳар икки соҳада ҳам халққа манзур бўладиган, ривожимизга ёрдам берадиган асослар яратиб, ижоднинг юксак пиллапояларига кўтарила олган.

Иzzат Султоннинг адабиётшунос олим сифатида яратган асарларини, мақолаларини номма-ном санайман деса, бутун бошли бир китоб бўлади. Лекин гап сонда эмас, албатта. Мен мазкур мақолада Иzzат Султоннинг олим сифатида ҳаммамиз учун ибрат бўладиган айрим фазилатлари ҳақида гапиришни маъқул кўраман.

Иzzат Султоннинг илмий асарларини ўқир экансиз,

даставвал, уларнинг бир хусусиятига диққатингиз жалб бўлади. Иззат ака нима тўғрисида ёзмасин ва танқидчиликнинг қайси жанрида ёзмасин, ҳар гал масаланинг ўзак томонини марказга қўяди, давр учун, адабиёт учун муҳим бўлган проблемаларни қаламга олади ва уларнинг ижобий ҳал қилинишига йўл очиб беради. Иззат Султонни ўзбек адабиётшунослигининг отахон арбобига айлантирган асосий сифат — унинг асарлари ҳамиша теран фикрларга бой бўлади. Олим адабиёт фактларини жуда яхши билади, лекин ҳеч қачон уларни қуруқ санаш билан ёхуд уларга шунчаки изоҳ бериш билан чекланиб қолмайди. У бирон конкрет асарга тақриз ёзадими, адабиётнинг бирор жанрига обзор берадими, проблематик мақола ёзадими, бари бир, адабиёт ҳақида чуқур фикрлар айтишга, фактлар ва ҳодисаларнинг моҳиятини очишга ҳаракат қилади. Йиллар давомида Иззат Султоннинг бу хислати такомиллаша борди ва мунаққидни иттифоқ миқёсида танилган олимлардан бирига айлантирди.

Иззат Султоннинг принциплари унинг илмий фаолиятидаги яна бир муҳим хислатни вужудга келтирган — бу олимнинг илмий қизиқиш доирасининг бениҳоя кенглигидир. Иззат Султон фақат ўзбек совет адабиёти (ҳозирги замон ўзбек адабиёти) ҳақидагина эмас, классик адабиёт ҳақида ҳам ажойиб асарлар яратган олим. У, айниқса, Алишер Навоий ижодини чуқур ўрганади ва навоийшуносликда ўз сўзини айта олди. Унинг «Мезон ул-авзон» ҳақидаги тадқиқоти ёхуд «Навоийнинг қалб дафтари» деган ғоят оригинал илмий иши авторнинг адабиётимиз тарихи бобидаги билимлари нечоғлиқ теран эканидан далолат беради. Иззат аканинг бу хислати ҳақида гапиряпман-у, хаёлимда ҳозирги танқидчиларнинг бошқа бир хислати намоён бўляпти. Кейинги пайтларда танқидчилар ўз мутахассисликларини тобора торайтириш йўлидан боряпти. Бир танқидчи фақат шеърят билан, иккинчиси фақат наср билан, учинчиси фақат драматургия билан шуғулланади. Лекин шундай бўлса-да, катта адабиётшуносларимизнинг, шу жумладан, Иззат Султоновнинг кенглиги замон адабиёти соҳасида ҳам, классик адабиёт соҳасида ҳам ўзини сувдаги

балиқдек эркин ҳис қилиши кўпроқ ёқади. Ҳар икки соҳада ҳам илмни бойитадиган теран тадқиқотлар яратиш қобилияти жуда ноёб ва ибратли қобилиятдир.

Бироқ Иzzат Султоннинг илмий қизиқиш доираси фақат шу билан чекланмайди — у рус адабиёти, қардош халқлар адабиёти, жаҳон адабиёти ҳақида ҳам кўплаб мақолалар ёзган. Буларнинг барчасида у гўзалликнинг мухтор вакили сифатида қалам тебратади, буюк ва нодир асарлардаги эстетик бойликдан ўзбек китобхонини баҳраманд қилишга интилади. Бу жиҳатдан ҳам Иzzат аканинг илмий-танқидий фаолияти ҳаммамиз учун ғоят ибратлидир. Гап шундаки, ўзини мунаққидлик касбига боғлаган одам, адабиётшунослик илми билан шуғулланувчи шахс ҳеч қачон фақат олим бўлибгина қолмайди. У, айтиш жоиз, бадиий адабиётдаги мужассам гўзалликнинг, ҳудудсиз бойликнинг оташин тарғиботчиси, эҳтиросли ташвиқотчиси ҳам бўлмоғи керак. Халқни шу бойликларнинг эгаси қилиш, унинг қалбида гўзаллик гулларининг чаман бўлиб очилишга ҳисса қўшишдан ҳам улуғроқ бахт борми? Иzzат Султон ана шундай тарғиботчилик ва ташвиқотчилик фаолиятини ўзи учун энг фахрли иш деб биладиган олимлардан. Энг муҳими шундаки, у адабиётни тарғиб қилар экан, бу ишда ҳам ўзининг ажойиб ғоявий эътиқодига содиқ қолади ва адабиёт ёрдамида бугун бутун инсоният ҳаётида тобора катта аҳамият касб этаётган нарсаларни — халқлар дўстлиги ва қардошлигини, гуманизмни кенгроқ жорий қилишга интилади.

Иzzат Султон фақат олимгина эмас, илмнинг забардаст ташкилотчиларидан ҳамдир. Аввало, у олим сифатида ўнлаб юксак малакали фан номзодлари ва фан докторларини етиштирди. Кўп йиллардан бери эса А. С. Пушкин (ҳозирги Алишер Навоий) номидаги Тил ва адабиёт институтида адабиёт назарияси секторига мудирлик қилмоқда. Секторнинг ижодий коллективи Иzzат Султон раҳбарлигида катта ишларни амалга оширмоқда. Шундай ишлардан бири икки томлик «Адабиёт назарияси»нинг бунёдга келиши бўлди. Ҳозир эса бу коллектив ўзбек танқидчилиги тарихини яратиш соҳасида иш олиб борапти.

Иззат Султон икки томлик, кейинроқ уч томлик «Ўзбек совет адабиёти тарихи» китобининг Москвада чоп этилишида ҳам етакчи роль ўйнади. Ниҳоят, Иззат Султоннинг Москвада нашр этилган олти томлик «Кўп миллатли совет адабиёти тарихи» деган фундаментал китобида ҳам муҳаррир ва муаллиф сифатида иштирок этганини айтиш керак. Булардан ташқари, адабиётимизнинг муҳим масалаларига бағишланган бот-бот бўлиб турадиган Бутуниттифоқ ва ҳалқаро илмий анжуманлардаги иштирокини, ташкилотчилик ролини эсласак, унинг илмий фаолияти нечоғлиқ кўп қиррали эканига амин бўламиз.

Буларнинг барчаси Иззат Султон ижодининг бир палласинигина ташкил қилади. Унинг иккинчи палласи эса Иззат аканинг драматурглик фаолиятдан таркиб топган. Бу паллаларнинг қайси бири оғирроқ деган саволни бермай қўя қолайлик. Менимча, уларнинг иккови ҳам барабар. Иззат Султоннинг танқидчилик ва адабиётшунослик соҳасидаги ишлари қанча салмоқли бўлса, унинг драматургик фаолияти ҳам адабиётимиз ривожига шунчалик салмоққа эга. Иззат Султон драматургия соҳасидаги изланишларни давом эттириб, кейинчалик Уйғун билан ҳамкорликда «Алишер Навоий» драмасини яратди. Ўзбек китобхонига бу драманинг қандай асар эканини гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ — бу асар адабиётимизнинг фахри, саҳнамизнинг кўрки бўлиб қолди. Минглаб одамлар асардан катта-катта парчаларни ҳозир ҳам ёд билишади. Қолаверса, шу асарда яратилган Алишер Навоий образи кейинчалик буюк шоир ҳақида яратилган асарларда бош қаҳрамон образини баҳолашда мезондек бўлиб қолди. «Алишер Навоий» драмасидаги эхтиросга тўла оташин монологлар, ўткир диалоглар, асар композициясининг пухталиги, тилининг рангдорлиги муаллифларнинг маҳорати балоғат чўққисига кўтарилганидан далолат беради.

Умуман, Иззат Султоннинг драматик ижодида тарихий воқеалар марказий ўрин тутди. Юқорида айтилганлардан ташқари яна «Номаълум киши» драмаси ҳам, «Истеҳком» ҳам, «Шоир қалби» ҳам ўтмиш воқеаларига бағишланган. Гарчи бу асарлар тарихий мавзуда ёзилган

бўлса-да, бугунги кунда муҳим салмоққа эга бўлган гоялар ифодаланади. Иzzат Султон ўтмиш сабоқлари орқали бугунги одамлар қалбига яхшилик, эзгулик, қардошлик уруғларини сепади.

Албатта, Иzzат Султоннинг драмалари фақат ўтмиш ҳақидагина эмас. Унинг «Имон» ва «Билмайин босдим тиканни» драмалари бевосита бугунги кунга, бугунги одамларга бағишланган. Асарда инсон ҳаётининг негизи виждоний поклик, ҳалоллик экани ҳақидаги фикр яхши очилганди. «Имон» ўша йиллардаги ўзбек драматургиясида янги воқеа бўлганди — унда психологик драманинг ҳамма белгилари мавжуд бўлиб, муаллиф чинакам ҳаётий тўқнашувлар орқали қаҳрамонларнинг юксак маънавий қиёфасини очади. «Билмайин босдим тиканни» драмаси ҳам маънавий-ахлоқий проблемаларга бағишланган. Бу асарда драматург ҳаётий материал асосида инсон шахсининг эрки, муҳаббат, виждон, ҳалоллик каби масалаларни ўртага ташлайди. Иzzат Султоннинг ҳар иккала драмасини томошабинларга манзур қилган омиллардан энг муҳими шундаки, уларда инсоний жозиба кучли. Муаллиф ўз қаҳрамонлари характерини яратишда схематизм иллатидан ҳалос бўлишга эришган. Саҳнада қаҳрамонлар нутқ сўзламайди, томошабинга ваъз-насихат айтмайди, балки жонли одамларнинг зиддиятларга тўла, мураккаб ҳаётини бошларидан кечиради. Шунинг учун ҳам уларнинг тақдири бизни қизиқтиради, ташвишлари бизни ҳам бефарқ қолдирмайди.

Иzzат Султон ярим аср мобайнида илмий ва ижодий фаолиятини жамоат ва давлат ишлари билан чамбарчас қўшиб олиб борган олимдир. У меҳнат фаолиятини 30-йилларда «Совет Ўзбекистони» газетасида бошлаган эди. Шундан кейин у А. С. Пушкин (ҳозирги Алишер Навоий) номидаги Тил ва адабиёт институтида илмий ходим, директор ўринбосари, директор бўлиб ишлади. Уруш йилларида ЎзССР Радиоэшиттириш Давлат Комитетининг Раис ўринбосари бўлди. Урушдан кейин эса бир неча йил мобайнида Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Раис ўринбосари, Ўзбекистон Ёзувчилар Союзининг секретари вазифаларида хизмат қилди. 50-йилларнинг бошида у Москва Давлат университетининг

СССР халқлари адабиёти кафедрасида ўқитувчилик қилди. Сўнгги йилларда Иззат Султон Тил ва адабиёт институтида адабиёт назарияси секторига мудирлик қилмоқда. Яқинда у олий ўқув юртлари учун «Адабиёт назарияси» дарслигини ёзиб тугатди.

Иззат Султоннинг ана шундай кўп қиррали ҳаётини бир жумла билан ифодалаш зарур бўлса, уни «халққа бағишланган умр» деб аташ мумкин эди. Бу эса ижодкорга ҳамиша ёшлик шижоатини, янги илҳом, янги қудратни инъом этувчи манбадир.

1983

АЛВИДО, УСТОЗ!

Иzzат Отахонович Султонов оламдан кўз юмди. Одатда бундай пайтларда марҳумнинг унвонларини айтиб, унинг қилган хизматлари таъкидланади. Лекин мен бундай қилмоқчи эмасман. Негаки, бу инсоннинг унвонларию даражалари, рутбаларию ишлаган мансаблари, олган мукофотларию нишонлари санай бошланса, бир катта дафтар бемалол тўлади. Мен Иzzат Султонни олдийгина қилиб олижаноб инсон, забардаст олим, меҳрибон устоз деб атасам, эҳтимол унинг сиймосини бир даража чизиб берган бўлармидим? Мен салкам 50 йил бу инсоннинг қанотида юрдим, у билан кўшничилик қилдим, сафарларга бордим, мунозараларда гап талашдим, ундан жуда кўп нарса ўргандим. Иzzат Султон адабиётшунослигимизнинг пешвоси эди. Айни чоғда адибларнинг ҳам, шоирларнинг ҳам, мунаққидларнинг ҳам устози эди. Машҳур адиб Достоевский ўзига замондош рус ёзувчиларини назарда тутиб, биз ҳаммамиз Гоголнинг «Шинел»идан чиққанмиз, дея лутф қилганди. Ҳозирги ўзбек ёзувчиларининг ҳам кўпчилигини Иzzат Султоннинг «Адабиёт назарияси»дан чиққан, деб атасак хато бўлмайди. «Адабиёт назарияси» чиққанда Иzzат Султон 30 ёшда эди. Шундан кейин бу китоб ҳар қанча норасоликларига қарамай, мактаб ўқувчиларига ҳам, олий ўқув юрти талабаларига ҳам, ижодкорларга ҳам, оддий китобхонларга ҳам хизмат қилди. Шунинг ўзи Иzzат Султоннинг ўзбек маданияти ривожига қўшган жуда катта ҳиссаси бўлади. Лекин у фақат бу соҳа билан чегараланиб қолгани йўқ. Унинг истеъдоди том маънода кўп қиррали эди. У замонавий адабиёт билангина эмас, мумтоз адабиётимиз билан ҳам, жаҳон адабиёти билан ҳам жиддий шуғулланган эди. Жумладан, «Навоийнинг қалб дафтари» деган китоби нафақат илмий теранлиги билан, балки юксак эмоционал оҳангларда ёзилгани

билан ҳам навоийшунослик илмида янги саҳифа очди. Унинг драмалари, айниқса, «Алишер Навоий» драматининг ҳароратли ёлқинидан таъсирланмаган бирор ўзбек бормикан?! Ундаги ёлқинли монологларни ҳозир ҳам одамлар жўшиб-тошиб айтиб юришади.

Иззат Султон устоз сифатида ҳам ёш адабиётчиларни тарбиялашда жуда катта жонбозлик кўрсатган. Унинг раҳбарлигида кўплаб фан номзодлари, докторлари етишиб чиқди. У ҳаётни севадиган, теран заковат эгаси эди. Унда юмор туйғуси кучли эди. У жиддий илмий баҳслар бораётган давраларда ҳам шундай зукколик билан иш тутардики, ҳазил-мutoйибалари, ўтқир иборалари, лутфлари кейинчалик тиллардан тилларга ўтиб юарди.

Иззат Султон 91 ёшда вафот этди. Бу катта умр. Ўйлайманки, бундай самарали умрни Оллоҳ унга ҳар бир фазилатлари учун ва шўролар даврида чеккан азиятлари учун инъом қилган бўлса керак. Ҳа, у ўша даврда бир неча марта оқ калтак-қора калтак қилинган эди, илмий ва ижодий доиралардан суриб қўйилган эди. Уни ҳам бир вақтлар салкам миллатчига чиқариб қўйишганди, лекин у қамалгани йўқ. Қамалмаган бўлса-да, қатағон қиличининг таъйиқларидан жиддий руҳий жароҳатлар олгани аниқ. Бир гал Иззат ака 37-йил тўғрисида менга шундай ҳикоя қилган эди: «Ўша кезларда ҳар куни эрталаб газетани очиб, ўзимнинг фамилиямни излар эдим. Халқ душманига айланиб қолмадимми, миллатчи қаторига қўшиб қўйишмадимми? Шуни билиш керак эди. Менинг исм-шарифим чиқмаганини кўриб, бугунги кун тинч ўтаркан-да, деган қониқишга келардим. Нима гуноҳим борлиги, нима айб иш қилиб қўйганимни билмайман-у, лекин қамалишим аниқлигини билардим. Ҳатто идорага бир сидра кўрпатўшак, кийим-кечак ҳам олиб бориб қўйган эдим...» Бундай психологик хуружлар ижодкор юрагида битмас чандиқлар қолдириши муқаррар. Унинг ижодида баъзан учраб қоладиган замонасозликлар, эҳтимол, шу чандиқлар таъсирида пайдо бўлгандир. Лекин шу мураккабликларга қарамай, Иззат Султон 91 йиллик умрини ҳалол ўтади. Мен аминманки, унинг асарлари билан бирга бизга мерос бўлиб яхши номи ҳам қолади.

Алвидо, устоз!

БАРКАМОЛ ИНСОН

Ҳар қандай олий ўқув юртининг шон-шухрати, биринчи навбатда, у ерда дарс берадиган олимларга, оддий тил билан айтганда, домлаларга боғлиқ. Мен университетга талаба бўлиб, уруш тамом бўлгандан кейин — 1946 йилда келганман. Мен танлаган филология факультети жуда ёш эди. У урушнинг энг оғир йилида — 1942 йилда ташкил топган ва ҳали ўзининг биринчи қалдирғочларини учирма қилганича йўқ эди. Аммо шунга қарамай, ёш факультетнинг ўзига яраша доврўғи бор эди. Факультетга тақдирнинг тақозоси билан ўша вақтдаги энг етук адабиётшунослар ва тилшунослар тўпланган эди. Тилшунослардан Аюб Фулом, Мурод Шамс, Фахри Камол, Турсун Иброҳимов, Теша Салимовлар; адабиётшунослардан Абдурахмон Саъдий, Зикриё Мирҳожиев, Ҳамид Сулаймон, Субутой Долимов, Ҳомил Ёқубовлар факультетнинг пешқадам домлалари эди. Булар ичида Фулом Каримов алоҳида ажралиб турар эди.

Шундай қилиб, мен Фулом Каримов билан биринчи бор талабалик йилларимда танишган бўлсам, кейинчалик бирга ишладик. Шунчаки бирга ишладик эмас, домланинг умрлари охиригача жуда яқин дўстона муносабатларда бўлдик. Гарчи мен Фулом Каримовнинг қўлида аспирант бўлган бўлмасам-да, ўзимни у кишининг шогирди деб аташга маънавий ҳаққим бор, деб ўйлайман. Чунки мен домладан педагоглик ва оимлик соҳасидагина эмас, одамийлик соҳасида ҳам жуда кўп нарса ўрганганман. Домла бизга дарс берган йиллари ҳали навқирон йигит эдилар. Қотмадан келган, бўйдоргина, очиқ чеҳрали, кўзи ҳамиша маънодор боқиб турадиган бу домлани биз яхши кўриб қолдик. Кейинчалик, ўйлаб қарасам, домла ўша вақтлардаёқ шундай сифатларга эга

эканки, бу сифатлар педагог бўлиб бирон иш қиламан деган ҳар қандай инсон учун жуда зарур сифатлар экан. Домла бизга XIX аср ўзбек адабиётидан кўп маърузалар ўқиган.

Ҳаммаси бўлиб, бир йил-бир ярим йил ўқитганлар. Лекин бирор марта дарс қолдирмаганлар. Дарс қолдириш у ёқда турсин, бирор марта дарсга кечикиб ҳам келган эмаслар. Қўнғироқ чалиши билан эшик очилиб, домла кириб келар, портфелидан қоғозларни олиб, минбар устига ёяр, думалоқ гардишли кўзойнагини ғилофидан олиб, бурнининг устига қўндирар, бир кўзойнак орқали қоғозларига қараб, бир кўзойнакнинг устидан аудиторияга назар ташлаб, босиқ овозда маърузани бошлар эди. Бир зумда талабалар сув қуйгандек жимжит бўлиб қолар, фақат дафтарлар саҳифасида югураётган қаламларнинг шитир-шитири эшитилар эди. Мен ҳозирга қадар домланинг маърузаларини мароқ билан эслайман. Чунки ҳар гал дарсда биз XIX аср ўзбек адабиётининг илгари бизга номаълум бўлган қирраларини, рангларини билиб олардик. Кўз ўнгимиздан Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар каби шоирларнинг изтиробларга тўла ҳаёти, изланишлари бир-бир кинолентасидек ўтар, биз улар яратган асарларнинг чинакам бадиияти ҳақида, гўзалликлари тўғрисида теран тасаввур ҳосил қилар эдик. Энг муҳими шунда эдики, домла фақат шу шоирлар ҳақидагина маълумотлар бериш билан чекланмай, ўша давр адабиётининг портретини бутун ранглари ва зиддиятлари билан кўз ўнгимизда гавдалантиришга ҳаракат қилар эди. Маълумки, ўша йилларда ҳаётимизнинг ҳамма соҳасида коммунистик мафкуранинг тазйиқи жуда кучли эди. Айниқса, 1946—1948 йилларда мафкура соҳасидаги машҳур ва машъум қарорлар чиққандан кейин бу тазйиқ янада кучайган эди. Табиийки, олий ўқув юртларида ўқитиладиган адабиёт дарсларининг дастурлари ҳам мафкуравий талаблар асосида қайта ишланган эди. Бу талабларга кўра, фақат демократ деб ҳисобланган ижодкорларгина дастурга киритилар, шунда ҳам уларнинг ижодидаги зиддиятлар ҳақида гапирилмас, қолган ижодкорлар эса, реакцион, мистик ёзувчилар сифатида қораланар ва

уларнинг асарлари мутлақо ўрганилмас эди. Бундай дастурлар асосида ўқитилса, талабаларнинг ўзбек адабиёти ҳақидаги тасаввури, албатта, бир томонлама ва чўлтоқ бўлиб қолар эди. Албатта, Фулом Каримов ҳам ўз даврининг одами сифатида мафкура тазйиқига қарши очиқ бош кўтара олмас эди. Лекин шунга қарамай, маърузаларида кўпгина шоирларнинг реакционлиги, мистиклиги ҳақида гапирган ҳолда, айни чоқда уларнинг ижодини мисоллар билан кенг таҳлил ҳам қилар эди. Жумладан, Хомуший деган шоир ҳақида гапириб, унинг мазмундан кўра шаклга берилганлигини таъкидлаб, шеърларидан мисоллар келтирган. Лекин бу мисоллар шундай эдики, уларнинг оқибатида Хомуший бизнинг тасаввуримизда шаклбоз шоир сифатида эмас, ўйноқи, оҳангдор, юморга бой шеърлар яратган шоир сифатида тасаввур қолдирган.

Унинг, «Ана ҳусну, ана қадду, ана қомат, ҳой-ҳой» деган мисралари ҳануз хотирамда. Ёки Муқимий ҳақида гапирганда Муҳйи ижодини ҳам анча батафсил ёритиб ўтардилар. Натижада Муҳйи ҳам ўша давр матбуотида айтилгандек реакцион шоир эмас, катта бир инсон бўлиб гавдаланарди. Бундай мисолларни жуда кўплаб келтириш мумкин. Буларнинг бари домланинг ўз ишини чин юракдан севганини, ўзининг хизмат бурчига виждонан қараганини ва ўз соҳасини жуда чуқур эгаллаганини кўрсатади. Бу сифатлар том маъноли зиёли одамга хос бўлган сифатлардир. Домла умрининг охиригача ҳам шу ақидаларга содиқ қолди. Домла анча кексайиб қолганда нафақага чиққан эди. Албатта бутун ҳаётини фанга бағишлаган Фулом Каримовдай тажрибали, билимдон одам билан бутунлай хайр-маъзур қилиш факультет жамоаси учун жуда оғир эди. Шунинг учун домлани маслаҳатчи сифатида ишлаб қолишига кўндирдилар. Бу лавозим шундайки, унда ишлайдиган одам дарсга кирмайди, маъруза ўқимайди, унинг факультетга келадиган қатъий куни белгилаб қўйилмайди. Бир-икки ҳафта келмай қолса ҳам ҳеч ким ундан гина қилмас эди. Домланинг уйи дорилфунундан узоқ эди. Лекин шунга қарамай, у киши маслаҳатчи бўлгани учун ҳар ҳафтада факультетга келар, икки-уч соат ўтириб домлалар би-

лан гурунглашар, мажлисларда қатнашар, аспирантлар ва дипломантларга маслаҳатлар берар эдилар. Домла 30 йилдан ортиқроқ Ўзбек адабиёти кафедрасига раҳбарлик қилдилар. Аввалига кафедрада ишлайдиган одамларнинг сони унчалик кўп эмас эди. Йиллар ўтган сайин уларнинг сони кўпайиб борди. Баъзи раҳбарлар бўладики, улар негадир тор кўнгил билан фаолият олиб борадилар, яъни ўзлари раҳбарлик қилаётган жамоанинг кенгайишини ҳам, ўсишини ҳам истамайдилар. Бунга зимдан тўсқинлик қиладилар. Фулом Каримовда бундай одат мутлақо йўқ эди. Аксинча, у ташаббус кўрсатиб, Ўзбек адабиёти кафедрасидан янги-янги жамоаларнинг ажралиб чиқишига бош-қош бўлган. Шунинг оқибатида факультетда Ҳозирги замон ўзбек адабиёти, Адабиёт назарияси, Ўзбек адабиёти тарихи каби кафедралар пайдо бўлди.

Раҳбарлар бор — қўллари остидаги ходимларнинг илмий ўсишига ғайирлик қиладилар. Иложи бўлса жамоада ёлғиз ўзлари фан доктори бўлсалар-у, қолган кандидатлар ҳамиша қўллари кўксида унинг хизматини қилсалар. Фулом Каримов тинимсиз равишда ўз жамоасидаги олимларнинг докторлик ишларини қилишларига ғамхўрлик қилар эдилар. Қўлидан иш келадиган домларни чақириб олиб, уларнинг диссертациялари мавзуларини аниқлашга ёрдам берар, диссертация устидаги ишларини назорат қилиб турар, диссертация ҳимояларини ўтказишга ёрдам берар эдилар. Шу тарзда кафедрада Л. Қаюмов, У. Норматов, Б. Қосимов, А. Ҳожиаҳмедов, Ш. Юсупов каби ўқитувчилар ўз вақтида докторлик диссертацияларини муваффақият билан ёқладилар. Фулом Каримов қўли остидаги ходимларга ғамхўрлик қилар экан, бу ишни беминнат қиларди. Бирор хатти-ҳаракати билан яхшилик қилаётганини писанда қилмас эди. Адашмасам, 1957 йилда бўлса керак. Мен университетда домла бўлиб ишлаётганимга эндигина 4—5 йил бўлган, холос. Фулом Каримов билан ўртамизда кафедрага аспирант олиш тўғрисида гап бўлди.

— Битирган талабалардан бирон дурустроғи борми? Кимни тавсия қила оласиз? — деб сўраб қолдилар домла. Мен бир оз ўйлангач, жавоб бердим:

— Бешарикда Рапқон деган қишлоқдан Умарали Норматов деган йигит бор. Шунини чақиртирсак ёмон бўлмас.

— Дарвоқе, уни яхши биламан, яқинда дорилфунунни битириб кетган эди. Матбуотда бир-икки мақоласи ҳам босилди, шекилли. Майли, чақиртиринг уни.

Мен Умарали Норматовни чақиртирдим. У келиб аспирантурага кириш имтиҳонларини топширди. Кейин Умаралига ким раҳбар бўлади, деган масала қўзғалди. Шунда Фулом Каримов эътирозга ўрин қолдирмайдиган бир тарзда кесиб гапирдилар.

— Ўзингиз ҳам анча-мунча пишиб қолдингиз, энди Умаралига илмий раҳбар бўласиз.

Мен ҳанг-манг бўлиб қолдим. Бировнинг илмий ишига раҳбарлик қилиш етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган эди. Ахир бунинг учун озмунча билим керакми? Унинг тоғдай оғир масъулиятини айтмайсизми?

— Йўқ, йўқ, домла. Мен сира ҳам раҳбар бўлолмайман. Бу иш қўлимдан келмайди.

Фулом Каримов кўзойнагининг тепасидан таъна билан менга тикилди.

— Нималар деяпсиз, қўлингиздан келмаслигини билиш учун аввал бу ишни қилиб кўриш керак. Сиз иккиланмай ишни бошлайверинг. Зарур бўлса ҳаммамиз ёрдам берамиз.

Домланинг қатъий гаплари менда ўзимга ишонч уйғотди. Мен розилик билдирдим. Бахтимга аспирант ҳам уқувли, зийрак ва ҳаракатчан эди. Ҳар қалай уч йилда ишни муваффақият билан ҳимоя қилди. Шундай қилиб домланинг ташаббуси ва рағбати билан мен аспирантга илмий раҳбарлик қиладиган бўлиб қолдим. Шундан кейин домла кўплаб марта мени докторлик ишим устида ишлашга ундадилар. Мен ҳар гал ана қиламан, мана қиламан деб, ваъдалар бериб қутулиб кетардим. Охир пировардида домланинг қаттиқ жаҳли чиқди. Менга зарда билан силтаб-силтаб гапирдилар ва ниҳоят, ҳафсалалари пир бўлди, шекилли, бу масалада мендан қўлларини ювиб қўлтиқларига урдилар. Ҳар қалай айтганимни қилмади, деб кек сақлайдиган одатлари йўқ эди. Орадан бирмунча вақт ўтгач, биз яна аввалгидек апоқ-чапоқ бўлиб кетдик.

Фулом Каримов яхши мактаб кўрган олим эди. У киши дунёга танилган Евгений Эдуардович Бертельс-нинг шогирди бўлганлар. Ойбек, Фафур Фулом каби олимлардан жуда кўп нарса ўрганганлар. Бертельс домлага юқтирган сифатлардан бири шунда эдики, илмда мутакаббирлик қилиш домлага ёқмас эди. Домла ҳар бир илмий муаммога босиқлик билан ҳар томонлама холис ёндашишга ҳаракат қиларди. Кафедрада доимо турли шаҳарлардан келган кандидатлик ва докторлик диссертациялари муҳокама қилиниб турар эди. Албатта, уларнинг ичида бақувватлари бўлгани каби жуда хомлари ҳам тез-тез учраб турарди. Бақувват ишларни атайин камситиш одати бўлмаганидек, кафедрада хом-хатала ишларга ҳам мақтовли тақризлар бериш одати йўқ эди. Лекин хом-хатала ишга кескин руҳдаги салбий тақриз берилса, бу диссертация муаллифига жуда қаттиқ зарба бўлиши мумкин эди. Шунинг учун бундай ҳолларда Фулом Каримов ўша муаллифнинг ўзини таклиф қилар, у билан якка-ёлғиз суҳбатлашиб, ишининг нуқсонларини батафсил кўрсатиб берар ва ишни тақризсиз муҳокамадан олиб кетишга кўндираар эди. Натижада хом-хатала иш қилган олим кўпчилик ўртасида изза бўлиш азобидан қутулиб қолар, кейинчалик эса ишини қайта ишлаб, маромига етказгач, яна янгидан кўтариб келарди.

Фулом Каримовда баҳслашиш маданияти ҳам жуда юксак эди. У, кўпинча, адабиёт назариясида янгилик бўладиган мулоҳазаларни ўртага ташларди. Бу фикр-мулоҳазалар кўпинча самарали бўлар, баъзан эса эътирозлар ҳам туғиларди.

60-йиллар ўртасида бўлган бир воқеа сира эсимдан чиқмайди. Ўшанда талабалар, аспирантлар ва илмий ходимлар иштирокида ўзбек адабиётининг ижодий методи масаласида катта мунозара ўтказилган эди. Бу мунозара кафедранинг ташаббуси билан ўтказилган бўлиб, унда Фулом Каримов асосий докладчи бўлди. Домла Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонини кенг таҳлил қилиб, ундаги бир қатор эпизодлар реалистик характерга эга эканлигини таъкидладилар ва шу асосда Навоий ижоди реалистик ижод экани ҳақидаги тезисни илгари сурдилар. Бу тезисни кенгайтириб, ўзбек классик

адабиёти бошдан-оёқ реалистик адабиёт бўлган, деган фикрга келиш ҳам унчалик қийин эмас эди. Мунозарада мен сўзга чиқиб, бу тезисни рад этдим. Бутунжаҳон адабиёти ҳамиша романтика билан реализмнинг омухталлигига асосланган, деган фикрни олдинга сурдим. Албатта, ўша баҳс давомида бу масала ҳал бўлгани йўқ. Бу масала, ҳатто, ҳозир ҳам мунозарали муаммо бўлиб келмоқда. Лекин мен бу ерда бошқа бир гапни таъкидламоқчиман. Фулом Каримов нима бўлганда ҳам менинг раҳбарим, бошлиғим, устозим эди. Албатта, бундай одамга қарши гап айтиш одобдан эмас, анча хижолатли иш. Шогирднинг бундай шаккоклиги ҳар қандай устозга ҳам оғир ботиши турган гап. Мен буни яхши билардим, албатта. Лекин шунга қарамай, илмий мунозара бўлгани учун ўз фикрларимни очиқ айтишга журъат қилган эдим. Домла бирон оғиз гап билан ҳам ўзининг ранжиганини билдирмади. Ундан кейин ҳам бирон марта, шундай қилган эдингиз, деб юзимга солмади ва умуман, йиллар мобайнида менга бўлган муомаласини заррача ўзгартирмади. Менинг илмий раҳбар сифатидаги биринчи ишим муваффақиятли бўлган бўлса, бунинг асосий сабаби Фулом Каримовдан ибрат олганим бўлди. Мен ҳам Фулом Каримовнинг ўз шогирдларига меҳрибончилигини кўриб, у кишига ўхшашга аҳд қилиб қўйган эдим. Фулом Каримов ўз аспирантларига қанчалик меҳр билан муомала қилганини кўрсатувчи бир мисол келтирай. 50-йилларнинг бошларида Шариф Юсупов ўзбек шеъриятида Сталин образи билан боғлиқ бир ишга қўл урди. У бир неча йил қаттиқ меҳнат қилди. Аммо ишини ёқлаб улгурмасдан ҳаммаси барбод бўлди. 1956 йилда партиянинг XX съездида Сталин шахсига сиғиниш қаттиқ танқид қилингандан кейин бу мавзу устида илмий иш қилишнинг имкони қолмади. Шариф Юсуповнинг уч йиллик меҳнати бекор кетди. У мавзунини ўзгартириб, янгидан иш бошлашга мажбур бўлди. Иккинчи йил ўтириб, бу ишнинг ҳам хомаки вариантыни ёзиб битирди. Энди уни илмий раҳбарга кўрсатиб, унинг фотиҳасини олмоқ керак эди. Шундан кейин диссертация ёзган одам учун оғир кунлар бошланади. У истиқола қилади, баъзан эса қўрқади ҳам, негаки, бирон

инсофсизроқ домла бўлса, «кўтар ишингни, менинг бекорчи вақтим йўқ» деса, тамом. Бировга шикоят қилиб бўлмайди. Мен аспирантурада ўқиганимда илмий раҳбарим илмий ишингизга бир ҳафтадан кейин келаверинг, деди-ю, диссертациям тўғрисида аниқ бир гап айтмади. Мен кутишни бошладим. Ниҳоят, бир йилдан кейин ишимни қайтариб берди-да, бўлмайди, деди.

Хуллас, Шариф Юсупов ишини домлага берганидан сўнг, икки кун ўтгач Фулом Каримов уни уйига таклиф қилганда, Шариф Юсупов жуда ҳайрон бўлди. Лекин бормасликнинг сира иложи йўқ. У қўрқа-писа қалтираб домланинг остонасидан кириб борганида, домла уни очик чехра билан кутиб олди:

— Келинг, келинг. Ишингиз менга маъқул бўлди. Жиндай тузатишлари бор.

Шариф Юсуповнинг елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлди.

Домла, адашмасам, 70 ёшга кирганида унга «Хизмат кўрсатган фан арбоби» деган фахрий унвон беришди. Ўша даврдаги бюрократ тузум шароитида унвон олиш керак экан. Унвон билан боғлиқ ҳужжатлар камида еттита партия органидан ўтмоғи керак. Уларнинг ҳар бири «бўлади» ёки «бўлмайди» деб ўзининг ҳукмини чиқариши керак. Айниқса, шаҳар партия комитети ва партия марказий комитетидан ўтказиш керак. Бу жойлардаги мукофот ҳужжатларига қўл қўядиган одам тирхилик қилиб туриб олса ёки «ҳужжатни кейин кўраман» деб ташлаб қўйса, тамом — иш чўзилиб кетади ёки умуман мукофот берилмайди.

Ҳужжат тайёрлашда яна бир нозик томони бор экан — унда бу масала юқорида, яъни Марказий Комитетда ким билан келишилгани ёзилган бўлиши керак. Фулом Каримовни мукофотга тавсия этиш масаласи Шароф Рашидов билан келишилган эди. Мен бир йигинда у кишининг олдига бориб: «Шунақа қилмоқчимиз, нима дейсиз?» дея сўрагандай бўлган эдим. Шароф Рашидов: «Мен у кишини жуда яхши биламан. Арзийди. Қўллайман» деб маъқуллаган эдилар. Кейин билсам, у киши билан энг охирида келишилар экан, унгача эса тарғибот ва ташвиқот ёхуд фан бўлимининг бошлиғи

билан келишмоқ зарур экан. У пайтларда энг майда ишларда партия белгиланган ишларга қаттиқ риоя қилар, ундан бир қадам ҳам чекинишга йўл қўйилмас эди. Райком, горком, кейин Марказий Комитетда: «Рашидов билан келишилган», деган ёзувни ўқиб, раҳбар ўртоқлар ҳайрон бўлишди, тартиб бузилганидан ранжишди, ҳатто менга танбеҳ ҳам беришди, лекин улар Рашидовнинг ўзидан сўрай олмас, шу билан бирга, ҳужжатларни қайтара олмас эдилар. Шундай бўлса ҳам, бу иш дарров бита қолмади, анча югур-югурлардан кейингина ҳужжат Шароф Рашидовнинг қўлига бориб етди. Рашидов ортиқча сўзламай, фармон чиқаришга буйруқ берди. Биз — домла, унинг шогирдлари ва дўстлари ҳам жуда хурсанд бўлдик. Лекин унвондан ҳам бошқа яна бир нарсa бизни жуда хурсанд қилган эди — Шароф Рашидов мукофот билан чекланмай, Фулом Каримовга юбилей муносабати билан шахсий мактуб ҳам йўллаган эди. Унда домланинг хизматлари анча батафсил саналган ва юксак баҳоланган эди. Шу билан бирга, мактубнинг кўп жойларидан Биринчи котибнинг Фулом Каримовга шахсий эҳтироми яққол сезилиб турар эди. Фулом Каримов жуда хурсанд бўлди ва мамнунлигини ўз нутқида эҳтирос билан баён этди.

Фулом Каримов тўғрисида гапирганда унинг ўз дўстларига, ҳамкасбларига алоҳида самимият ва ғамхўрлик билан қараганини ҳам таъкидлаш керак. Фулом Каримов кафедра жамоасининг миқдоридан қатъи назар ҳаммалари жуда аҳил ва иноқ бўлиши керак деб ҳисоблаган.

Албатта, кафедрада ишлаганларнинг ҳаммаси ҳар хил қарашларга эга бўлган, ҳар хил савиядаги, ҳар хил феъл-атвордаги одамлар эдилар. Уларнинг бошини бири-бирига қовуштириш жуда ҳам мураккаб иш эди. Албатта, домла бу борада бирортамизга ҳам насиҳат қилиш билан шуғулланмас эди. Ҳеч қайсимизни чақириб олиб, олдига ўтқизиб қўйиб «тарбиявий соат» ўтказмас эди. Лекин ўзининг хатти-ҳаракатлари билан шахсан намуна бўлиб, ҳаммамизни аҳил ва иноқ бўлишга рағбатлантирар эди. Бир йили таътил вақтида Фулом Каримов Субутой Долимов билан бирга Оқтошдаги санаторийга дам олишга кетишди. Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас

Тошкентда қолган кафедра аъзоларидан бир гуруҳини айттириб юбордилар.

У. Норматов, А. Алиев, Ш. Юсупов, мен, яна бир-икки киши Оқтошга чиқиб бордик. Буни қарангки, ўша кезларда Оқтошда қўй арзон эканми, ҳарҳолда Фулом ака билан Субутой ака бир қўйни олиб қўйишган экан.

«Бу қўйни иккаламиз қийналиб еб юрамизми? Ундан кўра кафедрадаги бошқалар ҳам қийналишсин-да», деб бизни йўқлатишган экан. «Қўйни еб тугатгунча биз ҳам роса қийналдик».

Лекин, мен умримда роҳат қилиб ўтказган кунларни кам эслайман. Тоғ ҳавоси, шарқираган сувлар, дўстлар суҳбати, шоҳмот, тансиқ овқатлар. Ўшанда Оқтошда фақат бир кун бўлган бўлсак ҳам бир неча кунга етадиган ҳордиқ олган эдик. Табиийки, бир неча кунга етадиган бундай ҳордиқдан кейин одамларнинг бири-бирига бўлган меҳри товланади.

Фулом Каримов бундай дам олишлар ва сафарларнинг жуда кўпчилигига ташаббускор бўлган. Масалан, бир неча марта Иссиқкўлда жуда ажойиб кунларни ўтказган эдик. Икки-уч марта Паркент тоғларига чиқиб, чодир қуриб ётган кунларимиз бўлган. Айниқса, бир сафаримиз сира ҳам эсимдан чиқмайди. Бу сафарни Фулом Каримовнинг таклифи билан унинг шоғирди Ортиқбой Абдуллаев уюштирди. Унинг отаси Абдулла ака Хумсонда кўп йиллар мобайнида колхозга раислик қилган, кўпни кўрган одам эдилар. Шу киши етакчилигида Угам дарёси ёқалаб, кўч-кўронимизни икки-уч эшакка ва битта отга орттириб икки кун юқорига ўрмалаб кетдик. 30—40 чақиримча юргандан кейин Угам ёйилиб оқадиган жуда хушманзара бир жойга етиб бордик. Теварак-атрофида ҳеч ким йўқ. Фақат бир неча чақирим нарида адир тепасида қозоқларнинг бир неча ўтови оқариб кўринади. Ҳаммаёқ кўм-кўк майсазор. Шу майсазорнинг ичига Угамнинг бир қисми суқилиб кирган экан. Угам дарёси жуда тез оқар дарё. Музликлардан тушиб келгани учун ҳамиша совуқ. Лекин бояги майсазор ичига ёриб кирган бир чақиримча келадиган 15—20 метр кенгликдаги сув илиққина экан. Бунинг устига дарёдаги жамики балиқ шу сувга келиб роҳат

қилар экан. Челакни ботирсангиз 2—3 та балиқ илинади. Шу ерни қўналға қиладиган бўлдик. Фулом Каримов, С. Долимов, А. Алиев, А. Ашрапов, Абдулла ака, Ор-тиқбой ва мендан иборат жамоа табиатнинг шу сўлим гўшасида роса 17 кун ҳордиқ чиқардик.

Бир йили биз университетдаги геолог дўстлари-мизнинг таклифи билан дам олишга Оқсоқ ота тоғ-ларига бордик. Борган жойимиз Тошкентдан унча олис эмас — бор-йўғи 30—35 километр келади. Геолог дўст-ларимиз бизга студентлар яшайдиган жойдан ярим чақирим наридаги бир масканни бандлашибди. Жойи-миз Оқсоқ ота дарёсининг бўйида. Дарёнинг ўнг қирғоғи бўйлаб қалин жийдазор олисларга чўзилиб кетган. Фақат улар ёввойи жийда эди. У ошқозонни даволашда яхши дори ҳисобланар экан. Унинг мевалари кўплигидан новдалари осилиб қолган. Биз қўнган жойда Оқсоқ ота торайиб кичкинагина шовва ҳосил қилибди. Шовва кичикроқ бир ҳовузга қўйилади. У ер одамнинг бўйни-дан келади. Суви тиниқ. Унча муздек ҳам эмас. Хуллас, суткасига 24 соат чўмилса бўладиган жой. Геолог дўст-ларимиз бизга чодир, газ плитаси, каравотлар беришди. Ниҳоят, кеч бўлди, биринчи тунни ўтказдик. Мен жуда эрта уйғондим. Аллақачон тонг отган бўлса ҳамки, ҳали бизнинг лагерда ҳам, геологлар лагерида ҳам ҳеч қандай ҳаракат бошлангани йўқ эди. Бир маҳал қарасам, Фулом ака енгил кийимда юқори томондан аста келяпти. Қў-лида қопга ўхшаган бир нарсани кўтариб олган. Ҳайрон бўлиб у кишини кузатишда давом этдим.

— Разведкага бордим. Юқорида йилқичилар бор экан. Уларнинг меҳмони бўлдим. Мана, саночда қимиз бериб юборишди. Эртадан бошлаб, отда ўзлари олиб тушиб турадиган бўлишди. Битта қўй ҳам гаплашиб келдим.

— И-е, домла, анча уринибсиз-ку! Битта-яримта-мизни уйғотмабсиз ҳам, бирга борардик.

— Ҳаммаларинг жуда ширин уйқуда эдинглар, кўзим қиймади.

Дам олиш кунлари бошланди. Эрталабки нонуштадан кейин ҳар хил ишлар бошланар эди. Қимизни ачитиб қўймаслик керак. Айниқса, сўйилган қўйнинг гўштини эҳтиёт қилиш керак. Қаёқдандир ингичкароқ арғамчи топиб келдик. Гўшларни тузлаб кечаси арқонга илиб,

шабадалатиб қўйдик. Кундузи эса гўшти дока билан ўраб, пашшадан асрадик. Буларнинг ҳаммасига домла жуда уста экан — у киши бош-қош бўлиб, айтиб турди, биз бажардик. Шундай қилиб, бутун бошли қўйдан бир парчаси ҳам бекор кетмади.

5—6 кун ўтгандан кейин домла бешбармоқ қиламиз, деб қолдилар. Мен ҳамир ёйишни фақат хотинлар қиладиган иш деб ўйлаб юардим. Домла ҳамир ёйишни ҳам бошлар эканлар. Шундай ҳамир қилдиларки, унга ҳар қандай хотин ҳам ҳавас қилса арзугудай. Ҳамирни бешбармоққа мослаб кесар эканлар, Субутой акани ҳам ишлашга таклиф қилдилар. Субутой ака бунақа ишларга уқувсизроқ экан. Ҳадеганда, пичоққа қўли келавермади. Кесган ҳамирлари қинғир-қийшиқ бўлиб чиқди. Фулом Каримов у кишини койишга тушди:

— Агар хотин киши бўлганингизда эрингиздан гап эшитавериб имом жинни бўлиб кетар экансиз-да, домла!

Субутой домла нима дейишини билмай гапни бошқа ёққа буришга ҳаракат қилади.

Кундузлари тушликдан кейин «бассейн»имизда чўмиламиз. Уни эни келса 4 метр келади. Икки томонда сувдан юқорироқда тошлар орасида канарлар бор экан. Бу канарларда илонлар яшар экан. Улар қаваклариди бир-бирларига чирмашиб ётиб, бизнинг чўмилишимизни томоша қилишарди. Биз бошидан улар билан «Мен сенга тегмайман, сен менга тегма» деб келишиб олган эдик. Ҳар қалай дам олишимизнинг охиригача томонлардан ҳеч қайсиси бу аҳдни бузмади.

Кўйинг-чи, мен шу сафар давомида Фулом аканинг ҳамма ишга уқувли, ўта камтар ва камсуқум инсон эканига яна бир қарра амин бўлган эдим. Бундай сафарлар умрбод унутилмайди. Фулом Каримов бениҳоя бағрикенг, серсаховат, қўли очик одам эди. Унинг уйига меҳмон бўлиб боргандагина эмас, шунчаки бирон юмуш билан бориб қолганингизда ҳам домла ичкарига олиб кирар, албатта, дастурхон ёзар ва бир зумда домланинг рафиқаси Маъфират опанинг санъати туфайли дастурхон тансиқ нозу неъматларга тўлиб кетарди. Обдан меҳмондўстлик одатини бажо қилгандан кейингина домла нима иш билан келганингизни суриштирарди.

Домланинг ҳовлисида ҳар хил мевалар ичида бир туп

гилос ҳам бўларди. Гилос пишганда домла кафедрадагиларнинг ҳаммасини гилос сайлига таклиф қилар эдилар. Табиийки, бундай ҳолларда гилос баҳона зиёфат жуда қуюқ бўларди. Баъзан зиёфат жуда авжига чиққан кезларда домла бирдан ҳаммага мурожаат қилиб, «Шошманглар, ҳозир бир нарсa кўрсатаман», — дердилар-да ертўлага тушиб кетар эдилар. Бир оздан кейин у ердан 20 литрлик шиша идишда тўла қўлбола мусалласни зўрға кўтариб, лапанглаб чиқиб келар эдилар.

— Мусалласни ўзим солганман. Қани, таъмини кўринглар-чи!

Зиёфат мусалласнинг кучи билан яна давом этарди.

Кейин-кейин кафедрадаги домлаларнинг ҳаммаси гилосга мазахўрак бўлиб қолишди. Энди домла эслатмаса ҳам май ойи бошланиши биланоқ, домлага эшитадиган қилиб ўзарo гап қотишарди.

— Мана, гилослар ҳам пишиб қоляпти, гилос сайли ҳам келиб қолди. Бу гапларга жавобан домла яна ҳаммани сайилга таклиф қиларди. Лекин охири нимадир бўлди, шекилли, домла бунақа гапларга жавобан:

— Энди бўлди, гилос қариб қолган экан, кесиб ташладим, — деб кулдилар.

Ҳозир баркамол одамларни тарбиялаш тўғрисида кўп гапирадилар. Баъзан шундай таассурот қоладики, гўё илгари баркамол одамлар бўлган-у, энди уларни йўқ-бор қиладилар. Албатта, бундай қараш тўғри эмас. Ҳаётда ҳамиша бундай баркамол одамлар бўлган. Фулом Каримов мана шундай одамлардан бири эди.

Албатта, у ҳам инсон бўлган, яъни инсон сифатида муайян қусурлардан холи бўлган эмас, лекин ишга муносабатда, ҳамкасбларига муносабатда, яқин дўсту ёронларига муносабатда бенуқсон одам эди. У виждонли, ҳалол, лафзли одам эди. Бир сўз билан айтганда, халқимиз бундай одамларни жаннати деб айтишади.

Фулом Каримов узоқ яшаб бандаликни бажo келтирди. Яқин одамнинг бу дунёни тарк этса, бир ёнинг бўшаб, ҳувиллаб қолар экан. Домлани кўп ўйлайман, у кишининг қилиқларини, ҳазилларини эслаб тураман. Ҳар қалай, нима деганингизда ҳам ярим асрлик умримизни бир факультетда бирга хизмат қилиб ўтказдик. Қанчадан-қанча яхши кунларни, оғир кунларни ҳам

кўрдик, қувончлар ва ҳасратларни баҳам кўрдик. Кунларнинг бирида ўйлаб қарасам, ярим аср бир факультетда ишлабмиз-у, лекин бирон марта ҳам орамизга дилхиралик, совуқчилик тушмабди. Фақат иккимизнинг орамизда эмас, кафедраларимизда на иғво, на гийбат, на тухмат деган нарсалар, жанжал кўтарилмабди. Кафедра аъзолари ўзаро сан-манга боришмабди. Бўлмаса уларнинг ҳаммаси ҳам қўзичоқдай ювош одамлар эмасди, ҳар бирининг ўзига яраша характери, иззат-нафси бор эди. Ичимизда сиркаси сув кўтармайдиганлар ҳам бор эди. Лекин ярим аср давомида бирон марта бирон масалада ишкал чиққани йўқ, бирон марта кафедрамизда янграган овоз ташқарида шовқин-сурон бўлиб эшитилгани йўқ. Ҳеч шубҳа йўқки, бу Фулом Каримовнинг энг катта хизматларидан эди. Билмадим — у раҳбарлик санъатини мукаммал эгаллаган эди, десак, тўғри бўлармикан? Аниқроғи, у одамлар билан муомала санъатини, одамгарчилик санъатини эгаллаган эди. Шунинг учун ҳаммамиз ҳам у кишининг қошида бемазалик қилишга, бир-биримизга овозимизни кўтаришга ҳайиқар эдик. Мен кўрганман — бир қатор институтларда узлуксиз давом этадиган «махаллий жанглар» бўлиб турарди, баъзан зарба кучайиб бутун институтни қамраб оларди, битта-иккита бетавфиқ, сурбет, виждонсиз одам ҳеч нарсанинг андишасини қилмай, бутун кафедранинг ёки факультетнинг зир қақшатарди. Улар шундан ҳузурлансалар ҳам ҳеч гап эмас, аммо бошқалар-чи? Улардан тинимсиз азият чекувчи одамлар учун ишга келиш, кафедрага қадам қўйиш, ўша сурбетларнинг башарасини кўриб, гапини эшитиш жуда катта азоб эди. Улар бўйнидан бойлангандек ишга келиб-кетишарди. Худога минг қатла шукурки, биз шу азобни кўрмай ўтдик. Биз ишга байрамга келгандек келмасак-да, факультетни, кафедрамизни иккинчи уйимиз деб билардик. Бу ерда ишлаш нашъали эди. Шунинг учун мен Фулом Каримовдан ҳаммамизга бош-қош бўлиб, бизни аҳил ва иттифоқ бир жамоага айлантиргани учун минг бора миннатдормиз!

МЕРГАНЛИҚДАН АКАДЕМИКЛИККА

Мен биринчи курсга келганимда Матёқуб Қўшжонов иккинчи курс талабаси эди. У дарров диққатимни ўзига тортди — ўрта бўйли, гавдали, чехрасидан ақл ёғилиб турган, истараси иссиқ бу йигит гуруҳидаги талабалардан камида 7—8 ёш катта, унинг гап-сўзидаги салмоқ, юриш-туришидаги вазминлик, туйғуларини босиқлик билан мийиғида кулибгина ифодалаши, ҳаётий тажрибаси катта эканидан, талаба бўлса ҳамки, кўпни кўрганлигидан далолат бериб турарди. Агар рус гуруҳида ўқиганида унга, албатта, «Старик» деб лақаб қўйган бўлишарди.

Қўшжонов факультет комсомол ташкилотининг котиби экан. Комсомол сафига турмоқ учун унга бориб учрашдим. У хушфёъллик билан менинг қаерда ўқиганим, оилам, жамият ишларига иштироким ҳақида сўраб-суриштирди. Кейин жамоат ишларида фаол иштирок этишга ундади.

Афсуски, мен мактабдаги ўқитувчимиз Қудрат Аҳмедовнинг даъвати билан ўқиш билан баробар тўртинчи синфларга дарс ҳам бера бошлаган эдим. Бу жуда кўп тайёргарлик кўришни, кўп китоб ўқишни тақозо қилар эди. Мен Қўшжоновга узримни айтдим. Қўшжонов бир зум ўйланиб турди-да, кейин:

— Майли, бўлмаса. Бу ишингиз яхши. Лекин факультет жамоасидан бутунлай ажралиб қолманг, — деди.

Одатда комсомол котиблари уларнинг фикрига зид бўлса, бирон гапга жуда қийинчилик билан кўнадилар, ҳар қандай қилиб бўлса-да, ўз фикрларини ўтказишга ҳаракат қилишади. Қўшжоновнинг унақа эмаслиги, осонлик билан фикримни маъқуллагани менга ёқди.

Қўшжонов университетга менга ўхшаб, тўғри мактаб партасидан туриб келган эмас эди — у тўрт йил уруш-

да — Ленинград остонасида, Волга дарёси бўйидаги ўрмонларда обдан жанг қилиб келганди. Қўшжонов фронтда мерган бўлган экан. Мен ҳарбий хизматда бўлмаганман-у, лекин биламан — ҳарбий хизматнинг биронта ҳам осон тури йўқ. Лекин шундоқ бўлса-да, назаримда, мерганлик энг қийин турларидан бўлса керак. Унда соатлаб, ҳатто баъзан бир неча кунлаб пистирмада қимир этмай ётишинг керак бўлади. Бехосдан ҳаракат қилиб ёки маскировкани ҳафсаласизлик билан қилиб, ўзингизни ошкор қилиб қўйсангиз панд еб қолишингиз ҳеч гап эмас. Бироқ фақат чидам ва бардош билангина иш битмайди. Мерган одам ғоятда зийрак ва кузатувчан бўлмоғи керак. Масалан, кеча анави ерда ҳамма нарса текис эди, бугун кичикроқ дўнглик пайдо бўлиб қолибди. Нимага шундай бўлди-дйкан? Унинг ёнига бориб пайпаслаб кўролмайсан, демак, узоқдан кузатиш керак. Баъзан 5–6 соатлаб ундан кўз узмасдан кузатмоқ керак. Хуллас, бунинг тагига етиб, шунга яраша эҳтиёт чорасини кўрмоқ керак. Бунинг учун ўтқир кўз керак. Майли, бу сифатларнинг ҳаммасига эгасан ҳам дейлик. Аммо қиш бўлса, совуқнинг дастидан дарахтларнинг шох-шаббалари, таналари ҳам қисирлаб ётган бўлса-чи? Қандай чидай оласан? Пистирмани тарк эта олмайсан. Ноилож чидаш керак. Албатта, бунақа синовларга бизга ўхшаган одамлар чидай олмайди. Қўшжонов урушга келмасидан олдинроқ бунақа машаққатларни кўп кўрган ва уларга чидашга ўрганган эди.

Матёқубнинг болалиги жуда оғир замонларга тўғри келган. Матёқуб 7–8 ёшида қишлоқда «Улуғ бурилиш» бошланди. Қулоқлар тугатилиб, колхозлар тузила бошлади. Бу жараён ўта шафқатсизлик ва зўравонлик билан амалга оширилди ва ўн минглаб бегуноҳ одамларнинг ёстиғини қуритди. Бир қатор олғир қонхўр, мол-дунёга ва бойликка ҳирс қўйган одамлар бирлашиб, ўзларини «большовой» деб эълон қилишди-да, халқни талашга, ерларини тортиб олишга, ўзларини бадарға қилишга киришишади. Улар бу ишларни ўта зулмкорлик билан амалга оширадилар. Масалан, динга қарши кураш баҳонасида Мулла Иброҳим ва унинг ўғли мулла Ис-

1954 йил. Ленинград. Маҳмад ва Матлаб Воҳидовлар билан

Устоз ва шогирд. Н.Бобохўжаев, О.Шарафиддинов

Абдулла Қаҳҳор Миллий университет меҳмони

Чандан ўннга: Ҳ.Муҳаммадхўжаев, М.Олимов, О.Шарафиддинов, Абдулла Қаҳҳор. У.Норматов, С.Ҳайдаров, А.Йўлдошев ва талабалар

Чандан ўнгга: С.Долимов, Ғ.Каримов, Б.Имомов, О.Шарафиддинов

Миллий университетда учрашув

Саид Аҳмаднинг «Уфқ» романининг 2-китоби муҳокамасида:
Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад, О. Шарафиддинов,
С. Зуннунова, Ғ. Каримов, У. Норматов ва бошқалар

Чапдан ўнгга: В.Рўзиматов, Олмос, О.Шарафиддинов,
А.Жузжоний, У Норматов

Чандан уннга: О.Шарафиддинов, А.Раҳимов, И.Султон, П.Қодиров

О.Шарафиддинов, А.Орипов, Б.Қосимов
Гулистонда талабалар даврасида

Чандан ўнгга: Б. Қосимов, О. Шарафиддинов,
Ҳ. Умиров, Ў. Ҳошимов

О. Шарафиддинов машҳур шифокор Шабот Ҳўжаев билан

Кишинёвга тапширф

*Ўтирганлар (чапдан унгга): М. Қўшжонов, Ҳ. Ёқубов, Б. Имомов
(иккинчи қатор): Назармат, О. Шарафиддинов, Ф. Усмонова,
И. Ғофуров, А. Қулжонов*

Субутой Долимовнинг 60 йиллик юбилейида

О. Шарафиддинов талабалар давраида

моилни мутлақо бегуноҳ бўлишига қарамай элу юртнинг кўз ўнгида отиб ташлашади.

Матёқубга хат-савод ўргатган мулла Турсунни эса экинчи жиндай сув бостириб юборгани учун қамашади. Бир амаллаб очарчилик балосидан қутулгандан кейин Матёқуб овчилик билан шуғуллана бошлайди. У пайтларда Хоразмдаги тўқайзорларда, унинг теварагидаги ўрмонларда ов мўл бўлар эди. Бу бир қадар рўзгор тебратишга, қорин тўйғазишга ёрдам берарди. Уқувли, зийрак бола бўлгани учун Матёқуб уста мерган бўлиб етишади, осмондаги қушни кўзидан урадиган овчи сифатида донг чиқарди. Уруш бошланиши билан Матёқуб фронтга жўнайди ва тўрт йиллик жангдан сўнг голиб жангчи сифатида ватанига қайтади. Матёқуб жанг майдонини тарк этиб, университетга ўқишга келганида, унинг уст-бошидан порох ҳиди тарқаб турарди. Энди тиришқоқлик билан бой берилган йиллардаги йўқотганларини қайтаришга киришди. Жамоат ишлари билан бирга у китоб устида кўп ўтирар, кечаги мактаб болаларидай ҳеч нарсада қолишмай билим олишга тиришар эди. Ниҳоят 1950 йилда университетни муваффақият билан тугатди. Уни дарҳол Марказий Комитетнинг тарғибот ва ташвиқот бўлимига ишга олишди. Биз кам кўришадиган бўлиб қолдик. Кейин Москвада учрашдик ва мулоқотларимизни тиклаб олдик. Бу ишда бизга Пиримқул Қодиров яқиндан ёрдам берди. У ҳам аспирантурада ўқир эди, бироқ Ёзувчилар уюшмасининг раҳбарияти унинг ижодкор эканини ва рус тилини яхши билишини инобатга олиб, уюшмага ўзбек адабиёти бўйича маслаҳатчи сифатида таклиф қилишди. Кейинчалик Пиримқул бу ишда салкам ўн йил ишлаб қолди. Табиийки, Москвага келадиган ижодкорларнинг ҳаммаси Пиримқулнинг ҳузурига келар, у уларнинг ишларини битиришга ёрдам берарди. Пиримқулнинг ишлайдиган жойи, айниқса, ўзбек ёшларининг ўзига хос мактабига айланиб қолганди. Пиримқул Матёқуб билан мени уйига таклиф қилди. У Большая Полянка кўчасидаги уйда бир хонани ижарага олган эди. Хона тор — ётоқ ҳам, тамадди қиладиган жой ҳам, ишлайдиган кабинет ҳам, болалар ўйнайдиган жой ҳам, меҳмон

кутадиган маскан ҳам — ҳаммаси шу биргина тор хонада эди. Уйнинг кенг бўлгани яхши албатта, лекин биринчи навбатда кўнгил кенг бўлмоғи керак. Пиримқулнинг ана шу торгина хонасида Тошкентдан борган қанчадан-қанча одамлар меҳмон бўлмади, дейсиз. Биз ҳам Матёқуб билан Пиримқулнинг рафиқаси Сафияхоннинг пазандалик санъатидан кўп марталаб баҳраманд бўлганмиз ва бу тор уйда қанчадан-қанча ижодий суҳбатлар, баҳслар қилганмиз.

Кунлардан бирида Матёқуб мени ётоғига таклиф қилди. У ўша кезларда янги ташкил қилинган Ижтимоий Фанлар академиясида аспирант эди. Бу муассасада партиянинг тарғибот ва ташвиқот ишларида раҳбар бўлиб ишлайдиган ёки мафкура масалаларида маърузалар ўқийдиган юксак малакали ходимлар тайёрланар эди. Бу ерга ўқишга кириш осон эмас — Марказқўмнинг йўлланмаси керак, шунда ҳам қабул комиссияси обдан текшириб кўриб, ўнтадан бир кишини қабул қилар, Матёқуб уруш қатнашчиси бўлгани ва бир неча муддат Марказқўмда хизмат қилгани учун осон қабул қилишди. Академия билан ётоқ бир бинода жойлашган, жуда бежирим ва чиройли эди. Унга албатта рухсатнома билан кириларди. Мен бу муҳташам иморатга биринчи бор кирганимда оғзим очилиб, анграйиб қолган эдим. Олдиндаги эшикдан ичкарига кирасиз — иморатнинг бўйига тенг келадиган жуда узун, кенг, ёруғ бир бино. Зарур бўлса бу ерда ҳар хил кечалар, бал-маскарадлар ҳам ўтказиш мумкин. Бу катта хонага бошдан-оёқ гиламлар тўшалган. Деворларда рус ва оврўпа усталарининг суратлари. У ер-бу ерда оқ мармар ҳайкаллар. Шифтда биллур қандиллар. Деворлар ёнига чарм қопланган диван ва креслолар қўйилган. Деразаларда ҳарир пардалар. Улардан тушган ёруғлик хонага ажойиб бир тароват бахш этиб турибди. Хуллас, бу ер қадимги рус зодагонларининг иморатларидан, қасрларидан ҳеч нарсаси билан қолишмас эди. Аммо мени бу ҳашаматлардан ҳам кўпроқ мафтун этган нарсаси — кираверишдаги китоб магзини, мўъжазгина дўкон бўлди. Китобга лоқайд бўлмаган одам бу ерга кириб қолса, ўзини худди Али-бобонинг хазинасига тушиб қолгандек ҳис қилиши

муқаррар эди. Чунки шу дўконда Москва нашриётлари чоп этадиган янги китобларнинг ҳаммасини топса бўларди. Янги китоб бир кун, кўпи билан икки кун ичида сотилиб кетар, кейин уни топиш ғоятда мушкул эди. Фақат Ижтимоий Фанлар академиясининг дўкончаси каби махсус рухсатномалар билан кириладиган дўконлардагина танқис китобларни бемалолроқ топиш мумкин эди. Мен ҳар гал Матёқубникига келганимда, унинг хонасига киришдан аввал, ўн-ўн бешта китобни харид қилиш учун ажратиб қўярдим. Лекин уларни силаб-сийпаб, варақлаб кўриб, яна қайтариб берардим — кармон қурғур унча семиз эмас эди.

Матёқуб ёлғиз ўзи бир хонада турар эди. Умуман, бу ерда ҳар бир аспирант алоҳида хонада яшар, хона яхши жиҳозланган, шинам эди. Биз неча марталаб бу хонада ўтириб, соатлаб суҳбат қулар ва баҳслашар эдик. Баъзан Матёқуб бизнинг ётоғимизга келар, лекин узоқ ўтирмас эди, чунки биз кўпинча бир кишилиқ хоналарда икки-уч киши турар, хонада биронта ортиқча стул қўйишнинг иложи бўлмасди. Шунинг учун кўпинча бир оз ўтиргач, кўчага чиқиб кетар эдик. Кўчамиз торгина бўлиб, жуда камқатнов ва тинч эди. Биз турадиган жойдан бир оз нарида каттагина ҳовуз бўлиб, унинг атрофида скамейкалар қўйилган ва бу ерда ҳар хил ошиқ-маъшуқлар билан бизга ўхшаган девонаваш толиби илмлар кўп бўларди. Биз кўпинча бадиий адабиёт ҳақида баҳс қилар эдик. Баҳсининг мавзуси адабиётда қай бири муҳим — бадииятми ёки ғоявий мазмунми деган масала ташкил қилар, ҳар қанча тортишмайлик, бир тўхтамга кела олмасдик. Менимча, бу баҳсимиз ҳозирга қадар ҳам бир ёқли бўлгани йўқ. Фақат теран ғоявий мазмун, ҳаётийлик юксак маҳорат билан чамбарчас бирлашиб кетгандагина чинакам санъат асари вужудга келар экан. Бу баҳсларимиз биз учун бамисоли бир илмий семинардек қадрли эди. Улар ёрдамида биз ўқиганларимизни уқиб олишга, битталаб мияга жойлашга ҳаракат қилардик.

Кейин — 1955 йилда мен Тошкентга қайтдим, Матёқуб аспирантлик муддати тамом бўлмагани учун яна бир неча муддат ўзининг шоҳона ётоқхонасида қолди. Адаш-

масам, у 1957 йилда Тошкентга қайтди ва университетда ўқитувчилик қила бошлади. Лекин у университетда кўп ишламади. Гарчи у қисқа муддатда маънодор ва чуқур маърузалари, ўзининг феъл-атвори билан талабаларнинг ҳурматини қозонган бўлса-да, соғлиғи яхши эмаслиги туфайли университетдан кетди. Афтидан, бир неча йил бурун фронтда қор қўйнида соатлаб пистирмада ўтирганлари таъсир қилди, шекилли. Москвада тунни тунга, кунни кунга улаб китоб ўқиганлари, диссертация устида ишлагани оқибатида асаблари чарчаган бўлиши мумкин. Матёқубнинг турмуш ўртоғи Риммахон жуда яхши врач — у эрини жуда авайлаб парвариш қилади. Матёқуб врач дўстларига ҳам мурожаат қилади — уларнинг маслаҳатларини эшитиб, турли-туман дорилар ичишга берилмади, бир дўстимизнинг ибораси билан айтганда, у «ичини аптекага айлантириб» юбормади, муолажанинг бошқа йўлини танлади. Анҳор бўйида қишин-ёзин чўмила бошлади. Оқар сув Матёқубнинг ҳамма дардларини ювиб кетади. Матёқуб бу машғулоти яқин-яқинларгача ҳам давом эттирди. Бу орада у ишдан кетиб, Тил ва адабиёт институтига ўтиб, тадқиқот ишлари билан шуғуллана бошлади. Соғлиғини йўлга қўйиб олгач, у яна жуда фаоллик билан ишлай бошлади. Бу ўринда шуни мамнуният билан ва бошқа ёш адабиётшуносларга ибрат қилиб айтмоқ керакки, у ўзбек олимлари ичида энг сермахсул ижод қилган олимдир. Юзга яқин китоб ва рисоалар, бир неча юз мақолалар бу фикримни яққол исботлайди.

1957 йилда давлат адабиёт нашриёти ташкил топди. Кейинчалик у Фафур Фулом номи билан иш юритди. Назаримда, бу нашриёт ўзбек халқининг маънавий юксалишида фавқулодда роль ўйнади. Нашриётнинг биринчи директори Насрулло Охундий мени адабиётшунослик ва адабий танқид бўлимига ишга таклиф қилди. Мен рози бўлдим. Ишга келганимнинг биринчи кунлари менинг ихтиёримда иккита ёзув столию бўмбўш китоб жавони бор эди, холос. Мен ишни Матёқубнинг «Ойбек асарларида характер яратиш маҳорати» деган китобини нашрга тайёрлашдан бошладим. Бу

китобни тўғри танлаган эканман — унинг чоп этилиши ўша йиллардаги адабий ҳаётимизда катта воқеа бўлди.

У пайтларда ўзбек китобхони ҳам, ёзувчилари ҳам бунақа китобларга ўрганмаган эдилар. Танқидий асарларимиз фақат қуруқ фактлардан иборат бўларди... Бундай асарларда деярли салмоқли фикр бўлмасди, фикр бўлмагандан кейин таҳлил ҳам бўлмасди. Уларда дабдабали сарлавҳалар қўйиларди.

Масалан, ижобий қаҳрамон проблемаси олинарди-ю, олим-адабиётшунос ёки ёзувчининг инсон образини яратишдаги маҳорати ёхуд ўзига хос сирларини тадқиқ қилиш ўрнига совет кишиси қандай бўлмоғи керак, у асарда қандай тасвирланган, деган масалага ўтиб кетарди. Бу эса кўпинча ўринсиз насихатгўйликка олиб келарди.

Матёқуб ўзбек адабиётшунослигида — айтиш мумкинки, биринчи марта адабиётнинг образли табиатини англаган ҳолда, унинг хусусиятига яқинлашиб иш қўрарди. У бадииятнинг асосий қуроли бўлмиш характер проблемасини марказга қўйди.

Санъат асарининг марказидаги муаммоси инсон муаммосидир. Асарнинг бадиий даражаси, муаллифнинг шу муаммо ичига қанчалик чуқур кириб боргани, қандай янги жиҳатларини кашф этгани билан белгиланади. Тадқиқотчи эса бу муаммони характер масаласини таҳлил қилиш орқали ўрганади. Шундай қилиб, айтиш мумкинки, характер муаммоси асардаги санъаткорлик даражасини аниқлашда асосий вазифани ўтайди. Қўш-жоновнинг «Ойбек асарларида характер яратиш маҳорати» деган китоби ўзбек адабиётшунослигида янги бир йўналишни бошлаб берди ва бу ҳолат атоқли ёзувчиларнинг ҳам эътиборини жалб этди. Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Асқад Мухтор каби адиблар уни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватладилар.

Бир куни мен Матёқубнинг қарашларидаги баъзи бир ўринларга қўшилмаслигимни айтганимда, Абдулла Қаҳҳор менга насихат қилиб, танбеҳ берган эди: «Майдачуйда арзимас масалалар юзасидан жўжаҳўроздай тор-

тишиб, гина-кудурат қилиб юрманглар. Бундан фақат адабиёт зарар кўради. Икковларингни ҳам ўз йўлларинг бор, шу йўлдан бораверинглар».

Устознинг бу ўгити кейинчалик менга жуда катта фойда келтирди.

Матёқуб қандайдир бир фантастик ижод қилишда давом этди. Қисқа муддатда унинг «Ойбек маҳорати», «Абдулла Қаҳҳор маҳорати», «Абдулла Қодирийнинг бадий маҳорати»га бағишланган фундаментал асарлари дунёга келди. У қисқа муддатда докторлик диссертациясини ҳимоя қилди, «Республикада хизмат кўрсатган фан арбоби» деган фахрий унвонга сазовор бўлди, Республика Давлат мукофоти билан тақдирланди, Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги қилиб сайланди. Кейин у Тил ва адабиёт илмий-текшириш институтига директор лавозимига тайинланди ва бу лавозимда ҳам жуда самарали меҳнат қилди. Институт жамоаси айни шу йилларда ўнлаб монографиялар ва тўпламлар эълон қилди. Бироқ ҳаётнинг ажабтовурлигини қаранг! Матёқубнинг обрўси ортиб, мартабаси кўтарилгани сари унинг душманлари ҳам кўпая бошлади, уларнинг ҳам олимга қарши қаратилган хатти-ҳаракатлари жонланиб кетди.

Хуллас, 80-йилларнинг бошига келиб, институтни кетма-кет комиссия босди. Бу комиссиялар ўша пайтлардаги катталар номидан иш юритар эдилар. Улар институт фаолиятидан жуда «катта» нуқсонларни топдилар ва институт миллатчилар уясига айланиб қолгани, халққа ёт буржуа ғояларини тарғибот қилувчи асарлар яратилаётгани тўғрисида бонг уриб айюҳаннос солдилар. Улар турли бўҳтон ва туҳматлардан фойдаланиб, рақибларини ағдарсалар, уларга шикаст етказсалар бўлгани эди. Бу шўролар замонида кенг тарқалган «мафкуравий кураш» усулларида бири эди — бу усул Қўшжонов масаласида ҳам панд бермади. Қўшжоновни партиявий жазога мустаҳиқ қилишди.

1991 йилда Ўзбекистон ўз мустақиллигини эълон қилди. Қўшжонов бу даврда янги куч, янги ғайрат билан ишлашга киришди, у чинакам қирчиллама йигитларга хос ғайрат билан шундай меҳнат қилдики, бунга ҳар

қанча ҳавас қилса арзийди. У болалик йиллари ҳақида «Дагиш» деган асар, замондошлари тўғрисида хотиралар яратди, бундан ташқари яна бир қанча китоблар чоп эттирди. Менимча, мустақиллик йилларида бунчалик кўп ва хўб меҳнат қилаётган бошқа адабиётшуносни топиш қийин.

Мен ҳаёт йўлларимда кўп ҳолларда бирга юрган, ҳаммаслак, ҳамдард, дўст, яхши инсон Матёкуб Қўш-жоновнинг бундан кейин ҳам адабиётшунослигимизнинг байроқларидан бири бўлиб қолишини истайман.

Ҳорманг, мерганликдан академикликка кўтарилган дўстим!

2006¹

---

¹ Ушбу мақола «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 2006 йил 17 ноябрь сонидида босилган.

ХАЁЛЛАР БАНДАСИ

Солиҳ Қосимов дорилфунунда кўз очиб кўрган дом-лаларимиздан бири эди. Жиккаккина, қорамағиз, чувак юзли, ўткир қирра бурунли бу одам ўша кезларда ёш бўлса ҳам «бўладиган» адабиётшунос сифатида танилган эди. Ўша кезларда, яъни 47–48-йилларда унинг С. Азимов ва Убайдуллаев билан биргаликда ёзган бир мақоласи тилларга тушибди. «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақида партиянинг қарори чиққан. Адабиётда ва санъатда шафқатсиз синфий кураш ишлари авжига чиққан, «ғоявийлик» учун кураш шиори остида қанчадан-қанча ёзувчи ва шоирларнинг «миси чиқарилиб, беллари синдирилаётган» кезлар эди. Шундай шароитда С. Қосимов ҳам, унинг шериклари ҳам ғоявий курашнинг содиқ солдатлари сифатида майдонга чиқдилар.

Юқорида зикр этилган мақола ёзувчи Парда Турсуннинг «Ҳақ йўл» қиссаси ҳақида эди. Парда Турсун 30-йилларда адабиётга кириб келган бўлиб, гоҳ-гоҳида кичикроқ ҳикоячалар ёхуд репортажга ўхшаган очерклар ёзиб юрар, ҳали бирон-бир салмоқли асар билан ўзини кўрсатмаган эди. «Ҳақ йўл» унинг биринчи йирик асари бўлиб, автобиографик жанрда ёзилган ғарибгина қисса эди. У етим боланинг саргузаштлари орқали 20-йилларнинг охири ва 30-йилларнинг бошидаги ўзбек қишлоғининг ҳаётини акс эттирганди. Партиянинг «тарихий» қарорида Анна Ахматова ва Михаил Зощенко ижодидаги «ғоясизлик ҳоллари, синфий нуқтаи назарнинг йўқлиги, «буржуа объективизми» позициясига оғиб кетилгани, совет воқелигининг оламшумул ютуқларини тасвирлашга етарлича эътибор йўқлиги» қаттиқ танқид қилинган эди. Ўша пайтнинг таомилига кўра, собиқ марказда айтилган бундай гаплар ҳамма миллий республикаларда ҳам кенг акс садо бермоғи, миллий ада-

биётлардаги ўшанга ўхшаган иллатларни аямай фош қилиб, ҳар қандай ёзувчининг ҳам таъзирини бериб қўйиш керак эди. Парда Турсун камсукум, ночоргина, касалманд одам эди — уни урадиган сиёғи йўқ эди, биров ҳазиллашиб «пуф» деса, ростдан қулаб тушиши ҳеч гап эмасди. Лекин начора — қуюннинг ўртасига тушиб қолди ва ҳушёрликни қўлдан бермаган, «ғоявийлик» байроғини баланд кўтарган шоввоз танқидчиларимиз уни чунонам урдиларки, бирон соғ жойини қолдирмадилар. Бунақа калтак еган, тавқи лаънатлар юки остида абжағи чиқарилган ёзувчи ёзувчи бўлганигагина эмас, умуман, онадан туғилганига ҳам минг пушаймон бўлса керак.

Орадан кўп ўтмай, бу учта мунаққид Салье деган одамни уришди. Бу ногирон, қўлтиқтаёқда зўрға судралиб юрадиган одам араб, форс тилларини яхши билар, саккиз жилдли «Минг бир кеча»ни рус тилига арабчадан ағдарган ва Шарқ адабиёти ҳақида ҳам анчагина асарлар ёзган одам эди. Ўша кезларда ўзбек классик адабиётидан дарсликлар яратилмаган, катта тадқиқотлар қилинмаган ва ҳатто ўртача мақолалар ҳам анқонинг уруғи эди. Шундай шароитда «Звезда Востока» журналининг учтами-тўртта сонида унинг ўзбек адабиёти тарихига бағишланган катта тадқиқоти эълон қилинди. Бу асар ўша пайтда кўпгина адабиёт мухлисларининг, аynиқса адабиёт ўқитувчиларининг жонига ора кирганди. Аммо бу шўринг қурғур муаллиф ҳам жуда «жиддий» ғоявий хатоларга йўл қўйган экан-у, ўтмишдаги ўзбек шоирларининг кўпчилиги Ҳофиз, Саъдий, Румий, Фаридиддин Аттор, Жомий, Хайём каби форс-тожик классикларидан таъсирланган, дебди. Илгари — биз омилар ҳам худди шундай деб ҳисоблаб юрардик. Лекин кейин билсак, бу фирт жиноят экан. Бунинг нақадар оғир иллат, кечирилмас ғоявий хато эканини бизга яна ўша учта шоввоз мунаққидлар очиб беришди. Улар бу гал Сальени космополитизмда, Фарбга сажда қилишда айблаб, жуда кескин танқид қилишди. Шундан кейин кўп йиллар мобайнида Сальенинг номи матбуот саҳифаларидан ўчиб кетди. Бизнинг учта шоввоз мунаққидимиз эса «ўзбек танқидчилигининг «уч оғайни ботирлари»

деган лақабни орттиришди. Биз — талабалар эса ўша кезларда ҳали кўзи очилмаган кучук болаларига ўхшардик — ҳаёт ҳодисаларини, теварагимиздаги воқеаларни чуқурроқ таҳлил қилишга, очиқ кўз билан кўришга иқтидоримиз етмасди. Бизнинг назаримизда кимда-ким бировни қанча қаттиқ урса, мажақлаб ўрнидан туролмайдиган қилиб ташласа, ўша одам зўр эди. Шунинг учун ҳам биз кичик жуссали домламизнинг бу қадар шиддаткор, бу қадар фидойи, бу қадар зўр эканига қойил қолиб, ҳамиша унинг теварагида гирдикапалак бўлганимиз-бўлган эди.

Лекин эътироф этмоқ керакки, Солиҳ Қосимов фақат шунақа «шов-шувли» мақолалари билангина донг чиқарган эмасди. Унинг жиддий, салмоқли, теран мақолалари ҳам кўп эди. У адабиёт назариясидан анча хабардор, XX аср ўзбек адабиётини, айниқса, жадидлар ижодини яхши билар, жаҳон адабиётини тузуккина ўқиган ва уққан одам эди. Ҳарҳолда унинг билимдонлиги, салмоқлаб ўқийдиган маънодор маърузалари бизга маъқул келар ва биз улардан анча озиқланар эдик. У талабалар билан ака-укадай унчалик яқиндан муомала қилмаса-да, босиқ, оқил, ўзини тутиб олган одам сифатида анча ҳурмат қозонган эди. Эҳтимол, шу сифатлари учун бўлса керак, тезгина кўтарилиб кетди — Тил ва адабиёт институтининг директори бўлди, бу институтда йирик-йирик тадқиқотларга раҳбарлик қилди, муҳаррир бўлди. Шўро даври таҳдидлари шароитида жадид адабиёти, унинг айрим намояндалари ҳақида холис, ижобий гаплар айтишга журъат эта олди.

Лекин ана шу фазилатларнинг ҳаммасига қарамай, домланинг баъзи бир ғаройиб, янада аниқроқ айтса, ғалатироқ томонлари ҳам бор эди. Мен бу «томонлар»ни унинг нуқсони ёхуд бирон-бир жиддий кемтиклиги дея олмайман. Бу «томонлар»нинг бошқаларга нафи тегмаганидек, зарари ҳам йўқ эди. Лекин нима учун домлада бу хислат пайдо бўлган, унинг манбаи қаерда, сабаблари нимада, деган саволларга жавоб толиш амримаҳол эди. Аммо ақл-идроки жойида, эсли-хушли, ҳар жиҳатдан соғлом фикр юритадиган одамнинг бирданига ҳавойи хаёллар дунёсига шўнғиб кетишини, хаёлий манзаралар ва муносабатлар асирига айланиб қоли-

шини, кейин эса ярим соат ўтар-ўтмас яна аслига қайтиб, яна ўша-ўша жиддий ва салобатли одам бўлиб қолишини тасаввур қилиб бўлмасди. Шуниси қизиқки, домла ҳавойи гапларни ҳикоя қилар экан, бу гапларнинг чин эканига, ҳаётда худди шундай содир бўлганига унинг ўзи астойдил ишонар, юзидаги бирон ифодадан ёки кўз қарашларидан унинг ёлғон гапираётганини сезиб бўлмасди. Сиз унинг гапларига ишоняпсизми-йўқми — унинг учун бари бир эди. Ҳавойи гаплар бошланиши билан у бу гапларнинг сеҳрига маст бўларди-ю, назаримда, бу реал дунёни тарк этиб, ўзи ҳикоя қилаётган воқеалар ва вазиятлар ҳавосидан тўйиб-тўйиб, мириқиб нафас оларди.

Мен ундаги бу хислатни — кейинроқ, талабаликни битириб, ўқитувчилар сафига қўшилганимдан кейин билдим. Чамаси 1955 йил эди, шекилли.

Ўқув йилининг бошланиши муносабати билан офицерлар уйининг чоғроқ боғчасида сайил уюштирилди. Вазият жуда тантанали. Боғ яхшилаб безатилган. Чироқлар кўзни қамаштириб порлайди. Қандайдир оркестр чаляпти, ёшлар рақс тушяпти. Қайдадир турли ўйинлар, ҳаваскорларнинг чиқишлари. Кафелар, музқаймоқлар... Биз Солиҳ ака билан бирга ҳар хил гаплардан гурунглаша-гурунглаша хиёбонда аста сайр қилиб юрардик. Шунда тўсатдан Солиҳ ака гурунг мавзусидан чиқди-да, жуда жўн бир воқеани айтаётгандай, хотиржам гапириб қолди:

— Эртага Москвага кетяпман.

Домла шу топда бу гапни нима сабабдан айтди? Мен унга нима жавоб бермоғим керак? Ҳарҳолда мени огоҳ қилиб қўйиш учун айтмаган бўлса керак. Мен нима дейишимни билмай, бунақа пайтларда айтиладиган бир сўзни айтдим.

— Бахайр... — Бу сўзда савол оҳанги ҳам йўқ эмас эди.

— Вячеслав Михайлович чақиртирибдилар.

Мен ҳайрон бўлдим:

— Қайси Вячеслав Михайлович?

— Қайси бўларди? Нечта Вячеслав Михайлович бор ўзи? Молотов-да!

Ҳанг-манг бўлиб қолдим. Молотов-а! Сиёсий бюро

аъзоси! Сталиннинг энг яқин сафдоши! Мамлакат раҳбариятида иккинчи ё учинчи ўринда туради. Бу одам, умуман, Тошкентни кўрганми-йўқми — Худо билади. Шундоқ экан, бу ердаги дорилфунунда ишлайдиган оддий бир ўқитувчини қаердан билсин? Шу топда домла кеча кўчадан юз минг сўм топиб олдим, деса ишонишим мумкин эди, лекин Молотовнинг чақираётганига ишониб бўлмасди. Унга ишонмаётганимни ошкор билдириб, кескинроқ оҳангда дедим:

— Молотов сизни нима қилар экан?

Менинг ишонмаётганимга домла парво ҳам қилмади. Яна аввалгидай жуда яқин бир қариндоши ёхуд бир кўрпани тепишиб катта бўлган оғайниси ҳақида гапирётгандай бамайлихотирлик билан давом этди:

— Мени маслаҳатчи қилиб олган. Адабиёт масалаларида консультация олмоқ учун тез-тез чақириб туради. Аслида бир ой олдин боришим керак эди. Боролмаганимни, онам бетоб эканини айтдим. Кўп яхши одам-да. Дарров тушунди. «Майли-майли, онангизга қаранг! Тузалиб кетганларидан кейин келарсиз. Дори-дармонми, пул-мулми керак бўлса, тортинманг, бемалол кўнғироқ қилаверинг. Врачлар керак бўлса, айтинг, дарҳол юбортираман», — деди. Мен «раҳмат» дедим. Энди фурсати келди, шекилли. Азон туриб кетаётирман.

Домла бу гапларнинг мутлақо ҳақиқат эканига заррача шубҳа қилмай, менинг ҳам унга ишонаётганимга чиппа-чин ишониб, жуда хотиржам гапирарди.

Мен нима ҳам дердим — «Сафарингиз бехатар бўлсин», дея оқ фотиҳа беришдан ўзга иложим қолмади.

Бу ҳол менга жуда қаттиқ таъсир қилди. Тўғри, мен авваллари ҳам айрим одамлар ана шунақа хаёл отини орқа-олдиларига қарамай савалаб, хаёлий қасрлар яратишга мойиллигини, ундаги саргузаштларини роҳатланиб ҳикоя қилиб беришларини билардим. Ҳатто бундай одамларни кўрган ва ҳикояларини эшитган ҳам эдим. Масалан, таниқли академик олим Муҳаммаджон Ўрозбоевнинг отаси шунақа ҳикояларни айтишга ўч эди. Бу одам бир вақтлар Ўзбекистон Марказий ижроия қўмитасининг раиси қилиб сайланган, Москвадаги мажлисларга бот-бот қатнаб турган, Худо билсин, ўша мажлислардан бирида Ленинни кўрган бўлса ҳам бордир.

Лекин бу воқеани у жуда ҳам рангдор қилиб, соф ўзбекона оҳангларда, гапининг ҳаммаси бошдан-оёқ ёлғон эканига парво ҳам қилмай гапириб берган эди: «Бир куни Ленин катта мажлис қилди. Ленин мажлис аҳлига қараб, «Шарқни қандоқ кўтарамиз?» — деб савол ташлади. Ҳеч кимдан садо чиқмади. Шунда мен: «Ҳой, Ленин болам, тур ўрнингдан!» — дедим. Ленин: «Лаббай, отажон!» — деб ўрнидан турди. Мен ҳайъат столини кўрсатиб, «Қани, шу столни кўтар-чи!» — дедим. Ленин «Хўп бўлади, отажон!» — дедию энг шимариб ишга тушди. У аввал столнинг бир четидан ушлаб кўтарди, стол кўтарилмади. Кейин иккинчи учидан кўтариб кўрди — бўлмади. Ниҳоят, ўртасидан кўтармоқчи бўлди, яна бўлмади. «Шошма!» — дедим унга ва тўғри саҳнага чиқиб, столнинг бир учидан тутдим. «Қани, Ленин болам, нариги учидан ол-чи!» Баравар кўтардик — стол кўтарилди. «Ана, кўрдингми, Ленин болам. Шунақа! Шарқни бу томонидан сен, нариги томонидан мен кўтарамиз!»

Бунақа ё соғлом ҳаёлпарастликнинг, ёхуд алланечук носоғлом ҳаёлот кучининг самараси бўлмиш ҳикояларни болалик кезларимда Тошкентнинг Эски Жувасида, Чорсусида, Жанггоҳида, катта-кичик бозорларида юрган-имда кўп эшитгандим. Лекин уларни айтадиган одамлар ҳар қанча ёқимтой кишилар бўлмасин, чаламуллароқ, ўқимаганроқ одамлар бўларди. Мен Молотов ҳақидаги ҳикояни замонавий мулла одамдан, зиёлидан эшитиб ҳанг-манг бўлиб қолгандим. Бу гапларни ичимга сиғдиролмай, бир куни Асқад Мухторга ёрилдим. У ишонмади.

— Кўйинг-е, Озоджон! Бунақа гапларни тўқиманг! Эшитган қулоққа ёмон-а! Шундоқ ўқимишли, зиёли одам бундай бўлиши мумкин эмас.

Мен тилимни тишлаб қолавердим. Бир-икки ойдан кейин Асқад аканинг ўзи гапириб қолди:

— Гапингиз рост экан. Маршал Говоров домлангизнинг энг қалин дўсти экан. Мен ҳайрон бўлдим — нега Жуков эмас ёки Василевский эмас-у, айнан Говоров? Албатта, бунақа саволга ҳеч ким жавоб беролмас эди. Бу ёғини суриштирманг. Чидасангиз шу, чидамасангиз, ана, катта кўча.

Говоров ҳақидаги ҳикоя ҳам жуда ғаройиб эди. Улар

қачон, қаерда танишиб қолишган, қандай дўст бўлишган — маълум эмас. Лекин домла ҳар гал Москвага борганда ё Қозон вокзалида, ё Внуково аэропортида домлани Говоровнинг ўзи шахсан кутиб оларкану тўғри дала ҳовлисига олиб кетар экан. Дала ҳовли дегани ҳам қандоқ денг — нақ француз президентининг боғидан қолишмас экан. Боғда маршал домлани бир-икки кун роса меҳмон қилиб, юқориларда бўлаётган гаплардан хабардор қилиб қўяр экан, ҳатто, керак бўлиб қолса, баъзи бир мундоқроқ ё эскирганроқ ҳарбий сирларни ҳам айтиб бераверар экан. Хуллас, маршал домланинг кўнглини олиш учун роса унинг атрофида ҳалак бўларкан.

Ниҳоят, домла ҳам маршалнинг яхшиликларига жиндай жавоб бўлсин деб, уни «Ўзбекистон» ресторанига таклиф қилибди. Рестораннинг олдида ичкари кирмоқчи бўлган одамлар тирбанд экан. Эшик ичидан занжирланган. Унинг ойнагига «Жой йўқ» деган эълон осилган. Домла эшикни қоқибди. Анчадан кейин кўзлари қизарган, юзи шишиб кетган, жиякли костюм-шим кийиб олган дарбон эшикни очибди ва навбатда турганларнинг гала-ғовурига қарамай, домла билан маршални ичкарига олибди. Ресторандаги ўтириш маршалга жуда ёқибди. Айниқса, сомса, лағмон, манти. Ўзбекларнинг пазандалигини мақтаб, жиндай-жиндай ичиб ўтиришиб, анча қизиб ҳам қолишибди. Шу пайт атлас кўйлак кийган бир официантка уларнинг столига келиб, яна бирон нарса хоҳлаш-хоҳламасликларини сўрабди. Бу қиз чиндан ҳам жуда хушрўй бўлган-у, меҳмонларнинг диққатини тортганми ёхуд меҳмонлар ўзлари қизиб қолганлари учун жиндай шўхлик қилишганми — маълум эмас. Хуллас, маршал тили тутила-тутила «Солиҳжон, жуда меҳмонбоп қиз экан-да» дебди. Бунини эшитиб домланинг қаттиқ гаши келибди, ўзбек қизларига тил теккизиш керак эмаслигини писанда қилгандай, домла дебди:

— Бизнинг қизларга кучингиз етмайди, маршал!

Маршал хижолат чеккандай бўлибди-ю, билдирмабди. Жиндай озурдалик билан дебди:

— Шунақами? Майли, бўлмаса. Кетдик. Эрталаб Кримга — менинг дала ҳовлимга жўнаймиз.

Шундай қилишибди. Эртасига маршалнинг самолётида Қримга етиб боришибди. Домла қай кўз билан кўрсинки, улар дала ҳовлининг эшигидан кириб борар экан, ичкаридан ўнта атлас кўйлак кийган, бири-биридан гўзал нозанин қизлар чиқиб келиб, уларга таъзим билан салом беришибди. Шунда маршал домлага қараб:

— Қалай? Бизнинг кучимиз етарканми-йўқми? — деб сўрабди.

Домланинг дами ичига тушиб кетибди.

Биз — ҳамкасблар домланинг бу хислатига бора-бора кўникиб қолдик, унинг ғаройиб ҳикояларининг чини қайси, ёлғони қайси эканини таҳлил қилиб, нима мақсадда бунақа қилишини англамай хуноб бўлардик. Лекин эътироф этиш керакки, домла ҳадеганда тилига эрк беравермас, ҳавойи ҳикояларини бошимизга ёғдиравермас эди. Мен билган сўнгги воқеа 1958 йилнинг ёзида бўлди.

Ўша йили Тошкентда Осиё ва Африка ёзувчиларининг биринчи конференцияси ўтадиган бўлди. Унга жуда қизғин тайёргарлик бормоқда эди. Мен билан Солиҳ Қосимов иккимиз «Ўзбек адабиёти» деган маълумотнома тайёрлашимиз керак эди. Маълумотнома тайёр бўлгач, уни инглиз, немис ва француз тилларида босиб чиқариш учун иккимизни Москвага хизмат сафарига жўнатишди. Бу ишдан Москвада бирон-бир натижа чиққани йўқ, биз бир ҳафта меҳмонхонада бир хонада турдик, кейин Солиҳ ака Тошкентга қайтди. Мен уч кун ўтгандан сўнг қайтдим. Бу ерда тил ва адабиёт институтидаги ҳамкасабалар мени ўраб олиб саволга тутишди. «Ростми? Нима воқеа рўй берди?»

Маълум бўлишича, сафардан қайтиб, институтга келгач, домла у ердагиларга эртароқ қайтганини тушунтириб берибди: «Горький кўчасидан кетиб борардим. Бир маҳал битта машина келиб ёнгинамда тўхтади. Қарасам, яқинда Москвага КПСС Марказқўмининг котиби бўлиб ишга ўтган Нуриддин Акрамович Муҳидинов машинадан қараб турибди».

— Ҳа, Солиҳжон! Нима қилиб юрибсиз бу ёқларда? — деб сўрабди. Домла хизмат сафарига келганини айтибди. Муҳиддинов уни машинага ўтқазибди-да, уйига

олиб бориб, дастурхон ёзибди. Зиёфат охирига етгач, бир оз таъна оҳангида дебди: «Тошкентдаги конференция жуда катта воқеа бўлади. Мен сизга ишониб бу ерга ишга келган эдим. Сиз бўлсангиз, бу ёқларда юрибсиз. Дарҳол изингизга қайтинг. Тошкентга борибоқ, конференцияга раҳбарлик ишини олинг!» Шундай қилиб, домла муддатидан олдин сафардан қайтибди.

Нима дейишим мумкин? Институтдаги дўстларим мендан Москвадаги воқеалар бўлган-бўлмаганини ажрим қилиб беришимни кутиб туришарди. Ахир, мен Солиҳ ака Москвадан қайтгунича ундан бир қадам ҳам ажралганим йўқ. Бирор жойга борсак, бирга бордик, овқатлансак, бирга бўлдик – хуллас, унинг мендан ярим кун эмас, ярим соат ажралишга ҳам имкони бўлгани йўқ. Шунинг учун кўчада юксак рутбалик одамнинг машинасига рўпара келиб қолгани, юмшоқ айтганда, ҳақиқатдан узоқ эди. Кейинчалик ҳам қайси зарурият юзасидан домланинг бундай қилганини ўйлаб тагига етолмадик. Эҳтимол, психологлар бундай ҳолатни инсон психикасининг бирон жиҳати билан изоҳлаб берар. Биз эса баъзан буни оддий бир маиший ҳолатдан қидирдик. Солиҳ ака камдан-кам учрайдиган бўйдоқлар сирасига мансуб эди. У жуда кеч уйланди. Нима учун шундай қилганини ҳеч ким билмайди. Биз ўзимизча, домланинг ҳавойи орзуларига бандалиги қай бир даражада шу билан изоҳланармикин, деб ҳам ўйлаганмиз.

Мана, орадан анча йиллар ўтиб кетди. Домла ҳам оламдан кўз юмдилар. Мен бу гапларни эслаётган бўлсам, бу билан домланинг бирор нуқсонини элга ёйиш, одамларни бундан хабардор қилиб қўйиш ниятим йўқ. Мақсад – домлаларнинг ҳам инсон эканини ва инсонга хос бўлган барча фазилатлару нуқсонлар уларга ҳам бегона эмаслигини кўрсатишдир.

ЗИКРИЁ МИРҲОЖИЕВ ЖУМБОҒИ

Бизга дорилфунунда ўзбек совет адабиётидан маърузаларни Зикриё Мирҳожиев ўқиган эди. «Ўзбек совет адабиёти» деганимиз 1917 йилдан кейин яратилган адабиёт бўлиб, ўша кезларда бу тарих бор-йўғи 35 йиллик муддатни қамраб оларди. Табиийки, бу тарих ҳам бир нуқтада тўхтатиб қўйилмаган, бир тўлқин отиб, бир сокин ҳаракатланаётган жонли жараён эди. Бундай қисқа муддат ичида яратилган асарлар ҳам бармоқ билан санарли эди, масалан, бор-йўғи тўрт-бешта роман, беш-олтита қисса, тилга олишга арзимайдиган ўн беш-йигирмата ҳикоя, яна ўнтача драма мавжуд эди, холос. Бунинг устига бу тарих ўзининг қисқалигига қарамай, у яна сунъий равишда қисқартирилган, ундан кўлгина ёзувчи ва шоирлар халқ душманлари сифатида чиқариб ташланган эди. Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Фулом Зафарий, Элбек, Боту, Усмон Носир ва яна шунга ўхшаш ўнлаб адибларнинг номи тарихдан бутунлай ўчириб ташланган, асарларини ўқишгина эмас, қўлга олиш ҳам қатъиян тақиқланган, бунинг устига, жадид ёзувчилари ҳам қувғинда эди. Уларнинг биронтасининг ижоди ҳақида маъруза ўқилмас, биронта асари таҳлил қилинмас эди. Бу китобларни ўқиб кўрмоқчи бўлган одамнинг ҳамма уриниши беҳуда кетарди. Хуллас, таъқиблардан ва қатлиомлардан омон қолган ҳукмрон мафкура талабларига озми-кўпми тўғри келадиган ёзувчилар ижодидангина иборат бўлган адабиёт тарихи — агар уни «адабиёт тарихи» деб аташ мумкин бўлса, бениҳоя ғариб ва ўта чўлтоқ бўларди.

Иккинчидан, «Ўзбек совет адабиёти» деганимиз тарих билан, тўғрироғи, партия тарихи билан чатиштирилган ҳолда ўқитиларди, яъни бевосита адабиётга ўтишдан аввал ижтимоий-сиёсий даврларга тавсиф берилар,

нижада, инқилобнинг оламшумул аҳамияти, ҳарбий кмунизм, янги иқтисодий сиёсат, мамлакатни саноатлаштириш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш, «сталинча» беш йилликлар ва ниҳоят, уруш ҳақидаги гаплар адабиёт ҳақидаги гаплардан бир ярим-икки ҳисса ортиқроқ бўларди. Бундай аҳвол фақат олий ўқув юртларидагина эмас, ўрта мактабларда ҳам, ўша даврнинг атамаси билан айтганда, тўлиқсиз ўрта мактабларда ҳам мавжуд эди. Адабиёт ўқитишдаги бундай схема марказдаги схемадан айнан нусха кўчириш асосида вужудга келган бўлиб, адабиётни ўқитишда учига чиққан вулгар социологизмни туғдирар, бунинг оқибатида эса адабиётда мавжуд бўлган жамики нафосат ва гўзаллик маҳв этилар, у сиёсатнинг бир бўлаги ва маддоҳи сифатидагина талқин қилинарди. Бу ўринда ҳам собиқ шўро тузумининг ақл бовар қилмайдиган ғаройиботларидан бирини кўрамиз — «вулгар социологизм» 30-йилларнинг бошида зарарли, реакцион, ғайриилмий метод сифатида қаттиқ қораланган, бу ҳақда қарорлар қабул қилинган, мақолалар ёзилган, мажлислар қилинган бўлса-да, амалда 40-йилларда бемалол яшашда ва адабиёт ҳақидаги тасаввурларни заҳарлашда давом этмоқда эди.

Зикриё Мирҳожиев бизга ана шу фандан дарс берарди. Аммо маърузаларида ўзбек адабиёти ҳақидаги ҳақиқатнинг юздан бирини ҳам айтиш имконига эга эмасди, шўроларнинг адабий сиёсати туфайли бу адабиётнинг чўлтоқ ва ғариб бўлиб қолганини айтолмас эди, аксинча, асил асарлари қувиб чиқарилиб, уларнинг ўрнини ўртамиёна ва ҳатто паст савиядаги, бироқ мафкура чилдирмасига шох ташлаб хиром қилгувчи асарлар билан тўлдирилган адабиётни шўро сиёсатининг «зўр тантанаси» сифатида биз — талабаларнинг онгига сингдирмоғи даркор эди. Зикриё Мирҳожиев жуда хушсурат одам эди. Биринчи марта дарсга киргандаёқ унинг ташқи қиёфаси, шакли шамоийли ҳаммамизни ром этган эди. У ўттиз тўрт-ўттиз беш ёшларда бўлиб, бўйи ўртадан баландроқ, қомати тик, жиккаккина эди. Унинг қомати ҳар қанча келишган бўлмасин, спортчиларнинг қоматига унча ўхшамас эди. У алланечук

қувватдан, чайирликдан маҳрумдек кўринарди. Боши бир оз чўзинчоқроқ, диккайиб турган сочлари қалин ва қора, қошлари ҳам, йирик-йирик кўзлари ҳам тим-қора. Кўзларига тикилиброқ қарасангиз, уларда алланечук тубсиз теранлик борлигини, аллақандай интиҳосиз ғусса уларга соя ташлаб турганини кўрардингиз. Айни чоғда унинг чехрасида тажанглик ҳам зуҳур этиб турар, тез-тез нимадандир асабийлашиб, бўлар-бўлмас нарсаларга сиқилаверадиған одамдай кўринарди. Кейинчалик бу тахминимиз тўғри эканига ишонч ҳосил қилдик. Зикриё ака эзмаликни ёқтирмайдиган, анча-мунча камгап, ҳуда-беҳудага кулавермайдиган одам экан. Зикриё ака талабаларни хушламас эди, десак унча тўғри бўлмас. У ҳар қайси талабага ўзига яраша муомала қилар, лекин ҳеч ким билан оғиз-бурун ўпишиб кетмас, улар билан ўзининг орасида ҳамиша маълум бир масофани сақлаб туришга ҳаракат қиларди. Умуман, унинг теварагида аллақандай ихота ҳудуди бор эдики, бу ҳудудни домла давлат чегарасидай хушёрлик билан кўриқлар, у ерга бирон бегона одамнинг қадам босишига йўл қўймас эди.

Зикриё ака биринчи дарсни талабалар билан танишишдан бошлади — ҳаммани бир-бир ўрнидан турғазиб исми шарифини, қайси вилоят ёки шаҳардан эканини, ота-оналари кимлигини сўраб-суриштирди, талабанинг қизиқиш доирасини аниқлайдиган саволлар берди, кейин маърузасини бошлади. Лекин мен кейинчалик бу танишув домлага нима зарури борлигини тушунолмай, анчагача ҳайрон бўлиб юрдим, негаки, домла кейинчалик бирон марта ҳам биронтамизни номимиз ё фамилиямизни айтиб чақирмади, уларни эслаб қолган-қолмаганини ҳам билолмадим. Ҳарҳолда, Зикриё аканинг бир ажойиб одати бор эди — у ўғил болаларнинг ҳаммасини «Мамадали» деб, қизларни эса «Ойниса» деб чақирарди. Ўша кезларда Ҳамза номидаги театрда бир комедия қўйилган эди, унинг бош қаҳрамонлари Мамадали ва Ойниса деб аталарди. Билмадим, бу қаҳрамонлар Зикриё акага ёқиб қолганмиди ёки бошқа бирон сабабданми, ҳар қалай, ҳаммани орқасидан ҳам, юзига ҳам шу номни айтиб мурожаат қилаверар эди. Баъзи-

баъзида эса ўғил болаларни «Мамадали» дейиш эсидан чиқиб қолиб, тўғридан-тўғри «қора бола» деб чақирарди. Домланинг бунақа муносабати аввал ғалатиноқ туюлган бўлса ҳам, кейинчалик ҳаммамиз ўрганиб кетдик. Унинг бундай муомаласи ҳеч кимга малол келмас эди, чунки биз буни ўзига хос ҳазил, енгил мутойиба деб қабул қилар эдик.

Зикриё ака филология фанлари номзоди эди. Бугун «фалончи фан номзоди» деган гап ҳеч кимни ажаблантирмайди. Аммо у вақтларда, 40-йилларнинг охирида, урушдан кейинги дастлабки йилларда аҳвол бошқача эди. Филология фанлари номзодлари бутун Ўзбекистон бўйича йиғиштириб келганда ё тўртта ёки бешта чиқарди. Бунинг устига, негадир фан номзоди савлатидан от ҳуркадиган ўрта ёшлардаги дуркунгина одам бўлмоғи керак, деб ҳисобланарди. Зикриё ака эса ҳали ёш, бунинг устига бақувват от тугул, бирон қирчангини ҳам ҳуркита оладиган сиёғи йўқ эди. Умуман, талаба халқи кўп ғалати бўлади — у ўзи билиши керак бўлган фан соҳасини билмаса билмайдики, лекин ўқитувчи ҳақида у ҳали аудиторияга кириб улгурмасданоқ ҳамма нарсани билиб олган бўлади — ким, неча марта уйлانган, бола-чақаси борми-йўқми, чап оёғининг синчалоғи қанақа ўсган, бугун қайси ёнбоши билан турган — шунга ўхшаш маълумотларни истаганча сўранг, талаба жавобни қалаштириб ташлайди. Талабаларнинг симсиз телефонлари берган маълумотларга қараганда, Мирҳожиев энг ёш фан номзодларидангина эмас, у анча иқтидорли, қалами ўткир, фикрлаши ўзига хос, умуман, келажагидан кўп нарса кутса бўладиган умидли ёш олимлардан эди.

Домланинг маърузаларидан, ўзаро мувоҳасаларидан, баъзи бир мулоҳазалари ва луқмаларидан чиндан ҳам иқтидорли экани, бадиий адабиётнинг нафосатини, гўзаллигини нозик тушунишини, адабиёт тарихини чуқур билишини пайқаб олиш қийин эмасди. Адабиёт тарихини билмасликнинг иложи ҳам йўқ эди-да, чунки 30 йиллик оловли йилларни қамраб олувчи тарих ўзининг жамики бўронлари, тўфонлари, алғов-далғовлари, ҳалокатли гирдоблари билан бирга бошдан-оёқ унинг кўз ўнгида кечган эди ва ҳатто айрим ҳолларда

домланинг ўзи бу тарихнинг фаол иштирокчиси ҳам бўлган эди. Албатта, Мирҳожиевнинг ўзи яхши кўрадиган адиблари, шоирлари ҳам бор эди. У айниқса, Ойбекни яхши кўрар, унинг ижодини ўтганда ҳар қандай беписанд гапларни, кесатиқ ва пичингларни йиғиштириб қўяр, маърузани ҳам роҳатланиб, ёйилиб ўқирди. Унинг севган шоирларидан яна бири Шайхзода эди. Гарчи Шайхзода ижоди у пайтларда дастурларга кирмаган бўлса-да, Зикриё ака турли муносабатлар билан унинг номини тез-тез тилга олиб турар ва шеърларига юксак баҳо берарди. Фафур Фулом ҳам унинг севимли ижодкорлари қаторидан ўрин олганди. Домла Фафур Фуломни Шарқнинг буюк шоирлари сирасига киритар, унинг ижоди тўғрисида гапирганда эса шеърларининг сиёсий йўналишини кенг гапирарди (у пайтларда сиёсатни мадҳ этиш бадиийликнинг узвий қисми деб ҳисобланарди). Лекин ҳеч қачон бу билан чекланиб қолмасдан, Фафур Фуломнинг бадиий тафаккури тўғрисида кўпроқ гапирар, унинг поэтик образлари дунёси бениҳоя ўзига хос ва турфа хил эканини, айти ани шу ўзига хосликда шоир истеъдодининг қудрати яққол ифодаланишини уқтирарди. Мирҳожиев Фафур Фулом ижодини жуда яхши билар, ундан кўплаб шеърини парчаларни ёддан келтирарди.

Умуман, Мирҳожиев бирон марта маърузасини қўғозга қараб ўқиганини билмайман. У аудиторияга қўғоз кўтариб кирмас, доскадан ҳам фойдаланмас, аҳён-аҳёндагина баъзан ижодкорларнинг 20 ва 30-йилларда нашр этилган ва аллақачон ноёб бўлиб улгурган китобларини талабаларга кўрсатиш учун кўтариб келарди. Кези келганда шуни айтмоқ керакки, Зикриё аканинг жуда бой кутубхонаси бор эди. Кейинчалик бирга ишлаган йилларимизда домла бизни уйига таклиф қилган эди. Ўшанда бир хона кутубхона қилиб қўйилганини, унда замонавий ўзбек адабиётининг кўпгина кутубхоналардан ҳам топиб бўлмайдиган китоблари мавжудлигини кўриб ҳайрон қолган эдим — чунки бизнинг замонамизда муайян китобларни омон сақлаб қолишнинг ўзи жуда хатарли эди — бунинг учун одамдан катта жасорат талаб қилинади.

Ҳа, Зикриё ака ўзининг иқтидори ва билими билан

талабаларнинг ҳурматини қозонган домлалар сирасига кирарди. Аммо шу билан бирга, Зикриё аканинг педагогик фаолияти бир текис, равон кечган, маърузаларида ҳам ҳамма нарса ҳамиша жойида бўлган эди, десак, эҳтимол, бу гап ҳақиқатдан бир оз йироқроқ бўлар. Домла айрим мавзуларни илҳом билан кўтаринки ҳолда ўқигани ҳолда, баъзи бир мавзуларни ғоятда асабий кайфиятда, тажанглик билан пешонаси тиришиб ўқирди. Бундай пайтларда у гапларини ичидан зўрға сиқиб чиқараётгандай, ўзи гапирётган типлардан ўзининг энсаси қотиб кетаётгандай кўринарди. Масалан, Ҳамза Ҳакимзода ижодини ўтганда унинг ҳаёт йўлини, инқилобдан аввалги ижодини, шеърятини апил-тапил гапирардию драматургиясига ўтганда, «Бой ила хизматчи»ни кўрганмисизлар, деб сўрарди. «Кўрганмиз» деб жавоб бердик. «Кўрган бўлсаларинг яхши, кўрмаган бўлсаларинг театрга бориб, кўриб қўйинглар ёки китобдан ўқиб олинглар» дерди-да, шу билан маърузага яқун ясарди. Домла нима учундир Садриддин Айний ижодини ҳам унча хуш кўрмас эдилар — унинг асарлари тўғрисида мақтов гапларни кўп гапирмас, аксинча, уларга беписандроқ муносабатда экани билиниб қоларди.

Баъзан Айний қаҳрамонларига шунақа антиқа таърифлар берар эдики, бу таърифлар кейинчалик талабалар ўртасида машҳур бўлиб, тилдан-тилга ўтиб юрарди. Масалан, «Бухоро жаллодлари» қиссаси ҳақида гапирганда, домла ундаги образлардан бирига ғалати таъриф берганди. Бу — Ҳамраговбоз образи эди. Эсингизда бўлса, у ўғри ва ҳатто ўғрибоши бўлган, кейин жаллодлик қилган. Домла унинг таърифини келтиргандан сўнг, зўр ва абжир ўғри бўлганини кўрсатиш учун «Ҳамраговбоз ҳўкизнинг боласини қўлтиғига қисганича баланд девордан бир сакраб ўтиб кетарди», деди. Ўзининг ода-тига кўра, бу қаҳрамоннинг ҳам отини айтмай, уни «қора бола» деб атаган эди. Кейинчалик, «қўлтиғида ҳўкиз билан сакраб девордан ошиб ўтган «қора бола» деган ибора талабалар ўртасида машҳур бўлиб кетди.

Домланинг юраги торлиги, асаблари ўта толиққани, қаноатсизлик унга панд бера бошлагани яна бир воқеада яққол кўринган эди. Ўқув юртида амал қилувчи қоидага биноан курс бўйича маърузалар ўқиб, амалий машғу-

лотлар ўтказиб бўлингач, имтиҳон бўлади. Бизнинг гуруҳимиз ўн бир кишидан иборат эди. Имтиҳон кuni етиб келди. Домла имтиҳон билетларини стол устига ёйиб қўйди. Мен оқсоқол сифатида баъзи бир юмушларини қилиб, домлага қарашиб турибман. Ниҳоят, билет олиб, жавобга тайёрланиб ўтирган талабалардан бири: «Домлажон, жавоб берсам майлими?» — дея ижозат сўради. Домла бош ирғаб рухсат берди.

Билетнинг биринчи саволи «Ҳамза Ҳакимзоданинг инқилобдан кейинги ижоди» деган савол экан. Талаба ўша даврнинг таомилига кўра гапни «бисмилло» дея бошлади.

— Улуғ Октябрь социалистик революцияси асрлар мобайнида эксплуатация кишанлари остида эзилиб ётган ўзбек халқи учун янги бахтли ҳаёт эшигини очиб берди.

Жавобнинг биринчи сўзларини эшитиши биланоқ домланинг энсаси қотди, пешонасидаги ажинлар чуқурлашиб, қора қошлари чимирилиб кўтарила бошлади. Ниҳоят, «очиб берди» деган иборагача чидади-да, талабанинг гапини кескин бўлди.

— Қисқароқ гапиринг!

Талаба негадир давом этиш ўрнига, гапини яна такроран бошлади. Бу гал гап «эзилиб ётган» деган иборага етганда домла янада асабийроқ оҳангда «қисқароқ» деди. Талаба учинчи марта гапини «Улуғ Октябрь инқилоби»дан бошлади. Домланинг сабр косаси лиммолим тўлиб бўлганди.

— Ҳа-я, Мамадали, биласанми ўзинг? — деб сўради у. Талаба комил ишонч билан «биламан» деб жавоб берди.

— Шуни айтмайсанми? Қани, зачеткангни бер, — деб буюрди домла ва зачеткага «аъло» баҳо қўйди. Кейин иккинчи талабани оғиз очишга қўймай, ундан ҳам «Биласанми?» деб сўради. У ҳам «биламан» деб жавоб берди ва «аъло» баҳога сазовор будди. Тўртинчи талабадан бошлаб, қолганлари домлани ортиқча уринтириб ўтирмай, билетни олишлари биланоқ, ундаги саволни ўқиб ҳам кўрмай, «Биламан!» деб хитоб қилишар ва дафтарчаларига «аъло» баҳони ёздириб олардилар. Имтиҳон рўйхатида биргина бола баҳо олмай қолди. «Бу қора бола

имтиҳонга келмадими?» — деб сўради домла. Мен унинг хастахонага тушиб қолганини айтдим. «Биладими ўзи?» деб сўради домла. «Ҳа, билади, ҳаммамиз яхши тайёрланганмиз» деб жавоб бердим мен. «Майли, бундай бўлса унга ҳам «аъло» деди-да, имтиҳон рўйхатига имзо чекди у. Имтиҳон тугади, у Гиннеснинг рекордлар китобига кирадиган даражада қисқа муддатда, бор-йўғи 25 минутда бўлиб ўтганди.

Бу гаройиб имтиҳоннинг довриги дарҳол бутун факультетга тарқади ва ундан чиқиб шаҳар бўйлаб ҳам ҳар хил миш-мишларга сабаб бўлди. Ниҳоят, газеталардан бирида олий ўқув юртларидаги ўқув ишларининг аҳволи тўғрисида бир танқидий мақола чиқди ва унда Мирҳожиевнинг номига ҳам аччиқ-тирсиқ гаплар айтилди. Лекин у бу ғалвалардан осон қутулди. Уни ишдан ҳам четлатишмади, бирон ҳайфсан ҳам эълон қилишмади.

Орадан йиллар ўтди. Мен Зикриё ака ҳақида, айниқса, унинг тажанглиги ва айрим маърузаларига «масъулиятсиз» қараб, чала-ярим ҳолда ташлаб кетабериши тўғрисида жуда кўп ўйладим. Ахир, иқтидорли, ўз соҳасини биладиган бу одам нега шундай қиларди? Бу савол бора-бора мен учун осонликча ҳал қилиб бўлмайдиган «Зикриё Мирҳожиев жумбоғи»га айланди. Жуда кўп ўйлашлардан кейин ўзимча шундай бир хулосага келдим: Зикриё ака ақлли одам сифатида ўзи ўқиётган «фан»нинг думи юлинган қушга айлантириб қўйилганини яхши тушунган, унда қатлиомлар туфайли пайдо бўлган бўшлиқлар ҳар хил мафкурабоп, лекин бадииятдан маҳрум асарлар билан тўлдирилганини ҳам яхши билган. Ҳеч шубҳа йўқки, мамлакат тарихидаги фожиалар билан ўтган ва эҳтимолки, у ўз кўзи билан кўрган, шахсан бошидан кечирган даврларнинг бугун оғиз кўпиртириб мақталиши ҳам унга жуда малол келган. У ҳақиқатни гапира олмаган, ёлғон гапиришдан эса ҳазар қилган. Ишни ташлаб кетиш ҳақида эса гап ҳам бўлиши мумкин эмас, чунки кўп зиёлилар ўқитувчиликдан бошқа ишга ярамайдилар. Мирҳожиев худди Искандарнинг шоҳи борлигидан хабардор сартарошдай дардини кимга айтишни билмай, аҳволдан оғиз очишдан қўрқиб юраверган, маърузаларида эса ҳақи-

қатни айтиш истагини пичинглар ва кесатиқлар билан хаспўшлашга интилган, бунинг иложи йўқ вақтида эса маърузани чала қолдириб, шартта аудиториядан чиқиб кета берган.

Зикриё ака шахматни жуда яхши кўрар эди. Ўзи ҳам биринчи тоифали шахматчи кучида ўйнарди. У аввалига Ҳамза театрининг баъзи бир шахматчи артистлари билан улфат бўлди. Кейин эса Горький боғидаги чойхонада Хўжаев, Ҳожибеков, Улуғбек Элбеков каби шахматчилар билан дона сурадиган бўлди. Менинг назаримда, шахмат Зикриё аканинг ҳамдарди, дил малҳами бўлган — у кўнглидаги айтилмаган гаплар аламини шахматдан олган, сиқилганлари, асабийлашишлари хуморини шахматдан чиқарган. Албатта, шахмат, ундаги киши эркини чекламайдиган имкониятлар, руҳият юксакликларига кўтарилиш, бемалол парвоз қилиш Мирҳожиевнинг безовта кўнглига қай бир даражада малҳам бўлган. Лекин уни бутунлай даволай олган эмас. Зикриё ака авжи қирчиллама ёшида ўпка касалига дучор бўлди. Афсуски, тиббиёт ўша кезларда бу хасталикни даволаш йўлини ўрганиб олганича йўқ эди. Бу ўзига хос идрокли, қобилиятли инсон ўн гулидан бир гули очилмай, бу дунёнинг нашъу намосини ҳеч қанча тотмай оламдан ўтди. Унга Оллоҳнинг раҳматлари ёғилсин.

ТИЛ ИЛМИНИНГ ДАРҒАСИ

Кулоқларни қоматга келтириб чинқирган қўнғироқнинг уни ўчмасдан, аудиториянинг эшиги очилиб домла кириб келди. Домла ҳали ёш, борган бўлса энди 30 ларга борган, лекин барваста, қомати тик, икки бети қип-қизил, сочлари тароққа бўй бермай диккайиброқ турибди. У анча-мунча башанг кийинган эди — костюмшими янги, ҳафсала билан дазмолланган, кўйлаги қордек оппоқ, ёқасига гард юкмаган, бўйнида бежиримгина бўйинбоғ. Унинг ўзига зеб бериб кийиниши яққол сезилиб турарди. Ўша пайтларда уруш эндигина тамом бўлган, ҳамма нарасада уруш туфайли томир ёйган йўқчиликнинг излари. Талабалар бир ёқда турсин, домлаларнинг ҳам уст-боши юпун — ҳамма амаллаб топганини кияди. Шундай шароитда бу домланинг башанг кийингани, устига гард юқтирмаслиги, ўта саришталиги бир оз эриш туюлди. Домла синчков нигоҳи билан талабаларни кўздан кечирди, кейин ярим варақ оқ қоғоз олди-да, унга бўрни ўраб, бош ва кўрсаткич бармоқлари билан ушлаганича дарс бошлади.

Бу домла — Аюб Фулом эди. У ҳозирги замон ўзбек тилидан маърузалар ўқирди. Даставвал, бу одам ўзига бино қўйган бир олифтадек кўринди, уни «ҳа энди, бу киши ҳам кўпгина тилчиларнинг биттаси-да, нима каромат кўрсатарди» деб беписандроқ кутиб олдик. Бундай қилишимизга бизда маълум даражада асос ҳам бор эди. Бунда гап домлада ҳам эмас эди. Яширадиган жойи йўқ — тилшунослик фанлар ичида энг зерикарлилиридан. Мана бу унли товуш, буниси — унсиз, мана буниси лаблашгану буниси лаблашмаган, бу товушни айтаётганда тилнинг ўртаси кўтарилиб, учи чўччаяди, сўз туркумлари қанақа бўлади, содда гапу қўшма гап, гапнинг бош бўлагияу иккинчи даражали бўлаклари,

тусловчилар, турловчилар, даражалар, майллар, замонлар ва ҳоказо ва ҳоказо... Эҳ-ҳе, айтиб тамом қилиб бўлмайди. Буларни санашнинг ўзида одам нафаси қайтиб, энтикиб кетади. Энди уларни ҳафталар, ойлар мобайнида дарсда, маърузаларда ўрганишни айтинг. Талабаларгина эмас, ҳатто баъзи бир тилшунос домларнинг ўзи ҳам баъзан маъруза қилаётиб чуқур ҳомуза тортар ва кўзини юмиб пинакка кетарди. Биз эса уни бехосдан уйғотиб юбормаслик учун шивир-шивиримизни тўхтатиб, тинчиб қолардик. Аммо ўша кунни Аюб Фуломнинг биринчи дарсидаёқ мўъжиза рўй берди — бизнинг тилшунослик илми тўғрисидаги тасаввурларимиз шамолда қолган қоқигулдек тўзиди-кетди. Биз ана шу биринчи дарсдан бошлабоқ бир нарсани ғира-шира англай бошладик — гап тилшуносликнинг зерикарли эканида эмас, балки бу фанни қандай ўқитишда экан. Аюб Фуломнинг ҳар бир дарсида тилшунослик тасаввуримиздаги жамики салбий сифатларини йўқотиб, бамисоли чинакам шеъриятга, бетакрор бир гўзал нарсага айланиб кетарди.

Аюб Фулом ўз соҳасини жуда чуқур биларди. Тилшунослик унинг биринчи ва аҳтимолки, бирдан-бир муҳаббати эди. Шу муҳаббат туфайли у ўзбек тилининг ички қонуниятларини кашф этиб, уларни фан тилига кўчираб ва бу билан ҳам чекланмай, ўзбек тилининг нафосатини, жиоларини, бетакрор рангларини, беқиёс бойлигини очишдан толмас эди. Унинг маърузалари туфайли она тилимиз сиру синоатга тўла жавоҳирлар сандигидай кўринарди.

Аюб ака бизга синтаксисдан дарс берган, лекин унинг дарслари ҳеч қачон кичкинагина бир соҳа билан чекланиб қолмасди. Зарур бўлиб қолганида у фонетикага ҳам, психологияга ҳам, умумий тилшунослик масалаларига ҳам, этимологияга ҳам бемалол мурожаат қилаверарди. Айниқса, унинг турли туркий тиллардан олинган мисолларни қиёслаб таҳлил қилишлари жуда мароқли бўлар эди. Бундай пайтларда биз нафақат тиллар ўртасидаги яқинликни, балки халқлар ўртасидаги тарихий яқинликни ҳам аён белгилар, конкрет фактлар асосида кўрар эдик. Ҳеч эсимдан чиқмайди — бир кунни

қирғизлар танқидчини «синчи» деб аташларини билиб қолдим. Ҳайрон бўлдим, чунки илгари Гўрўғли ҳақидаги дostonлардан бирида «синчи» сўзини ўқиган эдим — унда тулпорнинг бурнидан қамиш тиқиб, қўлтиғида қаноти борлигини, вояга етса, учар от бўлишини башорат қиладиган одамлар «синчи» деб аталган эди. Бу «синчи» билан қирғизларнинг «синчи»си орасида нима алоқа бор? Ўзим жумбоқни ечолмай, Аюб акага мурожаат қилдим. Аюб ака уни осонгина ечиб берди: «Қозоқлар, қирғизларда ва яна бошқа бир туркий тилларда «синчи» ёхуд «шинчи» деган сўз бор. Бу сўз ўзбек тилида ҳам бор, фақат ўзбекларда у «чинчи» деб юритилади. «Чинчи» «чин» сўзидан олинган бўлиб, «ҳақиқатчи», «ҳақиқатпарвар» деган маънони билдиради. Демак, қирғизлар танқидчини «синчи» деб атар эканлар, уни адабиёт ҳақидаги ҳақиқатни юзага чиқарувчи одам деб ҳисоблашларини маълум қилишади». Домланинг ана шу қисқагина қиёси жуда катта ҳақиқатга кўзимни очгандек бўлди. Бунақа мисоллардан кўплаб келтириш мумкин. Домла тилга эҳтиёт билан муносабатда бўлиш кераклигини, акс ҳолда унга жиддий зарар етказиб қўйиш мумкинлигини таъкидлар эдилар. Мисол тариқасида ўша пайтда газеталарда босиладиган бир эълонни келтирар эдилар: «Йўқолган ўрта маълумот тўғрисидаги етуклик аттестати бекор қилинсин». Табиийки, бошида мен бу иборанинг хатоси нимада эканини англаёлмадим. Домла хуноб бўлди: «Нега англаёлмайсиз? Шу туришда гап йўқолган ўрта маълумот ҳақида кетяпти. Ҳолбуки, ўрта маълумот йўқолмайди, аттестат йўқолади. Иборани «ўрта маълумот ҳақидаги йўқолган аттестат» деб тузатмоқ керак».

Домланинг ана шунақа нозик кузатишлари гапирадиган гапларимизга, ёзадиган асарларимизга ғоятда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишга ўргатди.

Аюб аканинг яна бир томони бизни қойил қолдирар эди — у киши дарсга дафтар ёхуд китоб кўтариб кирмас эди, ҳатто бирор марта лахтак қоғозга гапирадиган гапини ёзиб кирганини билмаймиз. Лекин маърузаларда жуда кўп адабиётлардан матн парчалари келтирар эдилар. Парчани келтириб бўлиб, унинг қайси китобнинг

нечанчи саҳифасидан олинганини ҳам айтардилар. Талабалар анча қитмир халқ бўладилар — бир-икки марта домланинг айтганини атайин текшириб кўрдик — китобнинг номи ҳам, парча олинган саҳифа ҳам тўғри чиқди.

Аюб Фулом нафақат ўзбек тилини, балки ўзбек адабиётини ҳам жуда яхши биларди. У маърузаларида ҳам, илмий ишларида ҳам ўзбек ёзувчиларининг асарларидан кўплаб мисоллар келтирарди. Уларга қараб айтиш мумкинки, лоақал 60-йилларгача яратилган ўзбек асарларидан кўпчилиги Аюб Фуломнинг назаридан четда қолган эмас. У бадий асарда тилнинг грамматик хусусиятларигина эмас, эмоционал таъсир қуввати ҳам қандай намоён бўлишига катта эътибор берар, тилнинг эстетик қимматини ҳолатда нозик дид билан таҳлилга тортарди.

Аюб Фуломнинг ажойиб сифатлари кўп эди. Биз унинг яна бир қобилиятига лол қолардик. Масалан, ҳозир бирор манзуни ўтиб турганида дарснинг тугаганини билдириб қўнғироқ чалиб қолса, домла дарҳол маърузани тўхтатарди, янаги дарсда эса — орадан неча кун ўтиб кетган бўлмасин — маърузани айнан узилган жойидан давом эттириб кетаверарди. Ёки унинг яна бир бошқа сифатини эслайлик — умуман олганда, унинг талабаларга муомаласи яхши эди. Лекин ҳар қандай гуруҳда ҳам бўладиган ношуд, жон куйдириб ўқишни истамайдиган бир-иккита «толиби илм» ҳам бор эдики, домла уларни ошкора ёмон кўрар ва бу муносабатини яшириб ўтирмас эди. У баъзан уларни «лоақал доска ўчиришга яраб турунг» деган кесатиқ билан ишга соларди. Аюб Фулом, умуман, аудиторияда дарс тинглаб ўтирган болаларнинг ҳар бири қанақа одам эканини, унинг савияси, билими қай даражада эканини жуда яхши билиб олган эди. Имтиҳонларда домла деярли сўраб ўтирмай, ҳар бир талабага тегишли баҳосини қўйиб берар ва унинг қўйган баҳосига эътироз билдириб талашиб-тортишмасдик.

Мен Аюб Фуломнинг дарсларини эслар эканман, унинг фавқулодда катта маҳоратга эга бўлганига ишончим комил бўлади. Мен аминманки, у дарс беришни

чинакам санъат даражасига кўтарган эди. Назаримда, олий ўқув юртларида дарс бериш методикасига бағишланган илмий асар ёзиладиган бўлса унинг марказий бобларидан бири Аюб Фуломнинг педагогик санъатига, унинг маъруза ўқиш услубига бағишланмоғи керак. Мен кейин ҳам бу тўғрида кўп ўйладим ва унинг маҳорат сирларини ўзимча кашф этгандек бўлдим. Менимча, бу сир учта эди. **Биринчидан**, ўз касбини, ўз соҳасини том маънода фидокорларча севиш, унга садоқат, **иккинчидан**, бу соҳани миридан сиригача пухта эгаллаганлик, тугал билим, ниҳоят, **учинчидан**, ўз маърузаларини мукамал бир драматик асардек кўра билиш унинг маҳоратли педагог бўлишини таъминлаган омиллар эди. Унинг ўзбек тилининг ички хусусиятлари, қонуниятлари, ривожланиш тамойилларини билиш, бу соҳада яратган илмий асарларига келсак, бу масалада ҳам комил ишонч билан айтиш мумкинки, у жаҳон туркшунослигига ўзига хос салмоқли ҳисса қўшди. Ҳарҳолда, бугунги кунда туркология илми билан шуғулланадиган бирор кимса Аюб Фулом асарларини четлаб ўтолмаса керак. Ҳа, Аюб Фулом XX асрнинг иккинчи ярмидаги туркийшунослик илмининг Боровков, Кононов, Баскаков каби атоқли намояндалари билан бир сафда тура оладиган олим ва педагог эди. Лекин бундай бўлмади. Ҳарҳолда, у ҳаётлиги чоғида расмий доиралар томонидан етарли қадрланмади, нафақат расмий доиралар, ҳатто тилшунос ва адабиётшунос олимларнинг ҳам бир қисми бу инсонга нисбатан ортиқча ишқ-муҳаббат алангасида ёниб-ўртанмади. Хўш, нима учун? Менимча, Аюб Фуломнинг ўзи ҳам расмий доираларни кўпда ёқтирармас эди. Билмадим, нима учун — ҳарҳолда, уларнинг орасидан қачонлардир ола мушук ўтиб қолган-у, кейин бир-бирларига нисбатан кўнгиллари сира илиган эмас. Аюб Фулом сиёсатдан жуда узоқ турар, на маърузаларида, на турли-туман мажлисларда, на шахсий суҳбатларда дахлдор бирор гап айтишдан ўзини тийиб юрарди. Баъзи бир текширилмаган гап-сўзларга қараганда, Аюб Фулом сиёсат борасида 30-йилларнинг бошида оғзи қаттиқ бир куйган-у, кейин бутун умри давомида совуқ сувни ҳам пуфлаб ичадиган бўлиб

қолган. Биз кейинчалик Аюб Фулом билан бирга ишладик. Муносабатларимиз ёмон эмас эди — мен у кишини чинакамига ҳурмат қилардим. Аюб ака ҳам гоҳида баъзи бир илмий масалаларда мен билан гурунглашиб турарди. Лекин мени ўзига яқинлаштирмас ва ўзи ҳам менга унчалик яқинлашмас эди. Ўзаро муомаламиз қанчалик яхши бўлмасин, у бирон марта кўнглидаги бирон гапни менга ёрилиб гапирмаган. Аюб Фулом ҳар қандай истеъдодли одам сингари ўзига хос одам эди, у ўзи маъқул кўрган йўл-йўриқлар, ўзи тўғри деб ҳисоблаган қоидалар асосида ҳаёт кечирар эди. Назаримда, Аюб Фулом ўзининг кўнғил уйини мустаҳкам бир истеҳкомга айлантириб олган-у, унинг эшигини бировга очиш у ёқда турсин, бу уйга ҳеч кимни яқин йўлатмасди. Ўзи ҳам, юқорида айтганимиздек бировнинг кўнғил уйига кираман, деб суйкалавермас эди. Хуллас, Аюб Фулом қай бир даражада теварак-атрофидаги дунёдан биқиниб олган ҳолда яшарди. Лекин бу ҳолат унинг худбинлигини, бошқаларнинг манфаатини ҳисобга олмай умр кечиришини билдирмайди. Кундалик ҳаётда ҳеч кимни яқинига йўлатмаса-да, аудиторияга кириб, оқ қоғозга ўралган бўрни қўлига олиши биланоқ бутунлай бошқача бўлиб қолар, илм толибларининг кўзини очмоқ учун, уларнинг қалбига илм нурларини жо этмоқ учун бутун истеъдодини сарфлашга киришар эди. Аюб Фулом билан бирга ишлаш жараёнида биров икки баҳслашишга ҳам тўғри келди. Масалан, 70-йилларнинг ўртасида илмий кенгашда бир масала муҳокама қилинди. Гап ўзбек тилининг ривожланиш йўллари ҳақида борарди. Аюб ака ўзбек тилининг рус тилидан кўпгина сўзларни ўзлаштириши кераклигини айтди, тилимизда эскириб қолган сўзлар кўпайиб кетганини, жумладан, фаввора сўзининг шунақа эканини, унинг ўрнига фонтан сўзини ишлатиш зарурлигини маълум қилди. Табиийки, бу фикрга қўшилиб бўлмасди. Негаки, шундай ҳоллар ҳам бўладики, фонтан сўзини қўллаш мутлақо мумкин бўлмайди. Ахир, «Ҳазрат Навоий ўз боғидаги фонтанларни томоша қилди» деб бўлмайди-ку. Бундан ташқари, тилда ҳар икки сўзнинг ҳам мавжудлиги тилнинг бойлигидан далолат беради, холос.

Ахир, тил тарихидан маълум — халқ тили ҳеч кимнинг буйруғи ёхуд тақиқи билан ривожланмайди.

Бундай «даҳанаки» жанглар ташқаридан қараганда жиндай эриш туюлса-да, бизнинг муносабатларимизга кескин таъсир кўрсата олмас, баҳсдан кейин яна аввалгидай иноқ бўлиб кетаверар эдик. Менинг бу масалага атайин тўхтаб ўтаётганимнинг боиси бор, албатта. Кейинги пайтларда баъзи бир мақолаларда илмий мунозаралар вақтидаги фикрий тўқнашувлардан бир томонлама хулосалар чиқариш, шу асосда тарафайнлардан бирига беписанд муносабатда бўлиш, унинг шаънига кинояли, кесатиқ гаплар айтиш расм бўляпти. Жумладан, «Ўзбекистон овози» газетасида босилган бир мақолада мен билан Аюб Фулом ўртасида бўлиб ўтган бир баҳс тилга олинган-у, домлага шунақа қора рангларда таъриф берилганки, бу одамнинг олим бўлганига шубҳаланмай қолмайди киши. Ҳолбуки, воқеа бошқача бўлган эди. Тил ва адабиёт институтининг илмий кенгашида Муҳиддинов деган кекса одам «Санглах» луғати бўйича диссертация ёқлади. Ҳимоя вақтида Аюб Фулом диссертация олдига кескинроқ талаблар қўйиб, уни қаттиқ танқид қилди. Мен Муҳиддиновни яхши билардим — у киши бағоят билимдон, форс ва араб тилларини яхши биладиган, кўпгина шарқ классикларининг, шу жумладан, Навоий ва Бедил каби шоирларнинг асарларини шарҳлайдиган иқтидорга эга эди. Шунинг учун бўлса керак, Фафур Фулом у кишига «пир» деб қўл берган, домланинг Ургутдаги боғига ҳар йили зиёратга бориб турар эди. Хуллас, мен домлани ҳимоя қилиб, Аюб Фуломга қарши гапирдим. Қутбиддин домланинг аллақачон илмга кириб келганини, ўзбек матншунослигида катта олим сифатида ўрин тутишини, бугун диссертация ҳимоя қилиш ҳар қандай тамадан, моддий манфаатдорликдан узоқ эканини таъкидладим. Илмий кенгаш домлани ёқлаб овоз берди.

Бир замонлар бўлиб ўтган бу воқеада ҳеч қандай фавқулоддалик йўқ. Аюб Фуломнинг танқидий чиқишида бирор ёвуз ниятни кўриш мумкин бўлмаганидай, Қутбиддин домлани ҳимоя қилиб чиқишни ҳам бирон-бир афсонавий қаҳрамонлик қаторига қўшиб бўлмайди.

Албатта, бизлар ҳаммамиз — ўтганлар ҳам, ҳозир умргузаронлик қилаётганлар ҳам одаммиз ва одам сифатида нафақат юксак фазилатларга, балки муайян айбларга, гуноҳларга, қусурларга ҳам эгамиз. Албатта, бир-биримизнинг қусуримизни айтиб турганимиз кони фойда. Фақат шу билан бирга, айниқса, ўтганларнинг ҳақиқий сифатларини айтиш ҳам, эслаб туриш ҳам савоб.

Аюб Фулом кимгадир манзурдир, кимгадир хуш ёқмас. Лекин нима бўлганида ҳам у катта олим эди, олим сифатида миллий онгимизнинг юксалишида, маданиятимиз ривожига катта ўрин тутди. У тилшунослик илмининг инжа заргари сифатида яшашда давом этмокда.

2000

ОДИЙЛИКДАГИ УЛУҒЛИК

Музайяна Алавия билан мен 50-йилларнинг охирида танишган эдим. Ўша кезларда ўзим дорилфунунда ишласам-да, жиндай бўш вақтим бўлиб қолиши билан Тил ва адабиёт институтига югурардим ва у ерда бир-иккита қадрдоним билан бирга ўтириб олиб, адабий ҳаётнинг «ғийбат қозонига» роса ўт қалардик. Кўп ўтмай бу ишимиз даҳанаки жангга айланар, бир зумда теварак-атроф найзаларнинг синиқларига тўлиб кетарди. Билмадим, дўстларим бўлар-бўлмас «илмий мажлислар»да қадалиб ўтираверганларидан сиқилиб кетишармиди, ҳар қалай, ўзимизнинг «даҳанаки» жанглардан кўпроқ мароқланишарди. Кунлардан бирида «жангимиз» авж паллага кўтарилган бир пайтда, эшик очилиб, хонага ўрта ёшлардан ўтинқираган бир аёл кириб қолди, аммо унинг қадди-қомати шамшоддек тик эканини кўриб, ёшини аниқлашга қийналиб қолардингиз, лекин чехрасидан ёшлик нури бутунлай ариб битмаган бўлса-да, бир-икки оқ оралаган сочининг эскича турмакланиши, расмдан чиқиб қолган думалоқ гардишли кўзойнаги, устидаги кўримсизроқ тусдаги либослари ҳақиқий ёшидан кексароқ кўрсатар эди. Бизни таништиришди — Музайяна Алавия экан. Мен унинг номини эшитган эдим, албатта. Ҳатто уни ҳеч қачон кўрмаган бўлсам-да, қиёфасини ўзимча тасаввур ҳам қилардим: ҳарҳолда, олима аёл ҳам навқирон, ҳам ақлли, ҳам жозибадор, ҳам жасур бир инсон бўлмоғи керак эди. Хуллас, Музайяна опа биринчи учрашувда менинг «олима» ҳақидаги тасаввурларимга унча тўғри келмади — у анча-мунча жўн, тўпори ва ҳатто «деҳқон форма» аёл кўринди. Бунақа аёллар кенг уйнинг келинчаги бўлиб, бағрига бешикни босиб, теша тегмаган аллаларни янгратиб ўтирса қандоқ ярашиқли!

Музайяна опа яқинда ўзбек халқ маросим кўшиқлари мавзусида диссертация ёқлаган экан. «Ҳа, энди, маросим кўшиқларини ҳам илм қилишибди-да! Тавба, бу даргоҳга кимларнинг ризқи рўзи сочилмаган!» — дея ҳайратланган бўлдим-да беписандгина манзират юзасидан бир-икки умумий гап айтиш билан чекландим.

Орадан йиллар ўтди. 60-йилларнинг ўртасида тўсатдан бир воқеа рўй бердию менинг Музайяна Алавияга муносабатимни тубдан ўзгартириб юборди. Йўқ, у менинг назаримда ҳусндорроқ ёхуд жозибадорроқ бўлиб қолгани йўқ. У, умуман, авваллари қандоқ бўлса ўшалофати ва жозибаси билан камтар, камсуқум бир аёл сифатида кўз ўнгимда гавдаланишда давом этарди, лекин айни чоғда, менинг назаримда у бутунлай бошқа томонлари билан, мен ўйлаб, хаёлимга ҳам келтирмаган жиҳатлари билан намоён бўлди. Шу пайтга қадар мен Музайяна опани «биламан» деб юраверган эканман-у, унинг ҳақидаги тасаввурим ҳақиқатдан қанча йироқ бўлган бўлса, ҳозир ҳам ўшандоғича қолиб келаётган эди. Ҳолбуки, энди билсам, ана шу оддий, тўпори, камсуқум ва камтар, ҳар бир гапини сизни безовта қилаётганидан хижолат чекаётгандай тортиниб, ийманиб гапирадиган аёл оддийлик либосига бурканган улуғликнинг тажассуми экан. Ҳа, жуда иродали, қўрқмас инсон, унинг жасорати ва мардлигидан ҳар қандай эркак ўрнак олса бўлади. У ўз касбини шу қадар севар эканки, бу севги фидокорликнинг энг олий намунасини туғдирган экан. Шунча йил салом-алик қилиб юриб, у билан қанчадан-қанча баҳслашиб, тортишиб унга гап уқтириб ва унинг гапини уқиб, шу мардлигию фидокорлигини билмаган эканман. Энг қизиги шу бўлдики, мен бу ҳақиқатни Тошкентдаги бирон маърузахонада ёхуд мажлисхонада эмас, пойтахтдан анча нарида, баланд тоғлар орасида йўқолиб кетган кўримсизгина Лашкарак қишлоғида кашф этдим.

Воқеа бундай бўлган эди.

Адашмасам, 1966 йил эди. Ангрен шаҳрида янги ташкил қилинган вилоят педагогика институти мени ўзбек адабиётидан маърузалар ўқишга таклиф қилди. Рози бўлдим. Тўрт томони тоғлар билан ўралган шаҳар жуда баҳаво ва гўзал эди. Ҳар куни эрталаб маърузани ўқиб

бўлгач, бўш қоламан. Шундан фойдаланиб, ҳар куни машинамни миниб, шаҳарнинг теварак-атрофидаги далаларни, қишлоқларни, дарёларни ўргана бошладим. Ҳар куни бирор йўлни танлардим-да, унинг охиригача ёхуд машина бора оладиган жойгача борардим, хоҳлаган жойда тўхтаб, дам олардим ё табиат манзараларини томоша қилардим. Бир куни йўл бир қишлоққа олиб келди. Унинг ўзи ҳам, номи ҳам жуда чиройлик экан. Қишлоқни Лашкарак деб аташар эканлар. Унинг чойхонасида тўхтадим. Чойхоначи бир зумда бир чойнак чой, бир жуфт нон ва бир сиқим қанд-қурс келтириб қўйди. Чойхонада ҳеч ким бўлмагани учун у келиб ёнимга ўтирди. Сезиб турибман — у Лашкарак деган бу овлоқ тоғ қишлоғига нима юмуш билан келганимни, қанақа комиссия эканимни тезроқ билишни истаб, ичи қизиб кетмоқда эди.

— Йўқ, комиссия эмасман, ҳеч қанақа ишим йўқ, қишлоқда таниш-билишларим ҳам йўқ. Ўзим, шундоқ, томоша қилиб юрибман...

— Шунақа денг? — деди у чўзиб. Ҳозирги замонда бекордан-бекорга шунча йўлга от-улов, бензин, вақт сарфлаб келиб-кетадиган овсар одамнинг бўлишига сира ишона олмаётган эди. Ҳарҳолда, у мени бирон махфий топшириқ билан келган хуфия деб ўйлаётгани эҳтимолдан холи эмас эди. Ниҳоят, у суриштира-суриштира менинг адабиётга дахлдор эканимни билиб олди ва бунга узил-кесил ишонч ҳосил қилиш учун бу овлоқ дарада ҳаддан ташқари ғалати эшйитилган саволини берди:

— Музайяна Алавияни танийсизми?

Ажабланиш навбати менга келди — Музайяна опани бу одам қаёқдан танийди — бирон танишими, хешими, қариндош-уруғими?

— Йўқ, — деди, мен опани яхши танишимни айтганимда, хурсанд бўлиб. — Қариндош-уруғлигимиз йўқ. Шунчаки, анча йиллар аввал бизнинг қишлоққа келиб кетганди.

Бир оз қистаганимдан кейин воқеанинг тафсилотларини айтиб берди:

— Бундан 30 йиллар муқаддам қишлоғимиздан Сафар

бахши деган одам чиққан эди (Китобхон мени кечирсин — бу ном тўқима, бахшининг асл номини эсдан чиқариб қўйганман, ҳозир қайта тиклашнинг иложи бўлмади. — О.Ш.). Бир куни «Тошкентдан одам келяпти. Овозингни суғуриб олиб, алланимага ёзиб кетаркан. Ўласан!» дейишибди. Сафар бахши нима деярини, нима қиларини билмай қолди. Ахир, ҳазил гапми — ҳукумат билан олишиб бўладими? Ҳар қалай, қариндошлар билан маслаҳатлашиб, 3—4 кунлик овқатни олиб, бирон четдаги ғор-порга бориб турганини маъқул кўришди. Шундай қилишди ҳам. Айтилган куними ё бир кун ўтибми ўша овозни «суғуриб» олиб кетадиган одам келди. Қай кўз билан кўрайликки, у эркак эмас, ёшгина бир жувон эди. Қўлида эмизикли боласи ҳам бор эди. У Сафар бахшининг уйига тушди, унинг хотинига қараб, «Бари бир поччам келмагунларича ҳеч қаёққа кетмайман! Бу ерларга осонлик билан етиб келганим йуқ!» деб, қўлидаги бўғчасини бир четга қўйиб, айвоннинг соя жойига омонатгина ўтириб, боласини эмиза бошлади. Шу аҳволда тўрт-беш кун ўтди. Қарасак, унақа бировнинг овозини суғуриб оладиганга ўхшамайди, туппатузук бир мусулмоннинг фарзанди. Меҳнаткашлигини, киришимлигини айтмайсизми? Бир-икки куннинг ўзидаёқ шу хонадоннинг туғишган фарзандидек бўлиб қолди. Буни кўриб, Сафар бахши ҳам тоғдан қайтиб келди. Ана шунақа гаплар бўлиб ўтган бизнинг қишлоқда!..

Бу ҳикояни эшитиб, ҳанг-манг бўлиб қолдим. Очигини айтсам, мен Музайяна опадан бунақа жасорат, бунақа довюраклик, ўз касби корига бунақа садоқатни сира-сира кутмаган эдим. Бунақа фазилатлар ялтироқ реклама қоғозларидек одамнинг кўринадиган жойларига ёпиштириб қўйилмас экан-да! Улар одамнинг ичида — миясининг аллақайси пучмоғида ёки юрагининг бирон тубида вақт-соати келгунча кўздан нарида яшириниб ётаркан-да! Шу садоқат ва шу фидойилик эмасмикин инсон ҳаётига муайян маъно ато этадиган омиллар! Назаримда, бу гапларни ўқиб, баъзи бир ёшларимиз мийиғида кулаётганга ўхшайди — домласи тушмагур тушовини урган тойчоқдай мақтов бобида жуда олиб қочяптилар-ку! Мақтов ҳам эви билан-да! Ахир, нима

бўпти? Фольклорчи мутахассис Тошкентдан бор-йўғи 120–125 чақирим нарида жойлашган бир қишлоққа бориб келибди. Бунинг нимаси жасорату нимаси қаҳрамонлик?

Ҳа, бир қарашда шундай. Лекин бу воқеанинг 30-йилларнинг бошларида содир бўлганини эсланг. У пайтда ҳали умуман, Ангрен шаҳри таг-туғи билан йўқ эди. Тошкент–Ангрен йўли ҳам йўқ, ҳали у пайтларда бу жойлар дастлабки ваҳшийлигини йўқотмаган бир аҳволда эди. Атоқли адиб Леонид Леоновнинг урушдан аввал ёзилган бир очеркини эслайман — у Ангрен кўмир ҳавзасига бағишланган. Адибнинг ёзишича, Ангрен шаҳрининг пойдеворига тош қўйилган замонлар бу ерларда ўтиб бўлмайдиган чангалзорлар бўлган ва унда ҳатто йўлбарсларни ҳам учратиш мумкин бўлган. Мен кейинчалик бу гапларда муболаға ҳам етарли бўлса керак деб, шу ерда туғилиб ўсган маҳаллий одамлардан ҳам сўрадим. 1927 йилда туғилган Четсув қишлоғида истиқомат қилувчи Абдуманноб ака ҳикоя килади:

— Сиз айтган ёзувчи ёлғон гапирмабди — йўлбарслар ҳам бўлган. Лекин тўнғизлар жуда кўп бўлган. Ҳаммаёқ ўрмон, чангалзор, қамишзор эди. Қамишзорлар орасидаги йўллардан юриш хатарли эди. У пайтларда бозор Облиқда бўларди. Бизнинг жойлардан 20–25 чақирим нарида. Бозорга бориб келиб турмаса бўлмайди. Эсимда бор — шу атрофдаги 5–6 қишлоқдан бозорга борадиганлар отлиқдир, эшакдадир, Чинорга тўпланарди-да, кўпчиликлашиб, чуввос солишиб, теварак-атрофни шовқин-суронга тўлдириб, қамишзордан ўтиб олишарди.

Энди тушунгандирсиз — бундай шароитда Тошкентдан Лашкаракка келиб кетиш, бунинг устига аёл кишининг қўлда эмизикли бола билан келиб кетиши чинакам жасорат, жасорат бўлганда ҳам Шонолунгму чўққисини забт этишга баробар келадиган жасорат.

Шундан кейин Музайяна опага бутунлай бошқача кўз билан қарайдиган бўлиб қолдим. Авваламбор, ўзимга ўзим жуда ёқмай кетдим. Ич-ичимдан келган алланечук овоз менга таъналар ёғдира бошлади: «Кўп бетамиз одам экансан-ку! Ким қўйибди сенга олифтагарчиликни? Ҳеч нарсани суриштирмай, ҳеч нарсанинг тагига етмай,

бурнингни жийираверасанми? Ахир, фольклорчи бўлиш, қайси бир пучмоқларда кўздан пана ётган халқ ижодининг дурдоналарини қидириб топиш, уларга етиб бориш, уларни ёзиб олиб китоб қилиб чиқариш, кейин уларни таҳлил ва тарғиб қилиш — эҳ-ҳа, игна билан қудуқ қазишнинг айнаи ўзи-ку!» Кечаги жўн ва камсуқум аёл энди кўзимга бошқача кўрина бошлади. Синчиклаб қарасам, унинг гап-сўзларида ҳам ва, айниқса, халқ термаларининг таҳлилида жуда катта маъно бор эди. Маълумки, халқ термаларини ташкил қилувчи тўртликларнинг биринчи байти билан иккинчи байти юзаки қараганда ўзаро сира боғланмагандай кўринади. Масалан, машҳур халқ қўшиғи «Оқ илон, оппоқ илон, ойдинда ётганинг қани?» деган саволдан бошланади ва «Мен ёмондин айрилиб, яхшини топганинг қани?» дея тамом бўлади. Бир қарашда бу байтлар ўртасида ҳеч қандай ички боғланиш йўқ. Шунингдек, бу тўртлик бошқа тўртлик билан ҳам мазмунан узвий боғланмагандек кўринади. Хуллас, илмий анжуманлардан бирида Музайяна опа ана шундай «боғланмаган»дай кўринган тўртликлар ва байтлар орасидаги боғланишни, поэтик образнинг мантиқий яхлитлигини шу қадар чуқур таҳлил қилиб бердики, қўяверасиз.

Шундан кейин мен бу аёлнинг ҳаёт йўлига яқинроқдан кўз ташлашга аҳд қилдим.

Музайяна опа 1909 йилда Пискент туманининг қишлоқларидан бирида зиёлилар хонадонида таваллуд топган экан. Дастлабки маълумотни уйда олган. Унинг бахтига Пискент қишлоқ жой бўлса ҳамки, уларнинг хонадонидан бир эмас, бир нечта етук зиёли чиққан экан. Шулардан бири Абдулла Алавий. Ўзаро суҳбатларимиздан бирида Музайяна опа Абдулла Алавийни «акам» деб таништирган эди. Яқинда Тил ва адабиёт институтида кўп йиллар давомида илмий ходим бўлган, Музайяна опани 30-йиллардан бери билган Маъсуд Расули «Иқрорнома» деган хотираларида Абдулла Алавийни опанинг «амакиси» деб атайди. Мен бу ўринда Музайяна опанинг илмий биографиясини ёзаётганим йўқ. Шунинг учун худди шу тобда, шу ўринда масалага ойдинлик киритишни лозим топмадим. Негаки, гап

бунда эмас эди, шунда эдики, Абдулла Алавий Музайя-нанинг акаси бўлганми, амакисими — бундан қатъи назар, ўзидан салкам ўн ёл кичик бўлган Музайянага жуда катта ғамхўрлик билан қараган. Абдулла Алавий жуда ёрқин, бетакрор истеъдодга эга бўлган ажойиб романтик шоир эди. Афсуски, у ўзининг тўпламини нашр эттира олмади. Лекин мен ўқиган шеърларда шоирона туйғулар ғоятда беғубор ва ранго-ранг эканидан, шеър-ий техника юксак савияда эгалланганидан далолат беради. Масалан, «Тифлис оқшоми» деган шеъри шундай. Афсуски, ана шу истеъдодли йигитнинг умри жуда қисқа экан — у сил касалидан 30 ёшида оламдан ўтади. Бироқ шунга қадар Музайянага меҳрини аямай сочади — уни ўзи ўқитиб, хат саводини чиқаради, мусиқа ўргатади, шеър-ият алифбосидан дарс беради. Алавийнинг ўзи халқ ижодини яхши кўрар ва теварак-атрофидаги қишлоқларда тез-тез фольклор намуналарини ёзиб олиш билан банд бўларди. У бу сафарларига Музайянани ҳам олиб боради ва қизнинг қалбида халқ ижодига, кўшиқлар ва термаларга нисбатан бир умр сўнмайдиган оташин муҳаббат пайдо бўлади. Кейин Музайянани Ўзбекистоннинг ўша пайтдаги пойтахти Самарқандга олиб боради. Шу тариқа Музайяна аввал Инпрос (Институт просвещения — номи «институт» дейилган бўлса-да, аслида «маориф техникуми»)да, кейин Педакадемияда (ҳозирги Самарқанд дорилфунуни) ўқитди. Ҳозир «ўқийди» ёки «ўқиди» деган гаплар оғзимизнинг бир чеккасидан осонгина чиқиб кетаверади ва биронта одамда алланечук фавқулодда нарса сифатида, ўқийдиган толиби илмдан том маънода жасорат ва қаҳрамонлик талаб қиладиган ҳодиса сифатида бирор ҳаяжон ёхуд кечинма туғдирмайди. Аммо Музайянанинг Самарқандда ўқиши 30-йилларнинг бошларига тўғри келган эди. Авваламбор унинг ўқишига уйдагилар қарши чиқишган. Айниқса, Абдулла Алавий вафот этгандан кейин қиз боланинг ёлғиз ўзи, уйдан ташқарида, бегона шаҳарда, мусофирчиликда ўқиб юриши сира тўғри келмайдиган ҳодиса-да! Шундай шароитда, уйдагилар унинг қайтишини қатъий талаб қилиб турган, акс ҳолда юзкўрмас бўлиб кетиш билан таҳдид солаётганда ўқишни танламоқ

учун, ҳатто туғилиб ўсган хонадонини тарк этишга ҳам тайёр бўлмоқ учун одам, албатта, бошқача бўлмоғи керак. Ахир, Музайяна шу ҳаёт-мамот масаласини ўзи ҳал қилишга мажбур бўлган кезларда бор-йўғи йигирма яшар қизча эди. Афтидан, унинг қалбидаги Абдулла Алавий ёқиб кетган олов шу қадар кучли бўлганки, унинг шуъласи танланаётган йўлнинг тўғрилигига уни узил-кесил ишонтирган. Афтидан, Музайянанинг ўзига хос томонлари ўша кезлардаёқ теварак-атрофидагиларнинг эътиборини жалб қила бошлаган. У Чўлпон билан танишади ва Чўлпон Музайянага бир шеър бағишлайди. Афсуски, Чўлпон қамалгандан кейин бу шеърни шоир номи билан чиқариш мумкин бўлмаган — уни тадқиқотчилар бошқа шоирнинг бошқа одамга бағишлаган шеъри сифатида эълон қилишган.

Ўқиш йиллари Музайяна учун бекор кетмади — ундаги илмга, тўғрироғи, халқ ижодига, халқ кўшиқларига бўлган муҳаббатни янада кучайтирди. Бора-бора Музайяна «Ўзбек халқ маросим кўшиқлари» деган мавзуда номзодлик диссертациясини ёқлади. 1973 йилда эса бошқа бир қатор фольклорчилар билан бирга «Булбул куйлари» деган китобни нашр этгани учун Беруний мукофоти билан тақдирланганида мендаги эски беписандликлардан асар ҳам қолмагани учун жуда-жуда қувондим. Бир ҳамкасабамнинг меҳнати муносиб тақдирлангани учун бошим осмонга етди. Ахир, «Булбул куйлари» беш жилддан иборат бўлиб, ўзбек бахшилариининг сарвари, ўша «райони Нурота, тоғлар ораси, қаридимми деса кўнгли қоласи, оти Эргаш Жуманбулбул боласи»нинг асарлари эди-да. Кези келганда шуни айтмоқ керакки, мен турли-туман халқлар ва юртларда бўлиб кўрдимки, айрим халқлар ўз фольклорчиларини, халқ ижодини йиғиб нашр этадиган олимларини ҳаддан зиёд ҳурмат қилар экан. Масалан, руслар уч жилдлик «Рус халқ эртаклари»ни нашр этган Афанасьевни ёки тўрт жилдлик «Рус тилининг изоҳли луғати»ни, «Рус халқ мақоллари»ни тўплаб нашр этган Вл. Дални ҳанузгача ёдлаб, бот-бот эъзозлаб туришади. Бир йили Ригага борсам, унинг марказий кўчаларидан бири «Кр. Барон» номига қўйилган экан. «Барон» унинг

унвони десам, фамилия экан. Унинг бутун миллат олдидаги катта хизмати — бир неча жилдлик латиш халқ қўшиқларини тўплаб нашр қилиш бўлган экан. Кейин 70-йилларда бизда ҳам ўзбек халқининг кўп жилдлик ижодини нашр қилиш бошланди. Бу қирқ жилдан иборат бўлмоғи керак эди, билмадим, унинг ҳаммаси нашр қилиндини-йўқми, ҳарҳолда, менда қирқ жилд тўла йиғилган эмас. Ўша пайтларда бу ноёб ва нодир нашрни ким йиғиб олган бўлса, унга ҳавасим келади, негаки, маърифатли одам учун ўз халқининг қирқта китобга жо қилинган ижод дурдоналаридан кўра қимматлироқ бойлик бўлмайди. Музайяна опа шу хазинани вужудга келтиришда фаол роль ўйнаган инсон.

Пойтахт Тошкентга кўчгандан кейин Музайяна опа ҳам Тошкентга келди ва шу ерда хизматини давом эттира бошлади. Ниҳоят, ўқишлар тугаб, тинч ва хотир-жам меҳнат йиллари бошланди. Агар сиз шундай деб ўйласангиз, адашасиз. Аввалига мен ҳам шундай деб ўйлаган эдим. Кейин билсам, бизнинг шўро жамиятимиз гоятда ўзига хос жамият бўлганини назардан жиндай соқит қилган эканман. У шундай жамият эдики, бировда бўлса кўролмас, йўқ бўлса беролмас эди. Опанинг кейинги тақдирини ўйлаб, бу дунёда бандасининг ишлари нечоғлиқ ғаройиб эканини, ғам-ғусса деган нарса унга ботмонлаб ажратилишини, шоду хуррамлик, қувонч, бахт эса мисқоллаб берилишини ўйлаб ёқа ушлайман. Ахир, оддий, камсуқум, ўз ишини билиб, бориға қаноат қилиб умр кечириб юрадиган мўмин-ювош бир аёлнинг бошига шунчалар ғам-ғусса тоғини ағдарадими тақдир? Ўқишни битиргандан кейин Музайяна опа турмуш қурди. У Лутфулла Алавий деган қариндошига тегди. Бу йигит ҳам тагли-тугли, меҳнаткаш, эс-ҳуши бутун инсон эди. Авваллари турмушлари яхши кечди. Ёб-ичишлари шоҳона бўлмаса-да, орада туғилган гулдай-гулдай фарзандлар уларнинг турмушини беади. Лутфулла Алавий қайси бир аждодидан мерос қолган касбининг — табибликнинг этагидан тутди. Хуллас, энди оғзим ошга етди деб турганларида... тўсатдан Лутфуллахон йўқолиб қолди. У бир кун келмади, икки кун келмади, уч кун ўтди, тўрт кун ҳам ўтдики, ундан дарак

бўлмади. Суриштирмаган жойлари қолмади — ҳеч қадан дараги чиқмади. Биронта расмий идора «биз биламиз» деган гапни айтмади. Туппа-тузук юрган, ишга бориб-келиб турган одам ғойиб бўлиб қолса қизиқ бўлар экан. Музайяна опа бу синовдан ҳам ўтмоғи керак экан. Бардош қилди, шайтонга ҳай берди, ёруғ кунлардан умидини узмади. Чиндан-да, бир шоир айтганидек, бунақа метин иродали, темир бардошли одамдан мих ясаса, мангу чиримайдиган мих бўларди. Ниҳоят, адоқсиз кўринган ўн йил ўтди ва кунларнинг бирида кўчадан... Лутфуллахон кириб келди. У анча озиб кетган, юзларини ажин босган, сочлари паққос оқариб кетган, кўзларидаги нур ҳам анча сусайиб қолгандай эди. Лутфуллахоннинг сирли ғойиб бўлиши энди маълум бўлди: олис Сибирь конларида унинг ҳам ўн йиллик ризқи бор экан. «Нима учун? Нима гуноҳ қилган эдингиз?» деган саволлар ортиқча эди. Бир-бирларининг дийдорларига тўймай, вақт кечга томон оғиб қолди. Ҳали ҳам ўн йиллик ҳижрондан ўзига келолмаган, бир оз ётсираб турган Лутфулла ўрнидан кўзғолди. Қайнонаси унинг ниятини сезиб, уришиб берди:

— Ўғлим! Сиз ўз уйингизга келдингиз. Музайяна — ўз жуфти ҳалолингиз. Болаларингиз ўз пушти камарингиздан бўлган. Ҳар қанақа ҳардамхаёлларга бориб юрманг.

Бу гапдан кейин яна «қўш ҳўкиз»нинг бири бўлиб, рўзғор аравасини тортишга киришмоқдан ўзга илож қолмаган эди.

Ишлар юришиб кетгандек бўлди, айрилиқ яралари, ҳижрон дардлари унутилаётгандай бўлди, Лутфуллахон ҳам, Музайяна опа ҳам диссертация ёқлаб олишди, болалар аста-аста катта бўла боришди. Фақат ҳамон бу заҳматкаш оила бошидаги қийинчиликлар аригани йўқ эди. Улар Тошкентда яшай бошлашди. Марказда. Бунақа жой отликда ҳам йўқ эди. Лекин турар хоналари битта эди, холос. Маъсуд Расули бу хонани юқорида зикр этилган китобида шундай тасвирлайди: «Чор бурчак хонанинг бир томонида Лутфуллахоннинг ёзув столи, қарама-қарши томонда Музайяна опанинг ёзув столи, уларнинг ўрталиғида болаларнинг анжомлари, бўлса, яна бир-икки стул бор. Шароит ўта ғарибона». Ҳа,

Тошкент тиббиёт институтининг ётоғидан уларга теккан бу хона ҳар қанча тор бўлмасин, Лутфуллахонга ҳар қанча карцерни эслатиб турмасин, аввалги кўрилган машаққатлар, чекилган азоблар олдида бу ҳолва эди. Улар сабр-қаноатни қалқон қилиб, сўнгги манзилларига етиб бордилар. Музайяна опа 1987 йилда вафот этди. У дардлари, аламларини, орзу ва умидларини ўзи билан олиб кетди. Ундан яхши шеърлар, ўзи тайёрлаган халқ қўшиқлари қолди. Яна — яхши ном. Яхши ишлар, яхши ибрат қолди. Баъзан ўйланиб қоламан-да, одамларга ҳайқиргим келади: «Ҳой, яхшилар. Теварак-атрофингизга қаранг — оддийлик қиёфасида, камсуқумлик либосида юрган улуғларга бефарқ бўлманг! Уларнинг қўлини олиб, суҳбатидан баҳраманд бўлинг!»

2002

АКА-УКА ВОҲИДОВЛАР

Маҳамад Воҳидов — гуруҳимиздаги энг жуссаси кичик талаба эди. Қишда қўнғир тусли телогрейка кийиб юрарди. Бошидаги каттакон кетмон нусха кепкаси эса уни янада кичикроқ кўрсатарди. Бундан ташқари, юзи ҳам бир бурдагина, кўзлари қисикроқ, бир кўзи эса ғилай эди. Лекин шунга қарамай гуруҳимизда ҳеч ким унга «жинқарча» ёхуд «ғилай» деб лақаб қўйишга журъат қилган эмас.

Ўқиш бошлангандан кейин 15–20 кун ўтмай, Маҳамад гуруҳимиздаги энг обрўли, ҳамманинг ҳурматини қозонган талабага айланди-қолди. Негаки, унинг жуссаси кичик бўлса-да, зеҳни жуда ўткир, ақли бениҳоя теран, фикрлари жуда чуқур эди. Гаплари ҳам бачканаликдан холи, мулоҳазалари кўпни кўрган одамларники сингари салмоқли ва маънодор эди. Кўп ўтмай гуруҳимиздаги катта-кичик талабаларнинг ҳаммаси бирон маслаҳатли гапи чиқиб қолса, Маҳамадга мурожаат қиладиган бўлиб қолди. Маҳамад ёши биз билан тенг бўлса-да, қисқа ҳаёти давомида анча-мунча ташвишларни кўриб, ҳаёт қозонида тузуккина пишиб чиққан эди. Бунинг сабаби аён эди — Маҳамаднинг отаси Абдувоҳид ака ўз даврида ўзига тўқ, бақувват одамлардан бўлган. Аммо шўро ҳукумати ўзига тўқ одамларнинг ҳаммасини камбағал, қашшоққа айлантириш билан бутун халқни «тенг» қилиш йўлига қарагандан сўнг Абдувоҳид акани ҳам таъқиб остига ола бошлади.

20-йилларнинг охирига келиб, Абдувоҳид аканинг бошига ҳам қора кунлар ёғилди. У турар жойини тарк этиб, бир этак бола билан дарбадарлик ҳаётини бошлади. Маҳамаднинг бутун болалиги Мирзачўл даштларида қишлоқма-қишлоқ кўчиб юриб ўтди. Унинг болаликда тортган азобларини, кўрган-кечирган қийин-

чиликларини айтиб адо қилиб бўлмайди. Улар бир ўсмирни эмас, бир нечта катта одамни ҳам эзиб пачақлаб ташлаш учун кифоя қилар эди. Бироқ бу мислсиз қийинчиликлардан синмади, руҳи пачақланмади, юраги интиқом, ўч олиш туйғуларига тўлиб чиқмади. Унинг иродаси болалигиданоқ пишиқ, мустаҳкам эди. Маҳамад ёшлигиданоқ ҳаёт тегирмонидан бутун чиқмоқ учун тиш-тирноғи билан курашди. Бу курашда унга зеҳнининг ўткирлиги, фаҳм-фаросати, ҳамма нарсани тез илғаб олиши ёрдамга келди. У қишлоқма-қишлоқ кўчманчидай кўчиб юрган кезларидаёқ мактабда ўқиб юрар экан, одамларнинг ҳар хил аризаларини ёзиб берар, қишлоқ кенгашида котиблик ҳам қилади.

Ҳадемай, биз жуда иноқлашиб кетдик. Кейин бу иноқлик бутун умр бўйи давом этадиган дўстликка айланди. Кейин Маҳамад бизнинг даврамизга укаси Матлабни киритди. Матлаб ҳам гап-сўзлари, ақл-заковати билан ҳаммамизга манзур бўлди. У акасидан бор-йўғи бир йил, нари борса, икки йилга ёш эди, бироқ аллақачон математика факультетининг 2-курсида ўқирди. Маҳамад сабаби тирикчилик бўлиб, ўқишга кейинроқ кирган экан. Матлаб ҳам акасига ўхшаган зеҳни ўткир эди.

Баъзи масалаларда, ҳатто, Маҳамаддан ўтиб ҳам кетарди, баъзи бир математиклар каби фақат ўзининг соҳасига маҳлиё бўлиб, бошқа ҳеч нарсани тан олмайдиганлар хилидан эмас эди. Аксинча, унинг қизиқиш доираси жуда кенг бўлиб, ҳамма масалаларда бемалол фикрлай оларди, кўп ҳолларда эса ўзининг мустақил фикрига эга бўларди. Матлаб ҳам акасига ўхшаб ғоятда синчков бўлиб, бошқаларга ҳар жиҳатдан ҳал бўлган, силлиқ кўринадиган масалаларда бирон ғалати жиҳатини топиб келиб, ўртага қўярди. Қизиғи шундаки, у математик бўлишига қарамай, бизнинг соҳамизда, яъни тил ва адабиёт масалаларида бир мутахассисдай фикр юритарди.

Кўпинча у биз, хусусан, мен мутлақо хаёлимга келтирмаган жойлардан эътибор бериш керак бўлган жиҳатларни топарди. «Нега матбуотда жуда қўпол хатоларга йўл қўйишади? Нега ҳеч ким тузукроқ эътибор бермайди?» — деб сўрарди биздан Матлаб. «Қанақа хато қи-

лишар экан? Сен нимани билардинг тил масаласида?» дегандек маънода беписанд сўрар эдим. «Мана манави эълонни ўқи» дерди Матлаб. У пайтларда газеталарда эрхотиннинг қўйди-чиқдиси тўғрисида ҳам турли-туман эълонлар кўп чиқарди. «Йўқолган ўрта маълумот тўғрисидаги Етуклик аттестати бекор қилинсин» деб ўқийман мен. Бунақа эълонларни ҳар куни ўнлаб ўқиймиз. Унда ҳеч қанақа ғайритабиийлик ёки бирон хато сезмайман — ҳаммаси кўникилган, бир маромдаги гаплар, дердим. Матлаб: «Наҳотки сезмаётган бўлсанг, қанақа филологсан — шуни билмасанг?» деган маънода таъна қилгандек: «Ахир, ўрта маълумот йўқолмайди-ку?» дейди. Шунда ҳам матндаги хатонинг нима экани менга етиб бора қолмайди. «Хўш, қандоқ бўлса, тўғри бўларди?» «Ўрта маълумот тўғрисидаги йўқолган Етуклик аттестати бекор қилинсин» деб ёзилмоғи керак, деб уқтирарди Матлаб ўзбек тилидан дарс бераётган домладек комил ишонч билан.

Дарҳақиқат, унинг гапи тўғри эди — эълонда бир сўзнинг ўрни ўзгариб қолгани учун матнга путур етганди. Мен Матлабга тан бераман ва ўйлай бошлайман: «Демак, жумлаларда сўз тартиби жуда муҳим экан-да? Истаган сўзни истаган ўринда ишлатиб бўлмас экан-да? Ҳар битта сўзнинг ўз ўрни, ўз вазифаси бўларкан-да!»

Кейин мен ҳам нафақат эълонлардаги, балки ўқиган матнларимдаги жумлаларда сўзларнинг қандай жойлашганини таҳлил қилиб кўришни одатга айлантираман. Маҳамад ҳам қолишмайди. У энди матнлардаги маъносизлик тўғрисида, матбуотдаги пуч гаплар ҳақида гапирди.

— Айтиб бер-чи, — дея талаб қиларди у мендан, — қуйидаги жумлада нима маъно бор? Уни қандай англаш керак? «Агар жаҳон халқлари тинчлик ишини ўз қўлларига олсалар, тинчлик иши ғалаба қозонади, агар жаҳон халқлари тинчлик ишини ўз қўлларига олмасалар, империалист агрессорлар енгиб чиқишлари муқаррар!» Мен нима деб жавоб беришни билмай, гангиб қоламан. Талмовсираб, нималардир дея минғирлайман. Мен ҳатто кўрқиб кетаман — «бу иборага тил теккизишга Маҳамаднинг қандай ҳадди сифди экан?» Ўша кезларда, яъни

1947 йилда собиқ шўро мамлакатининг ҳамма ҳудудида бу ибора жуда машҳур эди — ҳар куни газеталарда, радиода, ҳар хил маърузаларда ўнлаб марта тилга олинар, ҳатто қизил алвонларга ёзилиб, шаҳарнинг гавжум жойларига осиб қўйиларди. Негаки, бу иборани Сталин айтган эди. Ака-укалар танқидий мулоҳазаларини изҳор қила бошлар экан, мен тиззам қалтираб, рангим ўчиб, қўрқув ичида уларни тингладим. Негаки, замон оғир эди. Сталинга тил теккизиб бўлмасди. Унинг бирон иборасини танқид қилиш бир ёқда турсин, тегишли органлар Сталиннинг сурати босилган мақолани бехосдан қўлидан тушириб юборган одамни ҳам нари олиб бориб-бери олиб келганларини эшитган эдим. Шундоқ бўлгандан кейин қўрқмай бўладими? Лекин ака-укалар ҳар куни ҳам Сталинни танқид қилавермас эди. Улар кўпроқ кундалик ҳаётини таҳлил қилар, «бахтли» ёшлигимизнинг авра-астарини ағдариб ташлашарди.

Умуман, уларнинг фикрлашида танқидий йўналиш кучли эди, улар ҳамма нарсани синчиклаб таҳлил ғалвиридан ўтказишарди. Шу маънода мен уларни устозларим, десам ҳам бўлади. Мен кўп ўқиган бўлсам-да, фикрларимда танқидий-таҳлилий йўналиш анча заиф эди. Мен у пайтларда ўзгаларнинг ҳамма гапига лаққа тушадиган, газеталарда босиладиган ҳамма гапларни чин, деб ишонадиган жуда содда, ҳатто гўл ва лақма бир йигит эдим. Мактабда ҳам, дорилфунунда ҳам бизнинг тафаккуримизда танқидий йўналишни шакллантириш ва тарбиялаш учун деярли ҳеч нарса қилинган эмас. Мен ҳеч муболағасиз айтишим мумкин, танқидий фикрлаш бобидаги биринчи сабоқларимни ака-ука Воҳидовлар билан бўлган гурунгларимдан, баҳслар ва тортишувлардан олганман. Ўша гурунглардан кейингина ҳаёт турфа хил ранглардан ташкил топишини, фақат бир хил — қизил рангдангина иборат эмаслигини англай бошлаганман.

Тўғри, танқидий фикрлаш малакаларини ўзлаштириш ва, айниқса, уларни ўзингда маҳкам сақлаб қолиш ғоятда мураккаб жараён бўлар экан — у бутун умр бўйи давом этаркан, лекин унинг бошланиши ўша — бугун ғоятда олисда қолган йилларда бошланган эди.

Ака-укаларнинг жуссаси билан боғлиқ кулгили воқеалар тез-тез рўй бериб турарди. Кўпинча, одамлар орқаворатдан қарабгина эмас, ҳатто юзларига қараб туриб ҳам уларни болалар ўрнида қабул қилишар ва шунга яраша муомала қилишарди. 1954 йилнинг баҳорида Матлаб бизнинг даврамиздагилар орасида биринчи бўлиб номзодлик диссертациясини ёқлади ва физика-математика фанлари соҳасидаги энг ёш фан номзоди бўлди. У пайтларда фан номзоди бўлиш хийла мураккаб эди ва бу унвонга эга бўлган одамлар катта саналарди. Матлаб диссертация ҳимоясидан кейин бир ойлик таътилга чиқди-да, менинг олдимга — Москвага меҳмонга келди. Мен уни вокзалда кутиб олдим. Кутгани чиққанлар орасида беш-олтита тошкентлик болалар ҳам бор эди. Ҳаммамиз биргалашиб Малая Бронная кўчасидаги мен турадиган ётоқхонага келдик. Хонам беш қаватли иморатнинг тўртинчи қаватида бўлиб, унга ичкаридан ҳовли томондаги йўлакдан кириларди. Учинчи қаватда шундоққина эшикнинг олдида дарбонлар ўтирарди. Дарбонлар кўпинча нафақага чиққан кекса рус аёллари бўларди. Улар табиатан юмшоқ, ётоқда турадиган аспирантларга онадай меҳрибон бўлишса-да, ўзларининг асосий вазифаларига жуда жиддий қарашар — бегона одамни ичкарига киритишмас эди.

Биз бир тўда бўлиб кириб кетаётган эканмиз, дарбон аёлнинг кўзи Матлабга тушиб қолди-ю:

— Ты куда, мальчик? Иди гуляй, тебе нечего делать здесь! — дея унинг қўлидан ушлаб, ўшқириб қолди.

Мен дарҳол орага тушдим, унинг «мальчик» эмаслигини тушунтирдим, менинг дўстим, ҳозир поезддан тушганини айтдим. Дарбон аёл гапимга ишонмади.

— Неужели вот этот мальчик кандидат наук? — деб сўради у. — А удостоверение есть?

— Зачем вам удостоверение? Вот я же здесь?

Ниҳоят, у юмшади, киришга рухсат берди. Табиийки, мен бундай дўстларим билан ич-ичимдан фахрланар эдим. Уларнинг отаси Абдувоҳид ака келбатли, ҳазил-мутойибага мойил одам эди. Ўзига тўқ оиладан чиққан бўлиб, турмуши анча оғир бўлган. Айниқса, юқорида таъкидланганидек, 20-йилларнинг охирида

шўролар зулмидан Тошкентдаги уй-жойини тарк этиб, Мирзачўл даштларида дарбадар юришга мажбур бўлган. Бироқ бу қийинчиликлар уни синдира олмади, руҳини эгиб, ундаги ҳақиқатсеварликни маҳв эта олмаган. У ғоятда гапга чечан одам эди. Ҳар икки гапнинг бирида, албатта, бирон ривоятми, афсонами, жилла бўлмаса, бирон мақол ёки ҳикматли гапни қўшиб гапирарди. Бу одам билан суҳбатлашган одам зерикмас, ундаги доноликни кўрганда, Маҳаммад ва Матлабдаги ақл-заковат қаердан келиб қолганини сезгандай бўлардинг.

Ака-укаларнинг онаси Тошхон ая ҳам ўзига тўқ, бадавлат оиладан чиққан бўлиб, турмуш суронларини Абдувоҳид ака билан барабар тортишган, лекин унинг феъли торроқ, сиркаси сув кўтармайдиган аёллардан эди — у жуда серҳаракат, бир жойда бир зум туролмас, узлуксиз ҳаракатда бўларди. Бир қарасангиз, қўлида супурги — ҳовли супурипти, бир қарасангиз, ҳовлида ўтириб сопол тоғорада кир ювмоқда, яна бир қарасангиз — уйларнинг бурчак-бурчакларида йиғилиб қолган исларни тозалайди, яна бир қарасангиз, кўрпаларни офтобга ёйиб, қатрон қилаётган бўларди. Хуллас, ҳамма ўзбек аёллари каби рўзғор тебратади. Буни кўриб бе-ихтиёр ўйлайсан киши, яхшиямки Худо ана шу меҳнаткаш ва заҳматкаш ўзбек аёлини яратиб қўйган. Оиланинг бахти, тинчлиги, саришталиги, рўзғорнинг қимирлаб туриши, қора қозоннинг қайнаб туриши ана шу аёлларга боғлиқ.

Тошхон ая ана шундай меҳнаткаш аёл эди, бироқ... унинг жуссаси жуда кичик эди. У атиги эрининг белидан келарди, лекин шунга қарамай, улар жуда иноқ яшардилар.

Маҳаммад билан Матлаб эгизак бўлмасалар-да, жуссалари бир хил — жуда кичик туғилишган эди. Баъзан уларга қараб туриб, шундоқ кичик жуссага шундай катта ақл-заковат сиққанига ҳайрон қолардим. Бу воқеанинг сабабини уларнинг ўзидан сўрашга ийманардим. Ниҳоят, бир куни Маҳаммаднинг ўзи ёрилиб қолди:

— Озод, биласанми, мен ҳам, кейинроқ Матлаб ҳам жуда кичкина туғилган эканмиз. 500 граммдан ошиқ эканмиз. Онага тортган бўлсак керак...

Бундай болаларни қалпоққа солиб, бирор қозикқа илиб қўйишар экан. Уларни кўрган қариндошларининг ҳаммаси бир оғиздан «Йўқ, булар одам бўлмайди» дейишаркан. Бу кароматлар рўёбга чиқмади. Уларнинг иккови ҳам кўп касалликларга чалинган бўлсалар-да, ҳар қалай умр берган экан, катта бўлиб олишди.

Майли, асосий ҳикоямизга қайтайлик. Ўшанда Матлаб Москвага келганида, бу ерда уч-тўрт кун тургач, икковимиз Ленинградга боришни режалаштирган эдик. Маҳмад Ленинградда машҳур бир психолог олимнинг қўлида аспирантурада ўқиётган эди. У кўпдан бери бизни Ленинградга келиб, бир меҳмон бўлиб кетишга чорларди. Бу ўринда, албатта, бир савол туғилиши мумкин: И-е, Маҳмад ўзбек филологиясини битирган эди-ку, қандай қилиб у психологиядан аспирант бўлиб қолди ва нечук Ленинградга ўқишга келиб қолди?

Гап шундаки, 50-йилларнинг бошларида ўрта мактабларга иккита янги фан киритилди. Улар — психология ва логика эди. Киритишга киритилди-ю, лекин на бу фандан мутахассис бор эди, на дарслик ёки қўлланмалар мавжуд эди. Шунинг учун бу икки фандан мутахассислар тайёрлаш мақсадида филология факультетида логика ва психология бўлимини очишга қарор қилишди. Бизнинг гуруҳимизда ҳаммаси бўлиб 25 талаба бор эди. Қизиғи шундаки, янги бўлим ташкил қилиниши биланоқ, 14 талаба шу бўлимга ўтиб кетди, биз — филологлар 11 киши қолдик. Янги бўлимга ўтганлар ичида Маҳмад ҳам бор эди. Маҳмад янги бўлимга ўтиши билан гўё умр бўйи кўнглида сақлаб келган орзуси ушалгандек, психология фанига ошиқ бўлди-қолди.

Энди ўзаро баҳсларимизда, гурунгларимизда унинг гапларининг асосий мавзуси психология бўлиб қолди. У аллақасердан академик Леонтьевнинг рус тилидаги «Психология» деган қалин китобини топиб олган ва уни қўлидан қўймай, узлуксиз ўқиб борарди. Фақат ўқиб борарди эмас, ундаги психологлар ўтказган турли тажрибалар ҳақидаги гапларни бизга гапириб ҳам берарди. Маҳмаднинг гапларига қараганда, психология фанининг истиқболи жуда катта эди — ҳадемай жуда кўп

фанлар, ишлаб чиқаришнинг йирик соҳалари психология фанига асосланиб иш юрита бошлайди, кўпгина ижтимоий ва ҳатто иқтисодий муаммоларни ҳал қилишда психологиясиз бир қадам ҳам қўйиб бўлмай қолармиш.

Маҳаммад ўша пайтдаёқ бу борада етакчи капиталистик мамлакатларда олиб борилаётган ишлардан яхши хабардор эди. Масалан, у Англияда рўй берган бир воқеани кўп ҳикоя қиларди: йирик завод эгаларидан бири катта пулга психолог ёллабди, психолог заводда бир неча муддат иш жараёнини кузатибди, сўнг у завод ускуналарини бошқачароқ жойлаштириш тўғрисида тавсия берибди. Бу тавсияда шу ерда ишлайдиган ишчиларнинг психологиясидаги ўзига хосликлар ҳисобга олинган экан. Психологнинг тавсияси амалга оширилгач, ишлаб чиқарилиш унумдорлиги 15 фоизга кўтарилибди.

Ўша кезларда Маҳаммаднинг оғзидан бол томиб, кўзлари ёниб гапириб берадиган бундай ҳикоялари бизга бир ошику мубталонинг хомхаёлларидек туюларди. Лекин кўп ўтмай, ҳаётда психология фани чиндан ҳам муҳим аҳамият касб эта бошлади. Маҳаммад ҳақ бўлиб чиқди. Шу тарзда бу илм шайдоси психология фанининг йирик маркази бўлган Ленинградга аспирантурага борди...

Биз Матлаб билан бирга кечқурун поездга чиқиб, эрталаб тонг ёришар-ёришмас Ленинградга етиб бордик. Маҳаммад бизга ёзган мактубларида ётоғи қаерда эканини, унга қандай бориш йўллариини айтган эди. Шунинг учун биз Матлаб билан бораётганимизни Маҳаммадга билдирмай, унга сюрприз қилмоқчи бўлдик. Поезддан тушиб, вокзал майдонига чиқдик. Бу майдондан Невский проспекти деган шоҳкўча тўппа-тўғри чизиқ бўйлаб уфққа чўзилиб кетган. Биз ўзимизнинг юртимизда қинғир-қийшиқ кўчаларга ўрганиб қолганмиз — уларнинг ҳам ўзига яраша жозибаси, алланечук илиқ таровати бор. Лекин мукамал тўғри чизиқ бўйлаб қурилган кўча ҳам ғоятда гўзал бўлар экан. Биз кўчани томоша қилиб, пиёда кетдик. Кўчанинг ҳар қадамида биронта машҳур ҳайкал ёки донғи оламга таралган машҳур иморатлар бор эди. Унинг бошланишида Екате-

рина II нинг маҳобатли ҳайкали. Шўролар замонида подшоларнинг суратию ҳайкаллари ни ҳамма жойдан олиб ташланган деб ўйлар эдим. Йўқ, бундай эмас экан, уларнинг баъзилари сақланиб қолган. Екатеринага қўйилган ҳайкал шу қадар маҳобат билан ишланганки, унинг олдидан кетолмай қоласан киши. Бир оз юргач, Сенная майдони келади — уни Сомон бозор ёки Беда бозори дейиш мумкин. Кейин «Астория» меҳмонхонаси. Кўчанинг ўнг томонидаги жуда катта муҳташам бир бино — китоб дўкони. У ҳам ҳавас қилса арзийдиган кичик мўъжизалардан. Хуллас, бу кўчанинг ҳар қаричи жонли тарих. Унинг майдонларидан намоишларга чиққан одамларнинг ғала-ғовури ёки солдатларнинг гурс-гурс қадам юришлари — тарихнинг сўнмас саботи эшитилаётгандай бўлади. Сиз ўзингизни тарихнинг томошабини эмас, иштирокчиси деб ҳис қиласиз. Биз ётоққа кириб борганда Маҳмад эндигина нонуштага ўтирган экан. Бизни кўриб жуда қувониб кетди.

— И-е, осмондан тушдиларингми? Нега хабар қилмадиларинг? Кутиб олардим-ку!

Кучоқлашиб кўришдик, ҳол-аҳвол сўрашдик, бирга нонушта қилдик. Кейин Маҳмад бизга деди:

— Мен дарсга боришим керак, қолдириб бўлмайди. Икковларинг соат биргача сайр қилиб, томоша қилиб туринглар. Мен қайтгач, бирга тушлик қиламиз-да, кейинги режаларни тузамиз.

Шундай қилдик. Маҳмад дарсга бориб келди. Кейинги икки кунда ҳар қалай дарси йўқ экан. Бизга раҳнамо бўлиб, Ленинградни обдан томоша қилдирди. Бормаган жойимиз қолмади. Сарой майдонини, ундаги Александр минорасини томоша қилдик. Нева бўйларида юриб, ёзги боғни ораладик, Мис чавандоз ҳайкалини кўрдик, Исаак жомеси ва Петропавловск кўргони ҳам ҳўб кўрадиган жойлар экан. Маҳмад қачон бу жойларни беш қўлдай ўрганиб олибди? Бизга ички бир гурур билан уларнинг тарихини, улар билан боғлиқ ривоятларни гапириб берарди. Мана ўша ривоятлардан бири:

Петропавловск минораси осмонга бўй чўзган найзасимон узун минорага эга. Унинг учида подшо ҳокимиятининг герби — икки бошли бургут қўндирилган. У

шамолда ҳаракатланиб туради. Бир куни шамол қаттиқроқ бўлганми — бургутнинг бир қисми синиб тушибди. Уни тезда тузатмаса бўлмайди — ҳарҳолда давлат рамзи. Аммо қандай қилиб найзанинг учига етиб бориш мумкин? Бу ерга ҳавоза қуришнинг имкони йўқ. Жамики, атоқли муҳандислар ва қурувчилар муаммони ҳал қилиш йўлини қидиришибди. Лекин топиша олмабди. Шунда Россиянинг аллақайси овлоқ бир қишлоғида яшайдиган уста бу ишни бажаришни зиммасига олибди. Унинг йўли шу қадар содда ва осон эканки, муҳандислар шунчалик оддий нарсани тополмаганларига роса ўкинишган экан. Уста эса найзасимон миноранинг асосига йўғон арқонни белбоғ қилиб ўрабди. Кейин унинг юқорисидан яна бир ҳалқа ясабди. Шу тарзда миноранинг учига етгунича яна бир нечта ҳалқа ясабди-да, уларга тирмашиб, найзанинг учига етиб борибди ва синган бургутни бутунига алмаштирибди. Мужик устанинг топқирлиги ва уддабуронлигига ҳамма қойил қолибди, унинг ҳунармандлик санъатини юқори баҳолаб, подшо уни катта совғалар билан сийлабди. Аммо моҳир уста инъомларнинг ҳаммасини рад этибди. «Менга бошқа бир инъом керак. Россиядаги ҳамма қаҳвахоналарга кириб, текин ичишимга ёрлиқ берсангиз», дея илтимос қилибди. Подшо унинг соддалигига кулиб, ёрлиқ берибди. Уста шунда ўн етти кун сурункасига ичиб, охирида жон таслим қилган экан.

Тарихда бунақа гаройиб ишлар ҳам кўп бўлган экан. Бир кунимизни Эрмитажни томоша қилишга бағишладик. Эрмитаж яна Қишки сарой деган ном билан ҳам аталади. Бир вақтлар бу ерда подшо хонадони яшаган экан. Табиийки, бу ерда энг асл буюмлар, энг ноёб расмлар ва ҳайкаллар тўпланган. Афсуски, уларни бир кур югуриб кўриб чиқаман десангиз ҳам ойлар эмас, йиллар керак. Биз бир кунда нимани ҳам кўра олардик. Фақат шундай буюк бойликдан ёлчитиб баҳраманд бўла олмаганимиз учун чуқур таассуф ҳиссигина қолади қалбларда. Лекин шундай бўлса ҳам Ленинград билан уч-тўрт кунлик танишиш бизда жуда чуқур таассурот қолдирди. Биз гўё шу бир кун ичида бутун бошли бир дорилфунунни тугатгандай ҳис қилардик. Бу ҳис ҳозирга қадар ҳам қалбларда яшашда давом этмоқда.

Матлабнинг таътил кунлари охирлаб қолган эди. Мен ҳам Москвага қайтиб, аспирантлик ишларимни давом эттирмоғим керак эди.

Маҳамадга унутилмас меҳмондўстлиги учун ташаккурлар айта-айта Ленинграддан жўнаб кетдик.

Орадан бир-икки йил ўтиб, Маҳамад ҳам, мен ҳам муваффақият билан диссертацияни ҳимоя қилиб юртимизга қайтдик. Мен Тошкент давлат дорилфунунида қолдим, Маҳамад эса Андижон педагогика институтига кетди. Гап шундаки, у аспирантурада шу институт маблағига ўқиган эди. Бунда ҳимоядан сўнг камида икки йил шу институтда ишлаб бермоғи керак эди. Маҳамад зиммасидаги бу мажбуриятни бажарди. Домлалар билан ҳам тил топишиб, чиқишиб кетди. Қисқа муддатда у институтнинг энг обрўли домлаларидан бирига айланди, у ўқийдиган психология фани ҳам талабалар ўртасида обрў қозонди, бу фанга қизиқувчилар, психологиядан мутахассис бўлишни истайдиганлар кўпайди. Маҳамад шу ерда уйланди. Унинг уйланиши ҳам ўзига хос бўлган. Хотинининг отаси ўзбек, онаси рус, ўзи яхшигина шифокор эди. Шунинг учун ҳам у баъзи бир эскирган, малол келадиган анъаналардан дадил воз кечиб, жуда содда ва жўн тарзда тўй қилишга рози бўлган. Тўйда, асосан, келин томондан энг яқин қариндошларгина иштирок этган эди.

Маҳамад бир йилми-икки йилми мажбурий ҳарбий хизматни ўтаб бўлгач, Андижонда қандай ишлаган билмайман-у, лекин дорилфунунда жуда зўр иштиёқ билан, жонини жабборга бериб, ўзини заррача аямай, дам олиш нималигини билмай ишлади. Яна бир марта ҳаммамизга фанга, илмга садоқат қандай бўлишини кўрсатди. Унинг маърузаси ҳамиша жуда мароқли, янги фактларга бой бўларди. Уларда яна ўша гап — яқин келажакда психологиянинг ҳамма соҳаларда катта роль ўйнай бошлаши, психологиясиз бир қадам ҳам қўйиб бўлмай қолиши ҳақидаги гап олға сурилди. Бу маърузаларни тинглаган талабаларнинг анча-мунчасида психолог бўлиш нияти пайдо бўлди. У тинимсиз равишда мақолалар, рисолалар ёзди, қисқа муддат ичида «Болалар психологияси» деган дарслик ёзди. Афсуски,

бу қимматли дарслик фақат бир марта нашр қилинди, холос. Ҳозир бу китоб анқонинг уруғи бўлиб қолган. Тез орада республика психологлари ёрдам ва маслаҳатлар сўраб, унга мурожаат қила бошлади. Маҳаммад сира эринмай уларнинг рисоалари ёхуд диссертацияларини синчиклаб ўқиб чиқар, тегишли маслаҳатларини берар, ишни охирига етказмагунча, ундан хабардор бўлиб турарди. У жуда қаттиқ ҳаракат қилиб, ҳар хил катта-кичик идораларга қатнаб, министрларнинг қабулига кириб, не-не машаққатлар билан университетда психология кафедрасини очди ва ўзи унга раҳбарлик қилди. У ҳар жиҳатдан бу лавозимга муносиб эди. У докторлик диссертацияси устида ҳам иш олиб борди. Эълон қилинган мақолалари мазмун ва сони жиҳатидан ҳам ҳеч қайси профессорникидан қолишмас эди. Бунинг устига унинг Ленинграддаги раҳбари (кейинчалик, у дунёдаги машҳур психологлардан бири бўлиб қолди) Москвага ишга ўтган ва Маҳаммадга тез-тез хатлар ёзиб, уни тезроқ профессорлик ишларини якунлашга ундаётган эди. Аммо университетдаги баъзи бир амалдорлар нима сабабдандир бошиданоқ Маҳаммаднинг ишларига тўсқинлик қила бошлади — улар кафедра очишга ҳам тўсқинлик қилишган, энди эса унинг профессорлик унвонини олишига тиш-тирноқлари билан қарши туришган эди. Албатта, бундай совуқ муносабат унга ёмон таъсир қилди. Кунлардан бирида у кўчада йиқилиб қолди. Ҳар қалай дунёда яхши одамлар ҳам кўп. Улар Маҳаммадни зудлик билан шифохонага етказиб боришади. Врачлар ҳали авжга олмаган инсултнинг олдини олиб қолишади. Табиийки, врачлар унга камроқ ишлашни тавсия қилади, хотини Лена Шодибекова уни узлуксиз медицина кузатувида сақлайди. Аммо илм фидойиси учун севимли иши билан шуғулланишдан яхшироқ нарса борми?! Маҳаммад врачларнинг гапига «хўп» дейди-ю, кейин ўз билганидан қолмайди. Гўё табиат унга ажратган муҳлат тугаётгандай яна ишлашга киришар, кўнглидаги ҳамма гапларини, билимини ҳам қоғозга тушириб, одамларга қолдиришга интилаётгандек бошини кўтармай, жуда қаттиқ ишларди. Ниҳоят организм чидаялмади — ҳали олтимишга кирмаган олимнинг паймонаси

тўлганди. Ундан икки ўғил, икки китоб ва кўплаб мақолалар мерос қолди.

Маҳаммад ҳақидаги хотираларимга шу ерда нуқта қўйсам ҳам бўларди-ю, унинг яна бир сифатини айтмай ўтишнинг сира иложи йўқ. У илм билан қанчалик банд бўлмасин, қариндошлари ёхуд дўстларидан бирортаси унинг ёрдамига муҳтож бўлиб қолса, биринчи бўлиб етиб келарди. Бағоят саховатли, бағрикенг, ҳеч кимдан ҳеч нарсасини аямайдиган инсон эди. Мен ўзим унинг саховатидан кўп марта лаб баҳраманд бўлганман.

Мен Москвадан қайтиб, университетда ишлай бошлагач, оилавий ҳаётимда муаммолар пайдо бўла бошлади. Оиламиз жуда катта бўлиб кетган — тоғам оиласи билан, синглим оиласи билан, аям, бувим, менинг оилам шу ҳовлида истиқомат қилар эдик. Бу уй-жой муаммоси эди. Шунда Маҳаммад: «Бизникига кўчиб кела қолинглар, бир хона бўш ётибди», деди.

Авваллари бу хонада Матлаб билан ота-оналари турар эди. Яқинда Матлаб Яланғоч томондан жой олиб, ота-онаси билан бирга чиқиб кетган, бу ерда бир хонада Маҳаммад билан хотини иккови қолган эди.

Мен Маҳаммаднинг таклифини қабул қилишга хижолат бўлдим.

— Қандоқ бўларкан?

— Нимаси қандоқ бўларкан? Ҳеч қандоқ бўлмайди. Кўчинг кўпми? Кўчарга одам керакми?

Кўчим катта эмас эди — битта кигиз, битта темир қаранот, уч-тўртта кўрпа, битта кийим жавони ва бир қанча китоблардан иборат эди.

— Йўқ, — дедим Маҳаммадга. — Ўзим эплайман. Ўша куниеқ кўчиб келдик.

Маҳаммадларнинг ҳовлиси Ўрдада — ҳозирги 84-заов корпусларининг ўрнида жойлашган бўлиб, уни Бодом маҳалла дер эдилар. Бир вақтлар бу маҳалла Ўрдага яқин бўлиб, у ерда ҳоким саройида хизмат қилувчи ҳар хил косиблар ва ҳунармандлар истиқомат қилган. Кейин ҳамма жойдаги каби бу ерда ҳам биров кўчиб кетиб, биров кўчиб келиб, аҳоли қурамоли бўлиб қолган эди. Маҳаммадларнинг ҳовлиси ичкари-ташқарили эди. Бироқ ташқарида ҳеч қанақа уй йўқ эди. Фақат ичкаридагина

икки уй ва бир айвон бор эди. Ҳовли торгина эди, унда дов-дарахт, яъни бир неча қуриб қолган узум бор эди. Яқин қўни-қўшнилар ҳам жуда ажойиб, дилкаш одамлар эди. Айниқса, бўйдоргина Рашидхон ака ва унинг турмуш ўртоғи Муҳтарам келинойи жуда очиқ, хушмуомала одамлар эди. Рашидхон ака молия идораларида ишлар, келин ойи уй ишлари билан банд эди. Биз улар билан тез-тез чақчақлашиб турар эдик. Бир-икки ҳовли нарида Абдуманноп ака деган йигит ота-оналари билан туришарди. Улар ҳам Маҳмадларга аллақандай узоқ қариндош эди. Абдуманноп ака биздан уч-тўрт ёш катта эди, шунинг учун у киши билан ҳамма вақт ҳам гапимиз-гапимизга қовушмас эди. Абдуманноп ака тузуккина рассом эди. Кейинчалик у Абдуманноп Саидов деган Ўзбекистон ҳалқ рассоми бўлиб танилди. Лекин, бари бир, асосий суҳбатдошим, сирдошим Маҳмад эди. Бу салкам бир йил давомида ишдан қайтгандан кейин кечки овқатни тановул қилиб бўлиб, ёзнинг иссиқ оқшомларида ҳовлида, томнинг тагида, совуқли-қировли кунларда эса хона ичида гуриллаб ёниб турган «буржуйка» яқинида ўтириб гурунглашардик. Суҳбатимизнинг белгилаб қўйилган бирон мавзуи бўлмас эди. Оддий гаплардан — бугун дуч келган воқеаларимиздан, бировдан эшитган қизиқроқ китобдан ўқиб билиб олган бирон янгилигимиздан бошланарди. Кейин жойидан аста қўзғалиб тезлаб кетган поезддек суҳбат жонланиб қизиб кетарди. Гапни кавласанг, гап чиқади, деган мақол бор. Суҳбат давомида албатта бирон муҳим мавзуга келардик-да, унинг теварагида тортишув бошланарди. Бу қизгин баҳслар, адоқсиз тортишувлар мени кўп нарсага ўргатди, ақлимни пешлади ва ҳатто қай бир даражада характеримни тоблади. Ҳозирга қадар мен уларни ниҳоятда мамнуният ва миннатдорлик билан эслайман.

1957 йилнинг охирида Ёзувчилар уюшмасидан менга уй тегиб қолди. Бу уй Чилонзорнинг марказида бўлиб, уч хонадан иборат эди. Кўп ўтмай яна бир фарзанд кўрдик — уйлар жуда торлик қилиб қолди. Шундай бўлса-да, тўртинчи қаватдаги бу кулбамиз бизга қасрдай кўринар эди. Биз бу уйда 1972 йилгача истиқомат қилдик.

Маҳамаднинг вафоти мен учун жуда оғир йўқотиш бўлди. Бир томоним бўшаб ҳувиллагандек туюлар эди. Анча вақтгача мен кўниколмай юрдим. Яхшиямки, Маҳамаднинг ўзига ўхшаган укаси Матлаб бор экан — унинг билан яқин мулоқот оғир айрилиқнинг аламини енгиб ўтишга ёрдам берди.

60-йилларнинг бошига келганда Матлаб механика-математика факультетининг етакчи домлаларидан бирига айланган эди. Талабалар унинг маърузаларини катта қизиқиш билан тинглашарди. Негаки, Матлаб маърузаларида соф математик масалалар билан чекланмасдан, ҳаётдан ҳам кўпгина қизиқарли мисоллар келтирар, ҳар хил математик жумбоқларни ўртага ташлаб, талабаларни янада қизиқтириб қўярди. Қисқа муддатдан кейин у доцент бўлди, анча йиллар мобайнида факультетга деканлик қилди. У докторлик диссертациясини ёқламади-ю, лекин билими битта докторникичалик бор эди, фикрлаши эса ҳар қандай докторникидан ўткир эди. Ҳар суҳбатимизда у мени бирон масала билан ҳайрон қолдирар, бу масалалар мени ҳаётга янада соғломроқ қарашга ундарди. У физика ёки математиканинг асрлар давомида синалган қонунларини ревизия қилишдан ҳам тап тортмас, бошқа соҳаларга алоқадор танқидий мулоҳазаларни ҳам кўп айтар эди. Айниқса, халқаро масалаларда, сиёсатга алоқадор масалаларда у ҳеч чўчимай фикрларини дадил айтаверар ва тортишувларимизда кўпинча ҳақ бўлиб чиқар эди. Матлаб билан ҳам гурунглашиш жуда мароқли эди. Адабиётни кўп адабиётчилардан кўра нозикроқ тушунарди. Биронта бадиий асар ўқиса, унинг социологик жиҳатига унча эътибор бермас, образлигига, нафосатига, тилининг ўткирлигига эътибор берар, асардаги бунақа жойларини бир зумда топиб оларди.

Сира эсимдан чиқмайди — бир куни у Абдулла Қаҳҳорнинг «Бемор» ҳикояси ҳақида тўлқинланиб гапирди: «Адиб сукунатни қандай ҳис қилади, бу сукунат нақадар сермазмун, бемор ётган вазиятга ҳамоҳанг, унинг кайфиятига мос. Бунинг устига тасвирнинг ихчамлигини қара, — шундай деб, у асардан икки деталга аҳамият беради. — «... пашша гинғиллайди, бемор инқиллайди».

Шу икки деталь ёрдамида тугал бир психологик манзара яратилган». Шунча йил бу тўғрисида маърузалар ўқиган бўлсам-да, унинг бундай нозик сифатларига — асарни чинакам санъат намунасига айлантирадиган жиҳатларига эътибор қилмаган эканман. Кейин Абдулла Қаҳҳорнинг тасвиридаги санъатига кўпроқ диққат қила бошладим. Табиийки, мен Матлаб ҳақида Абдулла Қаҳҳорга айтмай қололмадим. Матлаб Ўрозбоевнинг шогирди эди. Академик эса Абдулла Қаҳҳорнинг болалик дўстларидан эди. Билмадим, Абдулла Қаҳҳор Мамажон акадан сўраб-суриштириб кўрганми-йўқми, ҳарҳолда бир куни — «Қани, олиб келинг, ўртоғингизни, бир гаплашайлик», — деб қолди. Биринчи учрашувда Матлаб ўзини гапдан тийиб, анча сиполик билан ўтирарди. Кейинги учрашувларда қизиқ-қизиқ гурунглар бўлди ва Абдулла акага Матлабнинг фикрлаш йўсини ёқиб қолди, шекилли, уни тез-тез уйига ҳам, дала ҳовлисига ҳам таклиф қила бошлади. Матлаб Абдулла Қаҳҳорни жуда ҳурмат қиларди, лекин ҳурматини, яхши кўришини ёзувчининг юзига тўғридан-тўғри айтолмас эди. Лекин бир куни айтадиган хонаси келиб қолди, шекилли. Бу гал ҳам тўкин дастурхон ёзилди, палов ёхуд Абдулла Қаҳҳорнинг тили билан айтганда «гумбаз» дамланди, овқатдан олдин иштаҳа учун жиндай-жиндай олинди. Матлаб аввалги келганларида ҳам ичмас, ичса ҳам номига бир-икки ҳўплаб кўярди-ю, мутлақо ҳушёр ўтирарди. Бу гал уни нима жин урди — билмасдан бир-икки қадаҳ ароқни шартта ичиб юборди. Мен авваллари Матлабнинг кайф қилиб қолганини сира кўрмаган эдим. Бу гал ғирт маст бўлиб қолиб чулдирай бошлади:

— Абдулла ака!

— Ҳа, нима дейсиз?

— Абдулла ака! Биласизми? Йўқ, билмайсиз. Сиз одам эмассиз!..

Мен ҳайрон бўлдим — нима деб валдираяпти Матлаб тушмагур? Мен унга имо-ишоралар қилдим, стол тагидан оёқларини босдим.

— Нега оёғимни босасан? — деб мендан ранжиди у ва яна дийдиёсини давом эттирди.

— Сиз одам эмассиз... Ҳа, одам эмассиз...

Мен ер ёрилмади, ерга кириб кетмадим. Абдулла ака эса гап нимада эканини тушунди, шекилли, мийиғида кулиб ўтираверди. Матлаб бутунлай бошқа гапни айтмоқчи эди: «Абдулла ака, сиз одам эмас, сеҳргарсиз, сиздаги санъатни бир одам боласи яратмоғи мумкин эмас». Лекин қандай ҳаракат қилмасин, бошини айтиб, у ёғига тили келмай қоларди.

Кейин Матлаб анчагача хижолат бўлиб Абдулла акага кўринишга бирмунча журъат қилолмай юрди. Кейин эса бу гаплар унут бўлиб кетди.

Ҳозир Матлаб ҳам 75–76 га кирди. Гоҳ-гоҳида қўнғироқ қилади, зерикаётганини, ичида гапи кўпайиб кетганини айтади, фикри тиниқ, ҳозир ҳам ўткир фикрлайди, масаланинг одамлар эътибор бермаган томонларини дарров илғаб олади.

Уларнинг маҳалласида коммунал хизматлари бўйича ширкат тузилибди. Ширкат таъмирлаш бўйича қўлини совуқ сувга урмай, ҳадеб коммунал хизматлар нархини ошириш билан шуғулланибди. Бир куни ширкат мажлисига қатнашган Матлаб савол берибди:

— Нархларни ким оширди? Нега? — Ширкат катталари жавоб беришибди:

— Ким бўларди? Шаҳар ҳокимиятининг қарори чиқди. Шунга мувофиқ...

— Бизнинг ширкатда нарх-наво оширишга шаҳар ҳокимиятининг нима ҳаққи бор? Ахир ширкат бизники бўлса, тўловларни ўзимиз бўлсак, бизнинг мулкимизга шаҳар ҳокимиятининг мутлақо дахли бўлмаслиги керак... У нега бу масалада каттаконлик қилади? Ахир бу маҳалла уставида очиқ-ойдин ёзиб қўйилган-ку?

Ҳамма ҳайрон бўлиб, индамай қолибди. Бу саволга ҳеч ким жавоб беролмабди. Матлаб бу гапни юридик жиҳатдан асослаб берибди. Шундан кейин бир ой ҳам ўтмай, маҳалла ширкатларини тартибга солиш тўғрисида фармон чиқди.

Бир-бир Матлаб бизникига келиб туради. Узоқ гаплашиб ўтирамиз. Ўтганларни эслашамиз. Гапимиз тамом бўлмайди. Матлаб кўчага кўп чиқмаса-да, ҳамма нарсадан воқиф бўлиб ўтиради. Шундай учрашувларимизда ме-

нинг мақолаларим ва суҳбатларимдаги хато ва камчиликларни айтарди. Мен номига тортишган бўламан, лекин кўп ҳолларда унинг гапига кираман. У энди Маҳмаднинг ўрнига менга суянчиқ бўлиб қолган. Матлаб табиати Маҳмадникидан фарқланади. Маҳмад жўшқин, ҳамма вақт ҳис-туйғулари билан ёниб яшаган. Матлаб эса прагматик. Албатта, унда ҳам кекса одамга ёпишадиган хасталиклар бор. Лекин уларга фалсафий қарайди, ҳаммасига ҳам рўйхуш беравермайди. «Шунинг учун яшаб юрибман-да!» «Аканг яшаёлмаган умрини ҳам сенга берсин, дўстим», дейман мен.

2005

АЪЛО ҲАЗРАТНИНГ ҲАСРАТЛИ КУНЛАРИ

Унинг исми шарифи аслида Аъло Ашрапов эди. Ўзи ҳазрат сўзини кўп ишлатгани учун биз ҳазиллашиб, уни «ҳазрат» деб атардик. Унинг болалик йиллари Эски шаҳар кўчаларида ўтган эди. Шунинг учун уни «Эски шаҳарча врачлар»дан бири деб атаса ҳам бўларди.

Мен бу йигит билан биринчи марта Лабзакдаги пионерлар саройида шахмат тахтаси устида учрашгандим. У шахматни жуда яхши ўйнарди. Кўз очиб юмгунча уч марта кетма-кет енгилган. Шундан кейин шу ерда ўқитин-ўқитин учрашиб турадиган бўлиб қолдик.

Мақтабни битиргач, у педагогика институтига, мен эса университетга ўқишга кирдим.

Кейинги учрашувимиз 1951 йилда Москванинг Қозон вокзалида рўй берди. Ўша йили Москвага ўқишга келадиган ёшларнинг ҳаммаси бир ҳафтача олдин учрашган ҳолда битта поездда Москвага келиб тушишган эди. Мен бир ҳафтача кейин ёлғиз ўзим келдим. Москвага яқинлашган сари фақат бир нарсани ўйлаяпман — мени ким кутиб оларкин. Академиянинг президенти ҳойнаҳой чиқмаса керак, кексайиб қолган одам, иши ҳам кўп бўлиши керак. Ҳай майли, ўзи чиқмаса биронта муовинини чиқарар. Лекин биз бир-биримизни қандай таниб оламиз? Хуллас, Москвага шундай ўйлар билан бўлиб, етиб келганимизни билмай қолибман. Радиодан дикторнинг жозибадор овози тантанаворлик билан «наш поезд прибывает в столицу нашей родины — в Москву» деганида бутун вужудим ҳаяжондан зириллаб кетди. Ниҳоят, мен ҳам перронга тушдим. Албатта, мени кутиб олгани биронта ҳам одам чиқмаган эди. Қаёққа боришимни билмай, ҳар томонга жавдираб, чиқиш томонга юрдим. Шу пайт бирданига кимдир «Озодбек!» деб чақириб қолса бўладими? Мени бунақа тарзда фақат Аъло

ҳазрат чақирар эди. У бу ерда нима қилиб юрган экан? Лекин буларни ўйлаб ўтиришга имкон йўқ эди. Вақт алламаҳал бўлиб қолган, тезроқ бирор турар жой топишни ўйламаса, кечаси кўчада қолиб кетиш ҳеч гап эмас эди. Аъло ҳазрат ҳам кимнидир кутгани чиққан экан, у одам келмабди. Мени кўриб унинг хурсанд бўлиб кетгани сезилиб турарди. Аъло ҳазрат бир ҳафтача аввал аспирантурага кириш учун кўпчилик билан бирга келган экан. Бир ҳафтанинг ичида у шаҳарни шунчалик ўзлаштириб олибдики, худди шу ерда бутун умри ўтгандек. «Строминка», «Сокольники» деган сўзлар оғзининг бир чеккасидан чиқиб кетарди. МГУга имтиҳон топширадиган бўлибди. Унга университетнинг ётоғидан жой беришибди. Ётоқ — Строминка деган жойда экан. У вокзалдан трамвайга ўтирсангиз атиги беш-олти бекат нарида экан. Кечаси бўлишига қарамай, трамвайлар визиллаб юриб турибди. Бир зумда етиб бордик. Ётоқ шундай йўл юзидаги баланд иморатда экан. Мен бунақанги баҳайбат иморатни илгари ҳеч кўрмаган эдим. Аъло ҳазратнинг турадиган уйи кенггина хона экан. Унинг тўрт томонига тўртта темир каравот қўйилган, ўртада оддий ёғоч стол, ўтирадиган курсилар, тўртта тумбочка бор экан. Талабалар кийим-кечакларини чомоданларига солиб, каравот остида сақлар эканлар. Ўша кунларда вақтинча битта каравот бўш экан.

— Ҳозирча мана шу ерда ётиб турамиз, Озодбек, — деди Аъло каравотлардан бирини кўрсатиб, — эгаси ҳали келгани йўқ. Келиб қолса, у ёғини кўраберамиз. Унгача эҳтимол жойингиз масаласи ҳам ҳал бўлиб қолар.

Аъло ҳазрат кўзимга худди алангадай иссиқ кўришиб кетди — мусофир юртда қаёққа боришингни, нима қилишингни билмай, гаранг бўлиб турганингда сенга бундай меҳрибончилик кўрсатган одам чиндан-да нажоткордай, ўз паноҳига олган валинеъматдай кўринади.

Каравот жуда энсиз эди, беҳосдан бир ёнбошга ағдарилсангиз, «пақ» этиб тушиб кетишингиз ҳеч гап эмас. Ноилож, вазият инжиқликни кўтармас, ундан ташқари, танлайдиган вариантнинг ўзи йўқ эди.

Эртасига эрталаб нонуштадан кейин ишларим билан чиқиб кетдим. Академиянинг президиумига бордим. У

ердан мени академиянинг аспирантура бўлимига жўнатишди. Жаҳон адабиёти институтига боришим керак экан — шу ерда ўқир эканман. Бордим, қолган-қутган ҳужжатларимни кўришди. Қабул имтиҳонларининг вақтини айтишди. Шу билан ишим битди. Иш битди-ю, ётоқ масаласида институтдагилар лом-мим деб оғиз очишмади. Андишани йиғиштириб қўйиб, ўзим: «Ётоқ-чи? Ё ётоқ бермайсизларми?» — деб сўрадим. «Бизда ётоқ йўқ, — деб айтишди институтдагилар. — Мабодо берсак ҳам, шаҳардан ташқари жойдан берамиз. Истасангиз бориб, кўриб келинг». Айтган ётоқлари Зеленогорск деган жойда экан. Ям-яшил қарағайзор. Жуда баҳаво. Теварак-атроф озода, чиннидай ясаб қўйилганга ўхшарди. Сукунатни айтмайсизми? Фақат дарахтларнинг баъзан кучаядиган, баъзан оҳиста шивирлашлари эшитилади. Жоннинг роҳати. Фақат Москвага бир ярим соатлик йўл эди. Бориб келиш уч соат. Ҳар куни йўлнинг ўзига уч соат сарфлайдиган бўлсам, хонавайрон бўлиб кетаман-ку! Воз кечишга тўғри келди. Бу орада уч-тўрт кун ўтди. Ётоқхонадаги янги ошналар ётоқ масаласида анча саводимни чиқариб қўйишди. «Ховлиқма, — деб маслаҳат беришди улар. — Аввал имтиҳонлардан ўтиб ол, аспирантурага кириб ол. Ундан кейин тузукроқ бирор жойни ижарага оласан. Ҳозирча шу ерда туравер» дейишгандай қилиб. Строминкада туриб қолдим. Имтиҳонларга ҳали бир оз вақт бор. Эрталабдан кечгача ётоқ қидириш ҳам йўқ. Бўш вақтдан фойдаланиб, Сокольникови боғини обдан сайр қилдим, унинг ён-беридаги иморатларни томоша қилдим. Ўша атрофда кинотеатр бўлиб, Америка фильми кўрсатилаётган экан. Шу пайтга қадар мен бор-йўғи икки-учта Америка фильмини кўрган эдим. «Динки жаздан чиққан Жон», «Қуёшли водий қўшиғи», «Вена ўрмонининг эртаги» каби фильмлар жуда ёққан эди. Уларни бемалол қайта-қайта томоша қилиш мумкин эди. Бу ерда яна бир Америка фильмини кўриш имконияти пайдо бўлганидан фойдаланиб, кинога тушдим. Фильм ўртамиёна экан. Лекин кулгили вазиятлари жуда кўп. Айниқса, унинг мазмуни мен учун ғалати бир янгилик бўлди. Воқеа Америка парламентида бўлиб ўтади. Парламентда қандайдир бир қонунни му-

ҳокама қилиб бўлишган, овозга қўйилса ҳам бўлади. Аммо бир депутат сира минбардан тушмай, мажлис бошлангандан бери узлуксиз нутқ сўзлаяпти. Унинг гаплари пойма-пой, сўзлари пойинтар-сойинтар, маъно йўқ, жумлалар бир-бири билан боғланмайди. Ҳеч ким бу нотиқнинг гапига қулоқ ҳам солаётгани йўқ. Лекин у гапиришда давом этаверади. Бечора толиқиб, ухлаб қолади. Аммо бир-иккита шериклари уни туртиб-суртиб ухлагани қўйишмайди. У ҳушёр тортиб, сафсаталарини яна давом эттиради. Бу нутқий марафон эртасига 10 гача давом этарди. Қизиғи шундаки, фильмда кўрсатилишича, Америка парламентида регламент деган нарсаси йўқ экан. Нотиқнинг нутқини бўлишга ёки тўхтатиб қўйишга ҳаққи йўқ экан. Бир фирма ҳозирги қонун эртага соат 10 дан олдин қабул қилинса, жуда катта зарар кўрар экан. Шунинг учун фирма ўз вакилига эртага эрталабгача узлуксиз нутқ сўзлашни топширган экан.

Билмадим, Америка палатасида шундай қоида чиндан-да борми ёки бу киночилар ҳаёлининг маҳсулими? Лекин ҳар қалай бир фильмга етадиган қизиқарли бир сюжет берибди.

Ётоқда ҳар куни кечки овқатдан сўнг гурунглашамиз, Аъло ҳазрат билан шахмат майдонларида муросасиз жанг қиламиз.

Шу аснода Тошкентдан бир куни Сиддиқ Фузаилов келиб қолди. У филология факультетини уч йилча аввал битириб кетган эди. Аъло ҳазрат билан анчадан бери иноқ эканлар. Сиддиқ ака аспирантурага кирган, ҳатто унинг икки йиллик курсини ўтиб, ишнинг анча қисмини қоралаб ҳам қўйган экан. Энди уни охирига етказиб қўймоқ учун Москвага келган экан. Бу ерда бошқа таниши йўқлигидан, Сиддиқ ака тўғри Строминкага келаверибди. Аъло ҳазратнинг хонасида бўш каравот қолмаган эди. Аъло таниш йигитлар яшайдиган бошқа хоналардан ҳам суриштирди — ётоқ эгаларининг ҳаммаси келиб бўлган, бўш жой йўқ. Буни қарангки, у пайтда, яъни 1951 йилда ҳали йиғма каравотлар йўқ. Нима қилмоқ керак? Кўп ўйлаб ўтирмасдан, бир тўхтама келдик — Сиддиқ ака иккаламиз бир каравотда

ётаверамиз. Боя айтганимдек, каравотимиз тор эди. Икки киши фақат ёнбоши билан ётгандагина сигишимиз мумкин эди. Қуйинг-чи, амалладик. Ўзга ерларда бир-бирига бегона бўлган икки бола бир онани эмиб катта бўлишса, уларни кўкалдош деб аташади. Назаримда, Аъло ҳазрат баҳонасида Сиддиқ ака иккимиз кўкалдош бўлмасак ҳамки, ўшанда бир ҳафта-ўн кун бир каравотда ётиб, кўкракдош бўлдик. Шу ҳолат кейинги йилларда бир-биримиз билан аҳил бўлишимизда анча роль ўйнади, шекилли.

Бир ҳафта-ўн кунлардан кейин институтдан менга ҳам жой тегиб қолди — Горький кўчасидаги «Лангар» деган меҳмонхонадан жой беришди. Мен Аъло ҳазрат ва Сиддиқ ака билан қуюқ хайрлашиб, қақир-қуқурларимни орқалаб, янги манзилга йўл олдим.

Орадан бир неча йиллар ўтгач, Аъло ҳазрат ҳам бизнинг кафедрамизда хизмат қила бошлади. Кунлар бир маромда ўтиб бораётган эди. Биз дарсларга кириб чиқар, керакли миқдорда мажлислар қилардик. Ҳар хил талабнома, ҳисобот ва анкеталарни тўлдиришга анча вақтимиз кетарди. Бир оз қўлимиз бўшаши билан гурунглашиб ўтирар ёки шахмат тахтасига қўл чўзар эдик. Аъло ҳазрат дилкаш инсон эди. Ҳар хил қизиқ гапларни топиб келиб бизни ажаблантиришга, кўнглимизни овлашга ҳаракат қиларди. Ўша кезларда ҳам кафедра аъзосида машина йўқ эди. Фақат Аълодагина қўлда бошқариладиган ногиронлар машинаси бор эди. Улфатчилик қиладиган бўлсак, унинг машинасидан бозор-ўчар ишларида фойдаланар эдик. Аъло ҳазрат бунақа хизматларни жондиди билан бажо келтирарди.

Биз кўпинча дам олиш сафарларида ҳар хил юмушларни бараварига бажариб кетаверар эдик. Бир йили Угам дарёсини ёқалаб юқорига сафар қилдик. Сафарда Гулом Каримов, Субутей ака, Аҳмад Алиев, Аъло ҳазрат ва мен иштирок этдим. Бизнинг сафаримизга шогирдимиз Ортиқбой Абдуллаев ва унинг отаси Абдулла ака раҳнамолик қилди. Абдулла аканинг шу теварак-атрофда билмаган жойи, юриб ўтмаган сўқмоғи йўқ. У Угамнинг икки томонидаги қоялар ва чўққиларнинг ҳаммасини номма-ном билади. Уларда содир бўлган воқеаларнинг

шоҳиди. У жуда камгап, сўрамасангиз ўзи гапирмайди, жуда камсуқум ва тортинчоқ. Икки кун давомида у бизни паст-баланд сўқмоқлардан бошлаб ўтар экан, ҳатто ҳар бир бутанинг тарихигача батафсил гапириб беришга тайёр эди. Тоғда сўқмоқдан бошқа йўл йўқ. Шунинг учун уловни ҳам Абдулла аканинг ўзи тўғирлади. У йиғиб олган иккита от ва етти-саккизта эшак хўп жонимизга ора кирди. Йўллар жуда хатарли эди. Хумсондан чиққанимиздан кейин сўқмоқ юқорига ўрлаб кетди ва манзилга етиб боргунимизча шундай қолди. Ўрни-ўрни билан сўқмоқ жуда тиккайиб кетар, шунда бир-икки жойда тик сўқмоқдан отнинг думини ушлаб олиб кўтарилардик. Шунақада бир марта от тойиб кетди, лекин у бир амаллаб ўзини тутиб қолди. Иккинчи марта мен ҳам қандайдир бир мўъжиза билан зовга учмай, омон қолдим. Агар от ёрдамга келиб улгурмаганда, ўша жойда, эҳтимол, «Озод учган» деган бир зов пайдо бўлармиди. Абдулла ака жуда босиқ ва оғир одам — майда-чуйда тойиш, сирғанишларга пинагини бузмасди. Жуда зўр келса, мийиғида бир кулиб қўя қоларди. Уни бу ердаги егерлар ва ўрмончилар ҳаммаси жуда яхши танишар экан. Уни кўришлари билан саломни куюқ қилиб, ҳол-аҳвол сўрашишлар бошланарди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди-да. Абдулла ака бу ердаги ширкат хўжалигига қирқ йилдан ортиқроқ раислик қилган. Хуллас, йўлда Экспедиция деган жойда бир кеча тунаб, эртаси кун жуда ажойиб бир жойга етиб бордик. Кенг майсазор — охир-кети кўринмайди. Чап томонда адирлар тизилиб кетган. Биринчи адир тепасида иккита чиройли оқ ўтов. Ўнг томонда ярим чақиримча нарида Угам вашиллаб оқиб ётибди. Ундан ҳам нарида баланд-паст тоғлар бир-бирига мингашиб кетган. Биз икки кун юриб, олтмиш чақирим йўл босиб, Коржонтов тизмаларининг этагига келиб қолибмиз. Коржонтов қулоғимизга жуда совуқ эшитилди. Чунки 1966 йилда бўлиб ўтган даҳшатли Тошкент zilzilасининг маркази шу ерда эди. Яна бир оз юргач, жуда бетакрор гўзалликка эга бўлган жойга дуч келдик. Бу ерда дарёдай, эни ўн метрлар келадиган, бир километрга чўзилиб кетган қўлтиқ чиққан экан. Угамнинг сувиға қўл суқиб бўл-

майди — кесаман дейди. Бу қўлтиқнинг суви илимилиқ. Фақат қўл тиқиш эмас, сувга тушсанг ундан чиққингиз келмайди. Бунинг устига бу қўлтиқ курорт вазифасини ҳам ўтайди, шекилли. Кейинчалик бу ер биз учун балиқ захираларимиз турадиган табиий маскан бўлиб қолди.

Шу ерга қароргоҳ қурдик. Бирпасда учта чайла тикланди. Бир чеккага кичкинагина ўчоқ қазилиб, қозон осилди. Гулом ака одатига кўра ўтовлар томон кетди ва бир соатга қолмай ярим саноч қимиз кўтариб келди. Шу тарзда дам олиш кунларимиз бошланиб кетди. Чой-пой, овқат-повқат қилишни ҳар куни бир кишига юклаб қўйсак, малол келиши мумкин эди. Маслаҳатлашиб ҳар куни бир кишини навбатчи қилиб тайинлайдиган бўлдик. Ичимизда навбатчи ошпазликка сира ярамайдиган одам Субутой ака экан. У киши ҳатто иккита тарашани ҳам ўт олдиrolмас эканлар. Аъло ҳазрат бўлса, амал-парастлик микроблари билан узил-кесил заҳарланганлигини шу ерда рўйирост намойиш қилди. Биз унинг қилиқларини масхаралаб кулсак, у ҳам қўшилишиб кулар эди-да, яна билганидан қолмай давом этаверар эди. Қозон осиш вақти келиши билан Аъло ҳазрат ўзи навбатчилик қиладиган куни даврада ҳангомалашиб ўтирган Абдулла акага мурожаат қиларди.

— Қани, Абдулла ака, ўчоққа ўт қалаб, қозонни ювинг-чи...

Абдулла ака билан Ортиқвой ўринларидан туриб, буйруқни бажаришга киришар эдилар. Хуллас, зирвакни капкир билан кавлаб туз солишгача бўлган ҳамма жараёнда Аъло ҳазрат ўнг қўлини бўксасига қўйиб, чап қўлини ҳаракатлантириб, буйруқ бериб турди. Абдулла ака эса унинг айтганларини гап қайтармай бажариб турди. Ниҳоят, гуруч сувини тортиб дамлашга тайёр бўлди.

— Абдулла ака! Ўчоқни оловини тортинг. Гуручни бир жойга тўпланг. Дам товоқни ёпинг, деган сўнгги буйруқ берилди.

Шундан кейингина Аъло ҳазрат қўлини бўксасидан олди-да, бир оз оқсоқланиб улфатлар ўтирган даврага келди. Биз ҳаммамиз уни қийқириқлар ва чапаклар билан қарши олдик, негаки, шу бугун кўҳна Коржон-

товнинг сулув этакларида пазандаликнинг янги бир тури — қўлни совуқ сувга урмай ош қилиш санъати намойиш қилинган эди.

Ана шу кенгликларда роппа-роса 17 кун дам олдик. Яна бирор ўн кун турсак бўларди, лекин орамиздан қай биримиз «Дарҳол кетмасак бўлмайди, уйда тўйим бор» деб туриб олди. Ҳарҳолда улфатимизнинг раъйига қарамасак бўлмайди.

Қайтишда Абдулла ака билан Ортиқвойга жавоб бердик. Улар келган йўлимиздан қайтишди. Ўзимиз эса бошқа йўлдан қайтдик. Адирлар устида оқариб кўриниб турган ўтовларга ҳар 15–20 кунда пастдан машина келиб турар экан. Унда озиқ-овқат, ўтин, кўмирлар олиб келинар, қайтишда эса машина деярлик бўш қайтар экан. Ҳайдовчи — икки гапнинг бирида кулиб турадиган, қувноқ қозоқ йигити билан тез тил топишдик. У бизни Янгибозордан ўтказиб, Шаробхонагача етказиб қўядиган бўлди. Аъло ҳазрат билан бирга ўтказган бир ёзги таътилимиз ана шундай мароқли ўтган эди.

Аъло ҳазрат ҳам менга ўхшаб қанд касалига дучор бўлган. Касаллик уни енгиб, оёғи оғриб, ишга боролмай қолди. Кафедра аъзолари унинг беморлигини билинтиришмай, дарсларига кириб туришди. Касал эса борган сари оғирлашиб борарди. Кейин қанд унинг кўзларига асорат берди. Ҳар гал уни кўргани борганимизда, кўзларида умидсизлик порлар, бу ёруғ дунёни бошқаларга ташлаб кетаётган одамнинг тубсиз андуҳлари ифодаланарди. Биз қўлимиздан келганича унга тасалли беришга интилардик. Лекин бу тасаллилар унга кор қилмаётганини кўриб турардик. Ниҳоят, у оламдан кўз юмди. Яна бир ям-яшил барг чирт этиб бандидан узилди.

НУРГА ЙЎҒРИЛГАН УМР

— Шабот Хўжаев 80 га кирибдилар. Шу киши тўғри-сида бир мақолача ёзиб берай, — деб таклиф қилдим муҳаррирга.

— Нима? — деди муҳаррир ҳайрон бўлганини яширмай. — Шабот Хўжаев дейсизми? 80 га кирибдиларми? Йўғ-е, бунақа эмасдир...

Дарҳақиқат, Шабот Хўжаевни кўрган бирорта одам унинг қиличдай тик қоматига, ҳали ажин изини кўрмаган юзларига, юлдуздек чақнаган кўзларига, энди-гина битта-яримта оқ оралаган сочларига, бардам кайфиятига, ҳар бир гапни дона-дона қилиб бийрон гапиришларига қараб, чиндан-да унинг 80 ёшга кирганига ишонмайди.

Мен уни салкам эллик йилдан бери танийман. Ўшанда у эндигина докторлик ишини ҳимоя қилган ёш тиббиётчи олим эди. Шундан бери ўтган йиллар мобайнида кўп сувлар оқиб кетди. Кўп қадрдонларимиз оламдан ўтиб кетди, ўзимиз ҳам мана — қарилик «гаштини» суриб юрибмиз. Лекин Шабот Хўжаев ҳамон ўша-ўша, бардам, тетик. Шу йиллар мобайнида мен унинг бирон марта ҳам «вой, белим» деб инқиллаганини, «юрагим ёмон» деб зорланганини, «шошмай туринг» деб гапини бўлиб, дори ичиб олганини билмайман. Домланинг бу тетик-бардамлигини кўрганимда бир ўй миямда чарх уриб айланаверади. Домла қандай қилиб бунга эришди — у инсон учун энг буюк, энг тансиқ, энг қадрли неъмат бўлган соғлиқ-саломатлигини қандай қилиб бу даражада кўз қорачиғидай авайлаб-асрайди? Врачлар ёрдамидами? Дорилар воситасидами? Йўқ, бундай эканига ишонгим келмайди. Менимча, бу ўринда гап Шабот Хўжаевнинг ўзида, унинг шахсиятида, унинг қунтида, ҳафсаласида. Энг муҳими — унинг бир ақидасида.

Менимча, домла ҳар қайси инсоннинг саломатлиги унинг ўз қўлида, унинг бу йўлда қиладиган саъй-ҳаракатларида, деган ақида билан яшайди. Бунни айтаётганимнинг боиси шундаки, биз — ўзбеклар ҳамма нарсани қадрласак қадрлаймизки, ўз соғлиғимизни қадрламаймиз, ўз организмимизга ваҳшиёна муносабатда бўламиз, йиқилиб, тўшакка ётиб қолмагунча врачга мурожаат қилмаймиз. Ҳолбуки, арзимаган ҳаракат билан бошга тушиши мумкин бўлган кўп касалликларнинг олдини олишимиз мумкин. Бу ҳаракатлар биздан ҳеч қанақа чиқимни талаб қилмайди. Одам ўзини болаликдан мунтазам чиниқтириб бориши, нафсини тийиб, расамади билан овқатланиши, жисмоний иш билан шуғулланиши, кўпроқ пиёда юриши, меҳнатни маромида қилиб, дам олишни ҳам ўрнига қўя олиши керак. Шу ишларни қилсангиз, мен аминманки, сиз ҳам 80 ёшингизда аталадай ёйилиб кетмай, ўқланган милтиқдай ҳар ишга шай турасиз. Лекин, минг афсуски, биз шахсий гигиена бобида ўз соғлиғимизга инсоний муносабатда бўлиш масаласида ҳам дурустроқ бир маданиятга эга эмасмиз. Шабот Хўжаевнинг умр йўли биринчи навбатда бизга ана шундай сабоқ беради.

Юқорида айтганимдек, мен биринчи марта Шабот Хўжаев билан 60-йилларнинг бошида, Абдулла Қаҳҳор уйида танишган эдим. Юзидан табассум аримайдиган, суҳбатдошининг гапларини жон қулоғи билан тинглайдиган, мулоҳазалари теран, сийқа гаплардан қочадиган, истараси иссиқ бу йигит дарҳол менга маъқул тушди. У мендан атиги 4—5 ёшлар чамаси катта эди, лекин аллақачон докторликни ёқлаган, таниқли олим сифатида донг қозонган эди. Ўша кезлардаёқ не-не атоқли арбоблар унинг бир оғиз маслаҳатини эшитишга мунтазир, тавсияларига муштоқ эди. Шабот Хўжаев ниҳоятда хушфёъл, камтар ва камсуқум, айни чоғда теран бир олижанобликка эга эди. У баъзи бир номдор врачларга ўхшаб бу дунёнинг «кўзир»лари олдида ялтоқланмас, унга шоҳу гадо баробар эди. Кейинчалик бунга мен кўп марталаб амин бўлдим. Мен ўзим — ҳали номи чиқмаган, бирор-бир амалга эга бўлмаган, бориўқ давлати, шавкати Абдулла Қаҳҳорнинг шогирди

деган унвони бўлган инсон унга бир неча марта тиббий ёрдам сўраб мурожаат қилганман ва ҳар гал у менинг илтимосларимни пайсалга солмай, дарҳол беғараз бажо келтирар, қимматли тавсиялар берарди. 80-йилларнинг охирида қаттиқ бетоб бўлиб қолганимда эса иккита машҳур профессорни уйга бошлаб келиб, ўз ташаббуси билан консилиум ўтказган эди — кўп ўтмай мен оёққа туриб кетдим.

Шабот Хўжаев Ўзбекистонда тиббиёт илмининг ривожига катта ҳисса қўшган олим. Унга бежиз Республикада хизмат кўрсатган фан арбоби деган унвон берилган эмас. Лекин биз кўп йиллик танишлигимиз давомида неча марталаб катта-кичик суҳбатлар қурган бўлсак-да, бу одам бирон марта, бирон хизматини айтиб мақтанганини эслай олмайман. Фақат яқинда Шабот Хўжаев тўғрисида ёзилган биографик маълумотномани ўқиб, унинг хизматлари ҳар қанча мақтанса арзигулик эканига амин бўлдим. Менинг кўз ўнгимда ўз касбини чин дилдан севадиган, унга ихлос билан, виждонан хизмат қилган фидойи бир зиёлининг ёрқин сиймоси гавдаланди. Баъзан одамлар, шу жумладан, ўзим ҳам, ҳозирги ўзбек зиёлиларининг фаол эмаслигидан, жамиятни олға элтувчи байроқдорлар бўла олмаётганидан, баъзан лоқайдлигидан нолиб қоламиз. Эҳтимол, бу фикрда ҳам жон бордир. Лекин Шабот Хўжаевга ўхшаш одамларнинг мисоли зиёлиларнинг ҳаммаси ҳам бир хил эмаслигидан, улар орасида миллатнинг фахри дейишга арзигулик шахслар ҳам кўплигидан далолат бериб турибди.

Шабот Хўжаев — иммунолог, эпидемиолог, вирусолог олим: у юқумли касалликлар соҳасидаги катта ишлари билан ном чиқарган. Бироқ мендан мазкур мақолада унинг қайси касалликни қандай муолажа қилиш йўллари, қандай вакциналар кашф қилгани ҳақида ҳикоя эшитмоқчи бўлганлар адашади. Мен тиббиёт илмидан узоқ одамман, бу илмнинг ички нозикликларига тишим ўтмайди. Лекин мен ўқиган маълумотномаданоқ шуни англадимки, Шабот Хўжаевнинг ярим асрлик врачлик фаолияти бошдан-оёқ том маънодаги илмий жасоратга, улуғ мақсадлар йўлида фидойилик билан

хизмат қилишга тўла бўлган экан. Бу ажойиб инсон ўзининг билими ва фидойи ишлари билан нафақат бизнинг юртимизда, балки хорижий мамлакатларда ҳам ўн минглаб эмас, юз минглаб одамларни ўлим чангалидан қутқариб қолган. Шунинг учун уни ҳар қанча алқаб, кўкларга кўтарсак арзийди. Мен бу фикримни исбот қилиш учун олимнинг кўп қиррали сермазмун фаолиятидан 2—3 та мисол келтириш билан чекланаман.

60-йилларнинг ўрталарида республиканинг баъзи жойларида вабо тарқаганмиш, деган совуқ хабар эшитилди. Бу жуда таҳликали, умумий ваҳима ва саросималик туғдиришга сабабчи бўладиган хабар эди. Зудлик билан чоралар кўрилди, қатновлар чекланди, вабо тарқалган жойдаги одамлар ўша жойлардан чиқолмай, бир неча ойга қолиб кетди. Бундай қилмаслик мумкин эмас эди. Гарчи сўнгги 40—45 йилда вабо балосини кўрмаган бўлсак ҳам, унинг даҳшати атом бомбасиникидан ҳам кучлироқ эканини, ўтмишдаги ваболар, ўлатлар, чечаклар юз минглаб, балки ундан ҳам ортиқроқ одамларнинг ўлимига сабабчи бўлганини билардик.

Эпидемия — гиёҳлари қовжираб ётган чўлу биёбонда юз берган ёнғинга ўхшайди — бир зумда у ҳаммаёқни қоплайди ва унинг ҳудудидаги ҳўлу қуруқ баравар ёна бошлайди, фақат фарқи шундаки, ўт ўчирувчи оловдан бериюқда туриб уни сув ёки бошқа воситалар билан ўчиради, врач эса оловни ўчирмоқ учун аланганинг ичига, ўчоқнинг марказига кириб бориши керак. Яъни, вабо теккан юзлаб, минглаб одамлар билан бевосита мулоқот қилмоғи лозим. Табиийки, бундай шароитда бу ярамас касал врачнинг ўзига юқмаслигига ҳеч ким кафолат беролмайди.

Аҳволни чигаллаштирган яна бир масала — ўша йили вабони оддий ичкетардан ажрата оладиган врачларнинг ўзи йўқ эди. Тоза сув танқис эди, касалхоналарда каравотлар етишмас эди. Лекин нуқсонлар тўғрисида гап сотишга, нолишга вақт йўқ — ўлим тўшагида ётган одамларга тез ёрдам бериш, вабонинг тарқалишига йўл қўймаслик керак эди. Салкам 60 кун мобайнида вабога қарши курашга сафарбар қилинган врачлар кунни тунга

улаб, дам олиш нималигини билмай меҳнат қилишади ва ниҳоят, бу қўрқинчли офатнинг устидан ғалаба қозонишади. Лекин тантана қилишга ҳали эрта эди.

Қорақалпоғистондан кейин вабо ўчоқлари Одессада, Тирасполь ва Кишинёв шаҳарларида пайдо бўлди. Булар ҳам бор кучни сафарбар қилиб, фидокорона кураш олиб боришни тақозо қиларди. Шабот Хўжаев бу ишларда ҳам етакчи роллардан бирини ўйнади, нисбатан қисқа муддатда кам қурбонлар бериб, вабо ўчоқларини тугатишга муваффақ бўлинди. Ёмонликнинг яхшилиги ҳам бор, деб бежиз айтилмаган — Шабот Хўжаев дунёдаги энг кам ўрганилган ва энг хатарли бўлган вабо хасталигига қарши курашда бебаҳо тажриба тўплади ва малака орттирди, бу соҳадаги йирик мутахассислардан бирига айланди. Шу туфайли уни дунёнинг вабо хуруж қилган бошқа жойларига ҳам юбора бошладилар. Қизиқ, 70-йилларда аллақачон унутилиб кетган вабо Осиёда ҳам, Оврупода ҳам, Африкада ҳам бош кўтариб, одамлар ҳаётига жиддий хавф туғдира бошлади. Шабот Хўжаев Индонезияда, Болгарияда, Яманда, Саудия Арабистонида ва яна бошқа бир қатор мамлакатларда эпидемия ўчоғини йўқотишда иштирок этди. Хорижий мамлакатларда ишлашнинг янада оғир томонлари бор эди — ҳар нима бўлганда ҳам бегона юртлар, бегона шароит. Мутахассислар, дори-дармон бўлиши, «йўқни йўндириш» талаб қилинади. Шабот Хўжаев Яманда бўлган бир воқеани сира унутолмайди. Овлоқ қишлоқлардан бирида юзлаб одамлар ўлим тўшагида ётибди. Аммо уларни даволаш учун хастахоналар, каравотлар, тиббий асбоб-ускуналар, жиҳозлар йўқ. Беморларни бошқа шаҳарга кўчиришнинг ҳам, бошқа жойлардан ёрдам кутиб ўтиришнинг ҳам имкони йўқ. Шунда врачлардан бирининг калласига қулинг ўргилсин фикр келиб қолади. Яъни, каттагина бир дарахтзор тепаликда, беморлар ерга тўшалган бўйра устига ётқизилади, томчи дориларнинг системасини эса дарахтга илиб қўйиб, беморлар томирига қуйилади. Албатта, нормал шароитларда биронта ҳам шифокор бундай «янгилик»ни қўллашга мутлақо рози бўлмасди, лекин фавқулодда ҳолатларда, одамларнинг ҳаётини сақлаб қолиш устида гап кетаётганди...

Билмадим, даҳшатли офатдан омон қолган хорижлик одамлар бугун қаерларда юришганикин? Лекин қаерда юришган, нима иш билан банд эканларига қарамасдан улар «фойдага қолган умрлари»ни ўйлар эканлар, бот-бот олис ўзбекистонлик, истараси иссиқ, хушмуомала, ўз ишини пухта биладиган докторнинг ҳақиға дуо қилиб юрган бўлсалар, ажаб эмас.

Шабот Хўжаевнинг касбига фидойилигини, садоқатини яна шунда ҳам кўриш мумкинки, у ўз билимларини бошқа врачларга ҳам улашди, уларнинг малакасини ошириш йўлида тинмай хизмат қилди ва бу мақсад йўлида бир эмас, бир нечта кафедралар ташкил қилди. Кафедра дегани илмнинг бирор соҳаси билан чуқурроқ шуғулланадиган кичик илмий жамоа. Шабот Хўжаев ташкил қилган кафедралар ҳозир ҳам муваффақият билан ишлаб турибди.

Шабот Хўжаев яна бир ғоятда ёқимсиз ва ғоятда баттол бир хасталикка қарши курашда жуда катта жонбозлик кўрсатди. 70-йилларнинг иккинчи ярмида Ўзбекистонда бирданига ичтерлама, ошқозон касалликлари ва, айниқса, сариқ — гепатит касали жуда авж олиб кетди. Ўшанда далаларда пахтадан юқори ҳосил олиш учун жуда кучли заҳарли кимёвий дорилар қўлланилар эди. Бу заҳар ўсимлик билан одамни фарқ қилмас эди. Тўртта ҳашаротни ўлдирса, яна битта одамни қулатарди. Энг ёмони — бу тўғрида ошқозон гапириб, ёзиб бўлмас эди. Бизда ҳамма нарса жойида, ҳеч қандай муаммо йўқ, мабодо, деҳқоннинг тоби қочган бўлса, унга шабада-пабада теккан, деб ҳисобланарди. Қишлоқ врачларининг ҳаммасига ташхисларни яшириб, заҳарланиш билан боғлиқ бўлмаган навбатчи хасталикларни анкетага ёзиш буюрилган эди. Саратон жазирамасида шақиллаб қайнаб турган дошқозон қопқоғи пахтаю гербициду пахтакори билан ёпиқлигича қолмоғи керак эди.

Бундай шароитда ҳақиқий аҳволни очиқ айтиб, касалликларнинг номини аниқлатиб, уларни даволаш учун маблағ топиб ҳаракат қилмоқ керак эди. Ҳолбуки, гепатитга қарши курашда уни даволашда зарур бўлган вакциналар ҳам етишмас эди. Шабот Хўжаев бу масалалар

ғоятда мураккаб, фақат энг олий ҳокимият табақаларида ҳал қилиниши мумкинлигини яхши биларди. Бироқ ўша пайтдаги ҳукмдорларимиз ҳадеб зорланаверадиган, айниқса, халқ учун бирор нарсани талаб қиладиган, маблағ, пул сўрайдиган мутахассисларни ёқтирмасди. Шунга қарамай, Шабот Хўжаев қишлоқда вужудга келган ҳаққоний вазиятни кўрсатиб, хориждан вакциналар сотиб олмоқ учун маблағ сўраб «юқори-лар»га мурожаат қилишдан чўчимасди. Ниҳоят, марказ бу мақсадларда сарфлаш учун бир миллион сўм ажратиш тўғрисида қарор қабул қилади. Тўғри, бу маблағ муаммони тўла ҳал қилишга кифоя қилмасди, лекин ҳарҳолда таранг вазиятни, бир оз бўлса-да, юмшатишга ёрдам берди.

Мустақиллик йиллари Шабот Хўжаев учун фаолиятини янада кенгроқ кўламда олиб бориш имконини яратди. Энди у бир вақтлар ўзи ташкил этган ва ўзи раҳбарлик қилаётган Вирусология маркази ишини яхшиламоғи керак эди. Мустақил республика ҳокимияти унинг бу интилишларини қўллаб-қувватлади, унга катга маблағ ажратди. Натижада, Юнусобод даҳасида ўзининг лабораторияларига, муолажа хоналарига, маъмурий биноларига, конференция залларига ва 126 та ўринли клиникасига эга муҳташам бино қад кўтарди. Бугун Ўрта Осиёда ягона бўлган Вирусология институти Шабот Хўжаев раҳбарлигида вазифаларини муваффақият билан бажариб келмоқда.

Ҳар гал у билан суҳбатлашганимда кўнглимдан бир фикр кечади — аслида, бу одам адабиётчи бўлмоғи керак эди. Негаки, у чуқур илдизларга эга бўлган зиёли оилада дунёга келган. Унинг бобоси Асадуллахўжа бир неча тилни яхши билган, адабиёт ва тарих илмидан хабардор, фикри очиқ, миллатпарвар инсон ўтган эди. Унинг ўғилларидан бири Убайдуллахўжа Асадуллахўжа ўзбеклардан чиққан биринчи олий маълумотли ҳуқуқшунос эди — 1938 йилда у қатағон қурбони бўлган. Шабот Хўжаев адабиётга жуда зўр муҳаббат билан улғайди. Кейинчалик Расул Ҳамзатов, Чингиз Айтматов, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода каби буюк ижодкорлар билан дўстлашди. Абдулла Қаҳҳор 1968 йили Москвада

академик Вишневский клиникасида сўнгги кунларини ўтказаётган пайтда Шабот Хўжаев унинг ёнида бўлган, қўлидан келганича бу улуғ инсоннинг дардини енгиллатишга уринганди.

Шайхзода «Мирзо Улуғбек» трагедиясини тугатиб, қўлёзмани Шабот Хўжаевга ўқишга берганида, уни ўқиб чиқиб, бир чеккасига: «Буюк бобомиз Улуғбек вафотларидан кейин яна 800 йил умр кўрган эдилар. Энди сизнинг моҳир қаламингиз сеҳри билан яна 500 йил яшайдиган бўлибдилар» деб ёзиб қўйган экан.

Хуллас, Шабот Хўжаев ана шунақа, адабиётга яқин одам. Лекин у адабиётчи бўлмади, шифокор бўлди. Эҳтимол, у мактабни битирмай Охунбобоев номидаги техникум остонасига биринчи бор қадам қўйганидаёқ шифокорлик билан элу юртга, миллатга хизмат қиламан, деган олий ниятни кўнглига тугиб қўйган кун бу олий ният тўла вожиб бўлганини таъкидламоқ жоиз. Мабодо бу ажойиб инсоннинг салмоқли ва мазмунли ҳаёт йўлини бир иборада ифодалаш зарур бўлса, уни нурга йўғрилган умр, деб атаган бўлардим.

2004

СЎНГГИ ЖАДИД ҚИССАСИ

Ўртоқлари ҳазиллашиб уни шундай деб аташарди. Дарҳақиқат, Бегали Қосимов илмий фаолиятининг ҳаммасини тўлалигича жадидлар мавзуга бағишлаган, уларнинг маърифатпарварлик соҳасидаги, миллатни уйғотиб ҳозирги замон цивилизациясига эш қилиш йўлидаги ҳаракатларини давом эттирган эди. Деярлик ярим аср давом этган бу иш жараёнида Бегалининг ўзи ҳам жадидларнинг қай бир хислатларини ўзлаштириб олгандай кўринарди. Шунинг учун «Сўнгги жадид» деган лақаб унга жуда мос тушган эди.

Бегали Қашқадарё вилоятининг Касби туманига қарашли кичикроқ бир қишлоқда туғилиб ўсган эди. Унинг болалиги уруш йилларига тўғри келди. У кезлари, айниқса, қишлоқларда шароит оғир эди. Шунинг учун Бегали ҳам бошқа қишлоқ болалари каби болаликнинг кўпгина қувончларидан маҳрум бўлиб ўсан. Қишлоқ аҳли чорвачилик билан шуғулланар эди. Кўй-қўзиларнинг кетидан юриш, уларни парвариш қилиш, вақти келганда улоқлар билан қувлашмачоқ ўйнашлар қишлоқ болаларининг ягона овунчоғи эди. Бундан ташқари она табиат Бегалининг қалбида илк марта ватан туйғусини уйғотди. Қашқадарё адирлари, айниқса, баҳор кезларида бетакрор бир гўзаллик касб этади. Адирлар ям-яшил либос кияди, ўт-ўланлар, майсалар кишига хуш ёқувчи муаттар ҳидлар таратиб гуркираб ўсади, теварак-атрофдан узлуксиз эшитилиб турадиган қўй-қўзиларнинг маъраши адирлар бағрида ёқимли музыка садоларидек туюлади. Тип-тиниқ ложувард осмон кишида аллақандай номаълум ҳис-туйғуларни уйғотади. Бу гўзаллик ичида яшаб, улғайиб уни севиб қолмаслик мумкин эмас. Бегали она қишлоғини, унинг теварагидаги паст-баланд адирларни жуда яхши кўрарди. У 50 ёшга кирганида бир

гуруҳ дўстларини қишлоққа таклиф этганди. Қишлоқ озода, саришта, ғоятда файзли эди. Бегали ўзи ўқиган мактабни, болалиги ўтган қишлоқдаги кўчалар ва манзилларни қандайдир ички бир гуруҳ билан бизга кўз-кўз қилди. Кейин бизни туман марказидан унча олис бўлмаган қабристонга етаклади. Қабристон қадимий бўлиб, жуда катта эди. Ҳар бир мақбара таъмирланган, супуриб-сидирилган. Одамларнинг бу қабристонга ихлоси ва ҳурмати ғоят баландлиги аён кўриниб турарди. Бу қабристонда жуда кўп улуғ уламолар ва олимларнинг жасади қўйилган экан. У пайтлари Ўзбекистон мустақил ривожланиш йўлидаги биринчи қадамларини қўймоқда эди. Шунинг учун ҳали шўролар замонидаги баъзи удумлар бекор бўлмаган, ўтмишда яшаган буюк алломалар ва уламоларни, азиз-авлиёларни эъзозлаш, ҳурматини жойига қўйиш кўнгилдагидек эмасди. Лекин Касби яқинидаги қабристон бундан мустасно ҳолатда жуда яхши парваришланган эди. Мени ҳайрон қолдирган нарсаси шу бўлдики, Бегали ҳар бир мақбарадаги азиз-авлиёларнинг кимлиги, қайси даврда яшагани, қандай ишлар билан халқ ўртасида донг чиқаргани, улар тўғрисида қандай эски-эски китобларда маълумот берилганини жуда яхши билар эди. Бегали бу тўғрида тўлиботошиб гапирар экан, биз гўё олис тарихнинг садоларини эшитаётгандек ҳис қилдик ўзимизни. Мен Бегалидан бу гапларни қаердан билишини сўрадим.

— Болаликда уйимизда ҳам, мактабда ҳам кўп гапиришар эди. Неча марта қабристонни зиёрат қилиб, бу ерда ётган азиз-авлиёларни тавоф қилганман. Қолган гапларни ҳар хил китоблардан ўқиб билиб олганман.

Сухбатдошимга яна бир бор қойил қолдим — мен унинг билимдонлигини билар эдим, аммо ўз қишлоғини, унинг тарихини, қадриятларини бу қадар эъзозлашини билмас эдим. Демак, унинг ёшлик йиллари шунчаки ўйинқароқлик билан ўтмаган экан. Бегали болалик кезлариданоқ синчков, ҳар нарсаси қизиқадиган, ҳар нарсани таг-туғи билан чуқур билиб олишга интиладиган одам бўлиб ўсган экан. Хуллас, бу синчковлик, юрт тарихига, маданиятига қизиқиш уни ҳозирги Миллий университет даргоҳига олиб келди.

Бегали ўз гуруҳидаги талабалар ичида энг жуссаси кичиги эди. Эркин адирлар бағрида, ўт-ўланлар салтанатида бир чўпончалик қўй-қўзилар кетидан югуриб ўсган Бегали нега бунчалик кичкина бўлиб қолган, билмадим. Лекин бир-икки йил ўқигандан кейин спорт билан астойдил шуғулланиб, бу қусурини анча тўғирлаб олди. У университет командасида 15–20 йил муттасил волейбол ўйнади. Жуда эпчил ва чаққон эди. Жуда қийин тўпларни ҳам ўйинга қайтара олар, умуман яхши ўйинчилардан бири ҳисобланарди. Бегали дурустгина шахмат ҳам ўйнади. Кафедрамиз аъзолари ёзги таътил вақтларида ҳар хил сафарлар ва саёҳатларга кўп бориб турарди. Бегали бу сафарларнинг доимий иштирокчиси эди. У билан Қашқадарёнинг тоғлиқ ҳудудларига сафар қилганмиз. Ҳисорак шоввасини, Қизилэмчак тоғини, Филон деган афсонавий масканни бирга кезганмиз. Узоқ Шарққа, Бадахшонга, Арошон бува булогига, Сурхон воҳасига бирга борганмиз. Бегали жуда дилкаш йигит эди. У кўп гапирмас, лекин индамас ҳам эмас эди. У ҳадеб бўлар-бўлмасга кулавермас, бироқ кулса, чин дилдан куларди. Бирон нарсадан ранжиса ёки жаҳли чиқса, дарғазаб бўлиб, бақириб-чақирмас, балки бирон оғиз заҳарханда гап айтиб ёки бирон пичинг билан қошларини чимириб, муносабатини маълум қиларди.

Бегали жуда яхши ўқиди. У айниқса, эски ўзбек тилини, араб ёзувини мукаммал ўрганди, бу унинг мумтоз адабиёт билан шуғулланишига имкон берди. У семинарларда, илмий конференцияларда жуда мазмунли маърузалар қилар, ўрни келганда илмий масалаларда мунозара қилишдан қочмасди. Унинг ҳар бир чиқишида, албатта қандайдир янгилик бўларди.

Бегалининг фаоллиги ва ғайрати, илмга астойдил берилгани домларнинг назаридан четда қолмади. Айниқса, профессор Фулом Каримов унга алоҳида эътибор билан қарай бошлади. Кўп ўтмай улар ўртасидаги муносабат устоз-шоғирдлик муносабатига айланди. Кейин Бегали Фулом Каримовнинг аспиранти бўлди. Албатта, унинг номзодлик иши ҳам жаҳидчиликка бағишланган эди. Лекин Бегали — эҳтимол Фулом Каримовнинг мас-

лаҳати билан бўлса керак, жадидчиликнинг умумий муаммолари устида эмас, бу ҳаракатнинг атоқли вакили Мирмуҳсин ижоди устида иш бошлади ва «Мирмуҳсин Шермуҳамедов(Фикрий) ва унинг адабий муҳити» мавзуидаги номзодлик диссертациясини муваффақият билан якунлади. Натижада унинг номи тикланди, ўзбек адабиёти ўзининг яна бир йирик сиймосини қайтадан бағрига қайтарди. Бу Бегали Қосимовнинг илмий жасорати эди. Шундан кейин Бегали докторлик диссертацияси устида иш бошлади. Табиийки, бу тадқиқот ҳам жадидизм масаласига бағишланган бўлиб, энди Бегали уни катта кўламда, ҳамма назарий жиҳатлари билан бирга ёритишни мақсад қилиб қўйган эди. Бироқ, бу пайтга келиб, мафкурамизда яна бир эврилиш содир бўлди — энди жадидлар масаласини умуман тилга олиш мушкул бўлиб қолди. Маҳаллий «доҳийлар»имиздан аллақайсиси, билса-билмаса, «Жадидлар синфий душманимиздир», деган ҳикматни айтибди. Шўролар даврида, айниқса Ўзбекистонда мафкура ана шунақа аҳволда эди. Нима қилмоқ керак? Бу мавзудан воз кечиш — ўзбек адабиётининг чорак асрлик тарихидан воз кечиш демак эди. XX аср биринчи чорагидаги адабиёт тарих саҳифаларидан ўчириб ташланса, адабиёт ривожига узилиш рўй берар, унинг тадрижий ривожланиш йўллари изохлаш мумкин бўлмай қоларди. Бунинг устига, материаллар жадидчилик ҳаракатининг халқчил, демократик ҳаракат бўлганидан далолат бериб турган бўлса, ундан қандай воз кечиш мумкин? Хуллас, бу ерда мавзуни тасдиқлатиш учун анчагина муғамбирлик ишлатишга тўғри келди. Бегали ишнинг мавзуини «Ўзбек инқилобий поэзиясининг майдонга келиши ва тараққиёти (1905–1917)» деб белгилади. Албатта, биринчи қарашда жадид адабиётини «инқилобий» адабиёт деб аташ эриш туюлади. Бироқ масаланинг моҳиятига назар ташланса, бу ерда ҳеч қандай муболаға ёки сохталик йўқ эди. Негаки, эски тартибларга, феодал муносабатларга, қотиб қолган расм-русумларга қарши чиққан жадидлар ўзбекларнинг турмуш тарзини замонавийлаштириб, бутунлай янги йўлга солиб юбориш ғоясини олға сурган эдилар. Бу эса, шубҳасиз, инқилобий ғоя эди. Шундай қилиб диссер-

тация мавзуи тасдиқланди ва Бегали ғайрат билан ишга киришди. Иш жараёнида Бегалининг олим сифатидаги муҳим бир хислати намоён бўлди ва камолга етди. Бу — академизм эди. Шўро замонида илмдаги академизм мактаби у ер-бу ерда сақланиб қолган бўлса-да, илмда енгил-елпи йўлларни қидирган ва осонгина фан чўққиларига кўтарилиб, шон-шуҳрат орттиришни истаган одамлар академизмни қоралай бошладилар. Улар академизмни услубий жиҳатдан мураккаб, деб эълон қилдилар. Бу йўл билан яратилган асарлар кенг халқ оmmasига тушунарли эмас, деб даъво қилдилар. Ҳолбуки, бу академизмдан халос бўлган тадқиқотлар адабиёт-шуносликдаги саёзликни, масаланинг моҳиятига чуқур кира билмасликни, фактларни умумлаштириш салоҳиятининг заифлигини оқлар эди. Бегали бу йўлдан қочди ва тадқиқот услубида Фулом Каримов каби академизмга содиқ қолди. Бироқ бу тадқиқот устига бир неча баравар кўпроқ ва қаттиқроқ меҳнат қилишни, ишдаги ҳар бир факт, тилга олинган ҳар бир исм, унинг тўғрисидаги маълумотлар аниқ бўлишини талаб этарди. Бу усулда иш кўрувчи олим баландпарвозликдан, юзакликдан қочмоғи, олдинга сураётган ҳар бир фикрини, ҳар қандай ғоясини ҳар томонлама далиллаши керак эди. Абдулла Қаҳҳор таъбири билан айтганда, ўз фикрини олға сураётган олим бу фикрни деворга миҳ қоққандек қоқиб, бу миҳнинг қалпоғини узиб ташламоғи лозим эди, шунда бу миҳни, яъни фикрни ҳеч ким жойидан суғуриб ололмайди. Бегалининг докторлик диссертацияси материаллари тарқоқ ҳолда эди. Бу тадқиқотчи олдиға қўшимча қийинчиликлар қўярди. Жадидлар гарчи XX асрда, яъни нисбатан яқинда яшаб ўтган бўлса-да, шўро ҳукуматининг сиёсатида қоралангани вазидан асарлари деярли унутилаётган эди. Бегали бу борада ҳам чинакам матонат ва ғайрат билан иш юритди.

Олим Тошкент ёки Самарқанд кутубхоналаридаги материалларни аниқлаш ва тўплаш билангина шуғуллангани йўқ. У материал тўплаш учун қўшни республикаларга илмий сафарлар қилди, айниқса, Татаристон ва Бошқирдистон кутубхоналарида кўп ишлади. Айтмоқ керакки, Уфада ва Қозонда XX аср бошидаги ўзбек

адабиёти намуналари Тошкентдагига қараганда кўпроқ сақланиб қолган. Масалан, мен ҳам Чўлпоннинг Ўзбекистондан топилмаган биринчи шеърий тўплами «Булоқлар»ни Қозон университетининг фундаментал кутубхонасидан топган эдим. Ва, умуман бу кутубхона каталогидан ўзбек адабиётининг менга маълум бўлмаган 400 га яқин намуналари номини ёзиб олган эдим. Хуллас, Бегали материалларни мисқоллаб йигди. Ниҳоят, материал излаш жараёнида у Қримнинг Боқчасарой шаҳарчасига ва унинг яқинидаги Гаспрали қишлоғига ҳам борди. Бу қишлоқда бутун туркийлар дунёсини уйғотган, маърифат ғояларини тарқатган Исмоилбек Гаспрали туғилиб ўсган ва ижод қилган эди. Бегали бу буюк инсоннинг уй-жойи, унинг хотираси билан боғлиқ жойлар, шу жумладан, унинг қабри ҳам қаровсиз, хароб бўлиб ётганини кўриб қаттиқ изтиробга тушди ва бу тўғрида мақолалар ёзди. Албатта, Бегали йиллар давомида тўплаган материаллар уни бу соҳанинг зукко билимдонига айлантирди. Бутун Ўзбекистондаги Миллий уйғониш даврини, унинг адабиётини ўрганишни истаган ёшлар Бегали атрофига уюша бошлади, бутун бир илмий мактаб шаклланди. Бу эса кейинчалик Миллий университет таркибида Миллий уйғониш даври адабиёти кафедрасини ташкил қилишга имкон берди. Кафедрага тўпланган илмий жамоа қисқа муддатда катта ишларни амалга оширди. Жумладан, ҳозир «Маънавият» нашриёти чоп этаётган «Истиқлол қаҳрамонлари» туркумида биринчи марта жадид адиблар ва шоирларининг асарлари нисбатан тўла равишда дунё юзини кўрди. Бу китоблар, шунингдек, жадидларга бағишланган монографиялар, рисоалар, мақолалар Бегалини фақат бизда эмас, чет эл илмий доираларида ҳам танитди. Америка, Франция, Германия олимлари билан унинг ўртасида ёзишмалар вужудга келди, улар манба сифатида Бегали чоп қилган асарларга мурожаат эта бошладилар. Туркиядаги туркшунос олимлар эса туркий халқлар адабиёти бўйича ўнлаб жилдни ташкил этувчи тадқиқотлар матнларини нашрга тайёрлаш ва чоп этиш ишига Бегалини муаллиф ва муҳаррир сифатида таклиф қилишди. Бегали бир неча марта Туркияга таҳрир ҳайъатининг мажлис-

ларига борди. У ерда нутқлар сўзлади. Бегалининг ай-тишича, бу улкан нашрнинг ўзбек адабиётига бағишланган жилдлари лойиҳасида парокандалик ва юзакилик мавжуд. Уни тузганлар ўзбек адабиётини яқиндан билмасликларини ошкор этиб қўйганлар. Албатта, катта меҳнат сарфланиб тайёрланган лойиҳанинг танқид қилиниши ҳеч кимга ҳам ёқмайди. Унинг устига, адабиётлар бўйича янгидан лойиҳага яна нималарнидир киритиш ҳақидаги таклифлар ҳам жуда катта қийинчилик билан қабул қилинади. Чунки ҳажм чекланган ва уни ҳадеб кенгайтираверишнинг имкони йўқ. Бегали бу масалаларда принципиал позицияда турди ва турли мамлакатлардан келган туркшунослардан ташкил топган таҳрир ҳайъатига ўзининг танқидий фикрларини ва таклифларини ўтказишга муваффақ бўлди. Натижада лойиҳадаги ўзбек адабиётига бағишланган жилд анча тўла, илмий жиҳатдан асосланган ҳолда нашр этилди. Фақат афсусланадиган жойи шундаки, бу қимматли китоб Ўзбекистонга 2–3 донагина етиб келди, холос! Бегали бу жилдни менга кўрсатган, ҳатто бир неча кунга бериб ҳам турган эди. Мен у билан танишиб чиққач, бу китоб ҳақида тақриз ёзишни буюрдим ва уни «Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилдик.

Бегали Қосимов нафақат етук истеъдодли тадқиқотчи олим эди, у айни чоғда ўқитувчилик санъатини пухта эгаллаган моҳир педагог ҳам эди. Талабалар уни жуда яхши кўришар ва унинг теварагидан аримас эди. Бегали ҳам талабаларни ғоятда ҳурмат қиларди. Бироқ бу ҳурмат ҳар нарсада уларга ён босишда, уларни етаклашда эмас, аксинча, маърузаларнинг сифатида, уларда ҳар гал қандайдир илмий янгиликларга интилишида, уларнинг адабиёт тарихидан олинган мароқли ҳикояларга бойлигида кўринарди. Бегали талабаларни ҳар қанча ҳурмат қилмасин, уларга нисбатан талабчанликни асло бўшаштирмас эди. Унинг фанидан имтиҳон топшириш ғоятда қийин эди, бироқ бу қийинчилик домланинг ўринсиз инжиқлигидан туғиладиган сунъий қийинчилик эмасди. Талаба материални Бегалининг кўнглидагидек тўла ўзлаштирмаса, буюрилган бадий адабиётларни ўқиб чиққан бўлмаса, Бегали унга ижобий

баҳо қўимас эди. Албатта, кўпгина нўноқ талабаларнинг кетидан юрадиган «илтимосчи» одамлар кўп бўларди. Улар қўрқа-писа Бегалидан ҳам илтимос қилишарди. Бироқ Бегали уларнинг кўпчилигига рад жавобини берарди. У ҳатто менга ҳам шунақа муомала қилган. Мен ким тўғрисидадир илтимос қилган эдим. Бегалининг энсаси қотди, қошларини чимириб, истехзо билан:

— Ўқиб келсин, майли, қўйиб берарман, — деди.

Бегали талабчан бўлса-да, адолат билан иш тутар, имтиҳонни талабадан ўч олиш қуролига айлантормас эди. Эҳтимол, университетда бунақа талабчан домла жуда кам бўлгандир, ҳарҳолда талабаларнинг Бегалидан ўқиган фанидан билимлари пишиқ-пухта бўларди. Бегалининг талабчанлиги ўз фанини жуда яхши кўрганидан, унга садоқатидан туғилган эди. Қани эди ҳамма домлалар шундай бўлса. Менимча, таълим сифатини ошириш, биринчи навбатда ўқитувчининг талабчанлигига боғлиқ.

Сўнгги марта биз Бегали билан 2004 йилнинг июль ойида кўришдик. Яхши мутахассис ва ажойиб инсон Омонулла Мадаев ўқитувчиларнинг таътилга чиқиши олдидан яқин дўстларига маҳалла чойхонасида ош қилиб берадиган расм чиқарган. Бегали ҳам шу йиғинларга келарди, лекин ҳар доимгидай бардам ва ҳаракатчан эмас эди. Ранги ҳам сўлгин, кайфияти паст. Ҳеч нарса емайди ҳисоб. Фақат домлалар билан гаплашиб, нима гаплигини сўрасак, ошқозони безовта қилаётганини айтди. Кейин орадан бир ой ҳам ўтмасдан, Бегалининг касали жиддий эмиш, операция қилмаса бўлмас эмиш, деган гап тарқади. Лекин маълум бўлишича, операция учун 250 минг сўм тўлаш керак экан. Шунда университетнинг аввалги ректори академик Тўрабек Долимов валлампатлик қилди. У университет ҳисобидан керакли пулни ўтказиб берди.

Мен операциядан кейин 5—6 кун ўтгач, уни кўргани бордим. Бегали мени кўриши билан ётган жойидан турмоқчи бўлди. Мен албатта, «қимирламанг, ётаверинг» деб уни тинчитдим ва бунақа пайтларда беморга айтилдиган тасалли сўзларни айтдим. Унинг кайфияти яхши эди — унга ҳам, менга ҳам операция муваффақиятли

ўтди, ҳадемай тузалиб кетади, дейишди. Биз Бегали билан келажакдаги илмий режаларимиз тўғрисида гаплашдик. Бегали Уйғониш даври адабиёти деган илмий дарсликни нашриётга топширганини айтди. Кўп ўтириш мумкин эмас эди. Бирор ўн дақиқадан сўнг кўзгалдим. Кейин менинг ўзим ҳам шифохонага тушиб қолдим.

Кейин Бегалини уйига жавоб беришганини, анча мазаси қочганини айтишди. Юрагим «шув» этди. Уни операция қилган доктор Бегалини рак эканини айтди. Қаттиқ қайгурдим, лекин бандасининг қўлидан нима ҳам келарди. Мен телефонда видолашдим. Йиғи босиб гапларимни айта олмадим. Бегали ҳам жуда ҳаяжонланиб кетди, икки марта «Раҳмат, Озод ака! Раҳмат, Озод ака!» — деди. Бу унинг менга айтган сўнгги сўзлари бўлди.

Профессор Бегали Қосимов шу тарзда ҳаётдан кўз юмди. Шубҳа йўқки, бу ажойиб инсоннинг номи тарихдан муносиб ўрин эгаллади.

2006¹

---

¹ Ушбу мақола «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 2006 йил 6 июнь сонида босялган.

БАҲОДИР ҒУЛОМОВНИНГ ҲАНГОМАЛАРИ

Баҳодир Ғуломов қип-қизил дарвеш эди, лекин ҳар қанча дарвеш бўлмасин, ўз ишига пишиқ эди. Баҳодир ака бир вақтлар мактабда дарс берарди. Кейин у 50-йилларнинг бошида Москвага аспирантурага ўқишга кетди. У ерда ўз вақти соатида диссертациясини ҳимоя қилиб қайтди. Шундан кейин университетда XX аср ўзбек адабиёти кафедрасида ишлай бошлади. У ҳеч ҳам дарс қолдирмас, кеч қолмас, талабалар доимо гала-гала бўлиб унинг теварагида уймаланиб юришарди. Ҳарҳолда унинг дарсларидан шикоят қилинган эмасди. Баҳодир ака кафедра ишларига ҳам фаол иштирок этар, бирор қўлёзма ўқиш ёхуд бирор илмий муаммонинг муҳокамаси бўлса, сира йўқ демас, албатта белгиланган вақтда ўқиб берарди. Олий ўқув юртининг домласи маърузалар ўқишдан ташқари, албатта илмий ишини ҳам қилмоғи лозим эди. Баҳодир ака бу жиҳатдан ҳам анча фаол ва олдинги қаторда турарди. Унинг театр танқидчилигига бағишланган ўндан ортиқ катта-кичик китоблари эълон қилинган, булардан ташқари республика матбуотида ҳар йили ўн-ўн беш мақоласи босилиб турарди. Баҳодир ака бу борада ҳам жуда ноёб бир фазилатга эга эди — у республиканинг фалон шаҳрида фалон куни янги спектакль қўйилармиш деб эшитиб қолса, Абдуғафур Расуловгами ёхуд Ўткир Ҳошимовгами «Қани юринг ўртоқ, фалон шаҳарга бориб келайлик, баҳонада спектаклни кўриб келамиз» дерди ва икковлон ёхуд учовлон бўлиб томоша кўргани жўнашарди. Режиссёрлар, актёрлар, муаллифлар ҳам Баҳодир акани қучоқ очиб кутиб олишарди. Таниқлироқ мунаққидлар бунақа сафарларни ўзларига муносиб кўришмасди. Шунинг учун янги спектакль қўйган жамоа ўз меҳнатини тақдирлаб, узоқ йўлдан келган камсуқум мунаққидни бошларига кўтарарди. Икки-уч кундан кейин эса янги спектакль тўғрисида

тақриз чиқар, ундаги илиқ сўзларни эшитган ижодий гуруҳларнинг қувончи янада жўш урарди. Хўш, шундоқ бўлса, бу одамнинг дарвешлиги нимада эди? Баҳодир ака улфатчилиқни, дўстлари билан ҳазил-мутойиба қилишни яхши кўрарди. Айни чоғда, у ҳазиллашаётган дўстларининг кўнглини олишга ҳаракат қиларди. Бунинг учун у ўзини ўртоқларининг ҳамма гапига чиппа-чин ишонаётгандай қилиб кўрсатарди. Яна билмадим, эҳтимол, ўзини кўрсатмас, гўлликка солмас, балки чиндан ҳам ақл бовар қилмайдиган ёлғон-яшиқларга чиндан-да ишонгандир. Ҳар қалай, шу асосда кўпгина кулгили ҳазил-мутойибалар туғилар ва улар улфатларга ош бериш билан якун топарди.

Бир куни мен, Абдуғафур Расулов ва Бегали Қосимов Баҳодир акани кўргани уйига бордик. Ҳовлида ҳеч ким йўқ, супанинг устида Баҳодир аканинг ўзи чой ичиб ўтирган экан. Хонтахта устида турли ноз-неъматлар, шу жумладан, «Плиска» деган болгар коньяги ҳам турибди. Коньяк очилган, ҳатто ундан жиндаи ичилган ҳам. Баҳодир ака бизни кўриб хурсанд бўлиб кетди, дастурхон тўкин бўлса-да, меҳмонлар шарафига уни янгилаш учун дик этиб ўрнидан туриб, ичкарига кириб кетди. Баҳодир ака уй ичига кириши биланоқ, мен «Плиска»ни олдим-да, учта пиёлага қолган коньякнинг ҳаммасини қўйдим ва учаламиз учта пиёладаги коньякни паққос ичиб юбордик. Хонтахта устидаги катта чойнакда тўла совиган чой ҳам бор экан. Мен уни коньяк шишасига солиб қўйдим. Чойнинг ранги ҳам айнан коньякникига ўхшар экан — уларни фарқ қилиб бўлмас эди. Бу орада Баҳодир ака ичкаридан майда-чуйда кўтариб чиқиб келди. Супадаги кўрпачага ўтириб, нонлардан ушатди, «қани, қани олинглар» деб бизни дастурхонга даъват этди ва шишадаги коньякни тўрт пиёлага барабар қилиб қўйди. Пиёлаларни уриштириб, коньякни олдик. Олдиг-у, бир қултум ҳам ичмасдан ерга қўйдик. Ҳаммамиз таажжуб ва савол қараши маъносини билдирадиган қараш билан бир-биримизга қарадик. Кейин мен Баҳодир акага ўқрайиб қаҳр билан сўрадим:

— Бу нима?

— Коньяк, — деди Баҳодир ака зўрға тили гапга келиб.

— Коньяк? Шу коньякми?

— Йўқ, йўқ. Коньяк эмас, лекин шишада коньяк бор эди.

— Бор бўлган бўлса қани? У буғланиб учиб кетдимми? Хўп, майли у учиб кетган бўлса, ичаётганимиз нима-а?

— Шуни билолмаяпман-да, — деди Баҳодир ака тажанглашиб. — Тунов куни қайним келган эди, шу коньякни ичиб, ўрнига бошқа нарса қуйиб кетдимикин?

Баҳодир аканинг қайниси машҳур ўзбек актёри Обид Жалиловнинг ўғли бўлиб, у ўзбеклар ўртасида жуда кам учрайдиган бир ҳунарнинг эгаси эди. У театр гриммчиси эди. Яхши гриммчи эди, ўз доирасида катта ҳурматга сазовор эди. Жуда келишган, қош-кўзи чиройли, зўр, шинаванда йигит эди. Баҳодир аканинг гапи тамом бўлмасдан эшикдан келинойи кириб келди. У Баҳодир аканинг Суръатжон ҳақидаги гапини эшитган эди. Жанжалнинг каттаси энди бошланди.

— Нималар деб валдираяпсиз, қайнингиз ўлмади, мен қутулмадим-да. Ойда-йилда бир келади, шунда ҳам боши таъна-дашномлардан чиқмайди. У сизнинг коньягингизга зормиди? Ичаман деса, чўнтаги тўла пул, олиб ичаверади. Эссиз одам кетинг-а, коньягингиз билан қўшмозор бўлинг.

Биз «ҳай-ҳайлаб» келинойини инсофга чақирдик. Баҳодир аканинг ўзи ҳам аллақачон пластинкани ўзгартирган эди.

— Йўқ, йўқ, буни Суръатжон қилган эмас. Бу ўғлимнинг фото дориси бўлиши керак.

— Нима-а? — дедим мен важоҳатимни ўзгартириб. — Фото дори? Биласизми, фото дори дегани — химия-я! У учига чиққан заҳри қотил! Кейин жуда бир нарса эсимга тушгандек, салмоқлаб сўзладим: — Менга ўзи махсус идоралардан уч кун бурун махфий кўрсатма келган эди — «Эҳтиёт бўл, сени заҳарлаб ўлдиришга тайёргарлик кетяпти!» Шундай дейишди-ю, лекин ким, қачон ва қандай йўл билан заҳарлашини айтишмади. Гап бу ёқда экан-да? Мана энди ҳаммаси аён бўлди. Мен сизга нима ёмонлик қилган эдимки, жонимга қасд қилмоқчи бўлдингиз? Бегали билан Абдуғафур нима ёмонлик қилди? Биз аҳмоқ бўлиб, сизни яқин дўст деб ҳисоблаб юрган эканмиз-да? Минг раҳмат сиздай дўстга! Қайси разведка сизни ёллаган?

Баҳодир ака жуда қўрқиб кетди — масала борган сари жиддийлашиб, сиёсий тус олмоқда. У суиқасдга алоқадор эмаслигини, бу душманларнинг иғвоси эканлигини айтиб, ўзини оқлай бошлади. Бироқ бизда рад қилиб бўлмайдиган далил — «фото дори» бор эди. Аҳволни тегишли жойларга хабар қилиш бурчим эканини айтиб, оёқ тираб туриб олдим. Баҳодир ака эса «Жон дўстим, ҳар нима қилсангиз қилинг-у, гап шу ерда қолсин» дея ёлворишда давом этарди. Ниҳоят, мен ўзимни унга мурувват кўрсатаётгандай тутдим:

— Бўлмаса, Баҳодир ака, уч кишилик ош қиласиз. Бу гаплар шу ошнинг тагига қўмилиб кетсин.

— Мана бу бошқа гап! Шундай қиламиз, — деди Баҳодир ака.

3—4 кун ўтгач Чимбой маҳалласидаги чойхонада паловхонтўра катта сопол лаганларда сузилиб ўртага қўйилди. Ошга қўл уришдан аввал, Субутой домла қитмирлик билан:

— Қани, хўш бу кимнинг оши? Нима муносабат билан бўлди? — деб сўраб қолди.

Абдуғафур жавоб берди:

— Тунов кун Баҳодир ака бизни заҳарламоқчи бўлдилар. Шу воқеани ҳеч кимга айтмаслигимиз учун қилинган ош бу.

— Ҳа, шундай, шундай... — деб унинг гапини тасдиқлади Баҳодир ака.

Кунларимиз шу тарзда ҳазил-мутуйибалар билан қувноқ ва хушнуд ўтарди. Бироқ бу Баҳодир аканинг ҳаёти бутунлай ғамсиз, беташвиш ўтган деган маънони билдирмайди.

Унинг ҳам бўйнида каттагина рўзғори бор ва унинг аравасини тортиб юриш осон эмас эди. Болалари улгайиб, мактабларни ҳам битириб олишди — уларни институтларга жойлаш керак эди. Деярлик ҳар ҳафта пишириладиган паловларнинг ҳисобини қилмоқ керак. Булардан ташқари Баҳодир акани жинидан ёмон кўрадиган ва ўз навбатида Баҳодир акани кўргани кўзи йўқ, отгани йўқ йўқ одамлар ҳам бор эди. Шулардан бири Бердиали Имомов деган профессор эди. Бу одам уруш қатнашчиси. У ярим ҳарбий формада юрар, ҳарқолда жанговар ўтмиши билан анча фахрланарди.

Урушда олган жанговар мукофотларини тақиб юрмас, фақат биргина уруш қатнашчиси нишонини ва бошқа орденларнинг ленталари қадалган икки-уч қатор коллокаларни тақиб юришни канда қилмас эди. Албатта, ҳар хил йиғинлар ва мажлисларда минбарнинг тури уники эди. У айтадиган гапи бўлса-бўлмаса, албатта, сўзга чиқар ва кўп насиҳатлар қилар эди. Унинг нўтқларидан кейин ҳаммамиз ўзимизни анча ақлли бўлиб қолгандек ҳис этардик. У ҳам адабиётшунос бўлиб, болалар адабиёти ва драматургия масаласи билан шуғулланар, бу борада ҳам бир қанча мақолалар ва китобчалар эълон қилган эди. Шу масалада Баҳодир Фуломов билан унинг ўртасида баъзи бир ихтилофлар чиқадиغان бўлиб қолди. Уларнинг ҳар қайсиси ўзиникини маъқуллар, бир-бирига ён беришни истамас, шу туфайли баъзан «сен-менга» ҳам бориб туришарди. Баҳодир ака табиатан анча юмшоқ одам эди, унинг профессор билан тенгма-тенг олишадиган сиёғи йўқ эди. Профессор эса анча қаҳри қаттиқ, гап келганда отасини ҳам аямайдиганлар хилидан эди. Баҳслар ва тортишувлар шунга олиб келдики, бора-бора профессор Баҳодир акани жиловлаб олди. Баҳодир ака унинг айтган гапидан, чизган чизигидан бир қадам ҳам четга чиқмайдиган бўлиб қолди. Бундай аҳвол узоқ давом этиши мумкин эмас эди. Бир куни портлаш юз берди. Баҳодир ака исён кўтарди, бўйнидаги бўйинтуруқларни, қўл-оёғидаги кишанларни парчалаб, улоқтириб ташламоқчи ҳам бўлди. Бунга у жиндай муваффақ ҳам бўлди. Бир-икки кун эркинлик ҳаволаридан тўйиб-тўйиб нафас олди. Аммо бир неча кундан сўнг аҳвол ўзгарди. Бутун умри давомида кишанбанд бўлиб, кимнингдир этагида юрган Баҳодир ака ўзига теккан эркинликни нима қилишни билмай қолди. Профессор эса шўринг қурғур бу хокисор одамга қарши курашнинг янги ўрамини бошлади. Аммо бу гал энди анча-мунча хуфия ғийбатлар, ёлғон-яшиқ туҳматлар ишга солинди. Зарба сира кутилмаган томондан берилди. Бу воқеа 1984 йилда рўй берган эди, шекилли. Адашмасам, ўшанда мен факультетда партбюронинг котиби эдим. Бу шунақа ишки, соф партиявий-ташкилий ишлар билан бир қаторда ходимлар устидан тушадиган ҳар хил шикоят ва аризалар билан

ҳам шуғулланишга тўғри келарди. Бунақа ишлар баъзан ғоятда ифлос бўларди. Улар тўғрисида эшитишнинг ўзи кўнгилни айнитиб юборар, сиз гўё бировнинг яғири чиқиб кетган, ҳар балолар билан булганган ички кийимларини титкилаётгандай бўлардингиз. Менинг ҳузуримга бир аёл кириб келди — унинг сўхтаси совуқ, гавдасининг йўғонлигидан зўрға лапанглаб юрар, оёқлари гавдасини зўрға кўтариб тургандай. Чақиртиканакдек ботадиган сўзлари ҳам совуқдан-совуқ, жиндай индамай турсангиз ҳаммаёқни бошига кўтариб, шовқин-сурон солишга тайёр, олтимишлардан ошиб қолган аёл. У ажин босган қўллари билан менга тўрт букланган қоғоз узатди.

— Ариза, — деб изоҳ берди у. — Сизларда ишлайдиган домла Баҳодир Фуломовнинг ахлоқий бузуқлиги тўғрисида...

— Нима? — дедим қулоқларимга ишонмай. Баҳодир Фуломов ахлоқий бузуқ эканми? Нима деяпсиз ўзи? Бунақа туҳматлар учун кесилиб кетишингиз мумкин-а!

— Бу ҳеч қанақа туҳмат эмас, ҳаммаси рост. Соқолинг чуриб кўксингга тўкилгур бу чол мени зўрлади...

— Нима? — дедим ҳанг-манглигим ортиб.

— Сизни қанақасига зўрлар экан? Зўрлайдиган жойингиз қолмаганга ўхшайди-ку..

— Нега ундоқ дейсиз... Мана, кўринг, ҳали баданимда нагим кўп...

— Эрингиз бор, шекилли...

— Э, эримнинг бунақа ишлар билан иши йўқ.

— Хўш, қаерда, қандай қилиб зўрлади? Бу ёққа юр деса, кетавердингизми? Лоақал зўрлаётганда ёрдам сўраб бақирмадингизми?

— Бақирганим йўқ. Овоз етадиган жойда ҳеч ким йўқ эди.

— Қачон рўй берди бу воқеа?

— Бундан уч йилча аввал.

— Нега шунча вақтдан бери келмадингиз?

— Ўзи қўяр бу номаъқул ишини, унга ҳам ақл кириб қолар, дедим.

Иш борган сари чигаллашиб бормоқда. Қаттиқ ғазабим келди. Аввало Баҳодир акадан хафа бўлдим. Ахир, бу аёлнинг нимасига учди экан? Йилт этган жозибадор жойи бўлмаса? Ҳар бир имо-ишораси кишида фақат

и жирганиш ҳиссини уйғотади. Унинг устига 60 дан ошган аёлнинг бунақа шикоят билан келиши, уялмай-нетмай ораларида бўлган ишларнинг ҳамма тафсилотларини айтиб ўтиргани ҳаёсизликнинг учига чиққани эди.

— Менга қаранг, опа, — дедим ўзимни тутишга ҳаракат қилиб. — Мана аризангиз — мен уни ололмайман. Чунки Баҳодир Фуломовнинг бунақа одам эмаслигини яхши биламан. Умуман қулоққа айтадиган бу ишингиздан ҳеч нарса чиқмайди. Фақат ўзингиз шарманда бўлиб қоласиз...

— Шунақа дейишингизни билардим. Сиз ҳам уни ёнини оласизми? Ўртоқсиз-да... Мен бу ишни шу аҳволда қолдирмайман. Ҳали жавоб берасиз...

— Боринг, ўша кучала еган жойингизга бориб туринг. Шундай деб, эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетдим.

Машмашанинг давоми 1986 йилда бўлди. Партбюрога янги котиба келди. У ҳам ёши ўтинқираб қолган, бунақа ишларни титкилашга ўч экан. Бир куни портбюрога Баҳодир акани чақириб келишди. Котиба ундан ишнинг тафсилотларини қайта-қайта сўради. Қачон? Қаерда? Неча марта? Кейин чаласини даъвогар аёл тўлдирди. У ҳар гал қўлини пахса қилиб, Баҳодир акага қараганида, у шўрлик ерга кириб кетай деб, ғужанак бўлиб оларди. Ниҳоят, профессорнинг кескин ва аёвсиз гаплари янгради:

— Бу разолат! Бунақа бузуқликка чидаб туролмаймиз. Бундайларни темир супурги билан супуриб ташламоқ керак.

Домла энди нутқини авжига кўтармоқчи бўлиб, овозини баландлатган эди, тўсатдан даъвогар аёлнинг фарёди эшитилди:

— Вой дод! Баҳодир ака!

Ҳамма Баҳодир ака томонга қаради. У узун стол устига, бир бетини қўйиб, бир қўли стол устида, бир қўли столдан пастда осилган қўйи ҳаракатсиз ётарди. Баҳодир ака бу тухматлар ва бўҳтонлар зарбига чидолмай, аллақачон бу дунёдан кўз юмган экан.

Ҳа, бағритошлик ёмон нарса. Бағритошлик одамни ўқсиз жароҳатлашга, пичоқсиз кесишга қодир экан. Фақат зиёлиларнинг, китоб кўрган одамларнинг, жангга бориб, жон олиб, жон бериб келган одамларнинг бағритошлиги минг чандон хунук ва ёмон бўлар экан.

СОҒИНСАМ, НУРИДДИНЖОН, ИЗЛАЙИН ҚАЕРЛАРДАН?

Бу ҳазин мисрани Нуриддин Бобохўжаев отаси қазо қилганда унинг хотирасига бағишлаган шеърда ёзган эди. Бугун эса унинг ўзига нисбат бериб айтяпман...

Нуриддин менинг шогирдим ҳисобланарди. Дарҳақиқат, мен унинг номзодлик ишига илмий раҳбар бўлганман. У Зулфиянинг бадиий маҳоратини тадқиқ қилди, ўзи ҳам шоир бўлгани учун бу мавзун ич-ичидан ёрита олди. Кейин диссертациясини китоб қилиб чиқарди. Зулфия она уни ўқиб жуда мамнун бўлган эди. Нуриддинни Тошкентга чорлаб, у билан суҳбатлар қурган эди. Менинг устозлигим — шу илмий ишни охирига етказишда кўмаклашишдан иборат бўлган эди, холос. Аслида эса у менга кўп жиҳатдан устозлик қилган эди. Эҳтимол, мен унга адабиёт илмининг қай бир жиҳатларини ўргатгандирман, у эса менга ўз вилоятининг бор-будини, жамики бойлигини, ҳусни-тароватини ўргатди.

1959 йили Фарғона шаҳрида узоқ хизмат сафарида бўлган вақтимда мени биринчи марта қўярда-қўймай Наманганга олиб борган Нуриддин бўлган. Шундан кейин ўнлаб марта Наманганга ёлғиз ўзим ёки дўстларим билан бордим ва ҳар гал Нуриддин бизни гоҳ Чортоққа, гоҳ Учқўрғонга, гоҳ Чустга, гоҳ Уйчига, гоҳ Янгиқўрғонга, гоҳ Норинга, гоҳ Попга, гоҳ Тўрақўрғонга бошларди. Қаерга бормайлик, ҳамма жойда унинг қадрдон дўстлари бор эди. Одамлар Нуриддинни иззат-икром билан кутиб олишар ва бизга ҳам домланинг меҳмонлари дея эҳтиром кўрсатар эдилар. Нуриддин эса ўзини жуда камтарона тутган ҳолда турли-туман гўзал инсонларни бизга кўз-кўз қилишда давом этарди.

У Наманганни жуда севарди, унинг гулларини,

расм-русумларини, ширин-шакар меваларини жонидан яхши кўрарди. Ҳар гал бу сафарлар унинг уйида, ҳовлисида ўтказилган кечалар билан тугарди. Бу кечаларда шоирлар, домлалар, хўжалик ходимлари, раислар иштирок этишар, гурунглар бениҳоя қизғин бўлар, ҳазил-мутойиба, кулгилар жаранглаб турарди. Ва кўпинча, ўғилларидан бирортаси: «Дидо, дидо, манави вентилятор кўшнимизникими?» деб Нуриддинни хижолатга солиб кўярди. Ҳа, бир замонлар унинг кўли қисқалик қилиб, эҳтимол, вентилятор олишга ҳам кучи етмагандир. Бироқ бу камсуқум йигит ўшанда ҳам ҳаммамиздан бой эди, чунки унинг қалбида элу юрт муҳаббати, инсоний ғурур, одамгарчилик мавж урар эди.

Нуриддин яхши одам, яхши ота, яхши дўст эди. У ҳали анча яшаса бўларди, аммо наилож. Ўлим ҳақ! Ўлим Аллоҳнинг иродаси. Куни кечагина унинг кенжа ўғли Бахтиёржон йўли Тошкентга тушиб, бизникига келган ва отасидан салом етказган эди. Шу куни биз яқин ўрталарда Нуриддиннинг таваллуд тўйини ўтказиш маслаҳатини қилдик. Водариг, насиб қилмаган экан. Бирдан-бир тасалли шуки, Нуриддиндан яхши шеърлар, яхши фарзандлар, яхши хотиралар қолди. Унинг ўзи экиб кетган гуллар, дарахтлар қолди. Бу камсуқум ва айни чоғда улуғ Инсоннинг ёди ҳамиша унинг қариндош-уруғлари, ёру дўстлари қалбида сақланади. Бу дунёда унинг ўрни ҳамиша билиниб туради.

Қадрдоним, азизим, дўстим Нуриддин!
Аллоҳнинг раҳматлари ёғилсин сенга!

КИЧКИНА ДЕМАНГ БИЗНИ ЁКИ САТТОР ҲАЙДАРОВ ҚИССАСИ

Саттор Ҳайдаров чиндан ҳам домлаларимиз ичида жуссаси энг кичкиналардан эди. Лекин у жуда пишиқ, унча-мунча одамга куч бермайдиган, «кичкина деманг бизни, кутариб урамиз сизни» хилидан эди. У жисмонан толиқиш нималиги билмас, зарур бўлганда, бир ўзи 3—4 кишининг ҳам ишини қилаверарди. Унинг зуваласи болалигиданоқ меҳнатда пишгани кўриниб турарди. Унинг ёшини ҳеч ким айтиб беролмасди. Юзига қараб аниқ бир тўхтамга келиш қийин эди. Бир қарасангиз Лазиз Қаюмовга тенгқурдай кўринар, яна бир қарасангиз ҳали жуда ёш, мўйлаби энди сабза уриб келатган йигитчага ўхшарди. Асли келиб чиқиши Намангандан — Тошбулоқ қишлоғидан. Бу қишлоқ Абдулла Қодирий таърифлаган Фирвон қишлоғининг ён-берида жойлашган эди. Эсингизда бўлса, Абдулла Қодирий таърифига кўра фирвонликлар жуда содда ва тўғри одамлар бўлишган. Уларнинг соддалиги шу даражадаки, биринчи марта Фирвонга темир йўл келганда, улар паравозни кўриб, «бу жонивор жуда баҳайбат экан, ҳойнаҳой анча-мунча ўт керак» деб, унинг қаршисига бир арава хашак билан пешвоз чиқишган экан. Саттор Ҳайдаров, албатта, бунақа даражада содда эмасди. Лекин унинг табиатида фирвонликларга хос самимият ва тўғрилик кучли эди ва у табиатан ёки истасангиз туғма меҳнаткаш одам эди. Илмий иш қиладими ёхуд биронта жисмоний иш билан шуғулландими — бари бир — бошлаган ишини чала қолдирмайдиган, охиригача етказиб бажариб қўядиган одам эди.

Унинг диплом иши Ҳамза Ҳакимзода ижодига бағишланган эди. Ташқи кўринишига қараганда Саттор архивларда қунт қилиб ўтириши учун, кутубхоналардаги

китобларнинг чангини ютиб, ўпкасига азият етказиш учун яратилганга ўхшамас эди, лекин шундай бўлса-да, унинг диплом ишида архив материаллари ҳам, қай бир йўллар билан топилган эски ҳужжатлар ҳам, кутубхона китобларининг нафаси ҳам сезилиб турарди. Одатда диплом ишлари 50–60 бетлар орасида бўлади. Сатторнинг эса Ҳамза прозасига бағишланган иши салкам диссертацияга етишиб қолган эди. Бу саҳифалар шунчаки қуруқ гап билан эмас, самарали илмий кузатишлар ва мулоҳазаларга бой эди. Шунинг учун ҳам ишга юқори баҳо берилди ва уни кафедрада олиб қолишга қарор қилинди. Кейин у профессор Фулом Каримов раҳбарлигида Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достони бўйича илмий иш олиб борди. Саттор Ҳайдар диссертация иши устида зўр иштиёқ билан ишлай бошлади. У мавзуга тааллуқли адабиётлар билан танишар экан, унинг кўз ўнгига жаҳон адабиётида Юсуф ва Зулайҳога бағишланган асарлар бениҳоя кўплигини кўриб, лол қолган эди. Биз Саттор билан диссертация ишининг бориши тўғрисида тез-тез гаплашиб турар эдик.

— Вей, менга қаранг! — дерди у ҳайратини ошкор қилиб. — Бу мавзу чиндан ҳам тубсиз бир қудуқ экан — унинг тагига етиб бўлмайди-я! Инжилда ҳам, Куръони каримда ҳам бу қисса берилган экан. Шарқ адабиётида бу мавзуга бағишланган ўнлаб асарлар бор экан. Кейинроқ эса Фарбнинг машҳур ёзувчилари ҳам Юсуф алайҳиссаломга бағишлаб бутун бошли эпопеялар яратган эканлар. Мен немис ёзувчиси Томас Маннинг «Юсуф ва унинг акалари» деган икки жилдли романини айтяпман.

— Нимасини айтасиз, Сатторжон, баъзан сира кутмаган бирор адабиётдан Юсуф ҳақидаги ажойиб асар чиқиб қолади. Масалан, сиз латиш шоири Ян Райнисни эшитганмисиз? Шу шоир ҳам Юсуф тўғрисида драма ёзган экан.

— Йўғ-е? Буни эшитмаган эдим.

Орадан беш-ўн кун ўтгандан кейин Саттор мени йўлда тўхтатди:

— Сиз айтган асарни топдим. Ниҳоятда зўр экан. Ишимга ёрдам берадиган бўлди.

Шу тарзда Саттор бу муҳим мавзунини ишида анча

кенг ёритди ва муваффақият билан диссертациясини ҳимоя қилди. Ташқи кўринишига, юриш-туришига қараб ҳукм қилганда Сатторнинг китобга иштиёқи унчалик зўр эмасди. Лекин бу масалани ташқи белгиларга қараб ҳал қилиб бўлмайди, шекилли. Мен ўзим Сатторнинг китобларини кўрмаганман-у, лекин қўни-қўшнилари унда унчалик кўп бўлмаса-да, анча-мунча ноёб китоблари бор, деб гапиришганини эшитганман. Дарҳақиқат, бир воқеа бўлдию, мен бунинг тўғрилигига амин бўлдим. Бир куни ректоримиз Саъди Ҳасанович мендан Насимийнинг шеърлар китобини сўраб қолди. Менда у китоб йўқ эди. Танишларимдан сўраб-суриштира бошладим. Насимий — озарбайжон шоири. Шунинг учун Тошкентда унинг китобини топиш қийин бўлди. Уни топишдан умидимни узган эдим. Энди Саъди Ҳасановичга айтаман деб турсам, тўсатдан Сатторжон:

— Сиз қидираётган китоб менда бор, — деб қолди. — Мен бераман-у, лекини бор-да.

— Тушундим, Сатторжон, тушундим. Кўнглингизни тўқ қилаверинг. Саъди Ҳасанович сиз айтган одамлардан эмас. Китобингизни албатта қайтариб беради.

Саттор китобни келтириб берди. Китоб аксига олиб Саъди Ҳасановичнинг қўлида узоқ қолиб кетди. Бу орада Саттор безовталана бошлади. Мени ҳар кўрганида, қошларини чимириб: «Китобдан дарак йўқми?» деб сўраб қўярди. Ниҳоят, бир куни мен минг андиша билан Саъди Ҳасановичдан китобни сўрадим. У киши қайтариб беришга кечикканлари учун узр сўраб, эртасигаёқ китобни менга етказдилар. Саттор ректорнинг миннатдорлигини эшитиб, китоби унинг корига ярагани учун хурсанд бўлди. Шунингдек, китоби билан яна дийдор кўришганига ғоятда боши осмонга етди. Шунда мен бу одамнинг китобга лоқайд эмаслигига амин бўлдим.

Саттор жуда истеъдодли одам эди, фақат унинг истеъдоди шеърят соҳасида ёки хонандалик билан боғлиқ эмасди. У ташкилий-хўжалик ишларини ҳам дўндирадди. Факультет ҳаётидаги ҳамма ташкилий ишлар Сатторнинг бўйнида эди. Факультетни безаш, ётоқларни саришта тутиш, ҳар хил келди-кетдилар, катта-кичик йиғинларни уюштириш усиз ўтмас эди. Бунақа ишларда

унинг ўрнини босадиган ҳеч ким йўқ эди. Саттор ишларга бош-қошлигидан мағрурланар, дарров ижрочилар гуруҳини ташкил қилар, уларга билиб-билиб буйруқлар берар, бирига дўқ-пўписа қилар, бошқасига яхши гапирар, хуллас, нима қилиб бўлса-да, ишни дўндирадиди. Унинг ташкилотчилиги туфайли анча-мунча одамнинг иши енгиллашар, белгиланган тадбирлар яхши ўтарди.

Ўша кезларда талабалар ҳар йили 2—3 ойга пахтага сафарбар қилинар эди. Бу ишда ҳам Сатторнинг хизмати бекиёс бўларди. Аввало у деканатнинг топшириғи билан ёнига икки-учта талабани олиб, талабалар борадиган колхоз ва совхозларга чиқиб кетишарди. Улар пахтага келадиган 250—500 одамга жой тайёрлашлари керак эди. Табиийки, маҳаллий раҳбарлар то дўппи тор келмагунча бу ишларни хаёлларига ҳам келтирмас эди. Саттор елиб-югуриб, мутасаддиларни «ака», эчкисини «така» деб юриб, ётоқларни тайёрлар, уларнинг дераза-эшикларини, ўйилиб кетган полларини, умуман, тирикчилик учун зарур бўлган ёрдамчи хоналарни, ўчоқбошиларни, озиқ-овқат омборларини, қозон, чўмичдан тортиб ўтингача ҳаммасини тахт қилиб қўярди. Бу анча қийин иш эди.

Саттор юқори курсларда ўқиб юрганида пахтада бухгалтерлик вазифасини бажариб юрди. Ҳар беш кунда ҳисоб-китоб қилинар, теримчиларга терган пахталари учун ҳақ беришарди. Бунинг учун ведомость тузиларди. Бу унчалик қийин бўлмаса-да, жуда майда иш эди. Бирор жойда жиндай адашиб кетсангиз, рақамлар бири-бирига тўғри келмай қолар ва кўпинча бутун ведомостни қайтадан тузиб чиқишга тўғри келарди. Саттор ўқишга келгунга қадар ўз қишлоғида ҳисобчилик қилганми — билмайман, лекин ҳарҳолда факультетда ҳисобчилик қилар экан, бирор талаба ундан бирор марта норози бўлганини, оладиган меҳнат ҳақи нотўғри ҳисобланганидан ранжиганини билмайман.

Кейинчалик Саттор пахтада факультетнинг ҳамма хўжалик ишларига раҳбарлик қиладиган бўлди. У ҳар ҳафтада туман марказидаги бозорга қатнар ва бир ҳафталик озиқ-овқат маҳсулотларини олиб келар, фақат бу билан чегараланмас, керак бўлса, ошпазлик ҳам қила-

верар, ўчоққа ўт қалар ва умуман, ҳеч қанақа ишдан ҳазар қилмас, ишлаб чарчамас эди. Талабалар ҳам унинг ишчанлиги ва меҳнаткашлиги учун ҳурмат қилишар, бирор иш буюриб қолса ҳеч қайсиси йўқ демай адо этишарди. Домлалар одатда пахтада 15–20 кундан навбатма-навбат бўлишарди. Саттор эса кампания бошланганидан охиригача туриб берар, ҳатто талабалар шаҳарга қайтиб кетганларидан кейин ҳам яна 2–3 кун қолиб, колхоз ёки совхоз билан ҳамма ҳисоб-китобини якунлаб кетарди.

Саттор бундан ташқари ҳам бир қатор ажойиб фазилатларга эга эди. У жуда камсуқум, хокисор эди, у мутлақо иззатталаб эмас, бирор рўйхатдан тушиб қолса ёхуд бирор маъракага айтилмай қолса, хафа бўлмас, гина ҳам қилмас, аразлаш нималигини билмасди. Аксинча, қўни-қўшни ёхуд ҳамкасбларининг уйида бирон йиғин бўлиб қоладиган бўлса, у ерга ҳаммадан олдин етиб борар, «Бизга нима хизмат бор?» деб сўрар ва ўзи билиб иш қилиб кетаверар эди: йиғинлар ҳовлида ўтадиган бўлса, қай тарзда қилишни аниқлар, маҳалладан стол-стуллар, чойнак-пиёла, лаган ва коса каби зарур нарсаларни олдириб келар, ўчоқ кавлар, қозон-ўчоқда қилинадиган овқатларнинг масаллигини тахт қилиб қўярди. Саттор овқат қилишни жуда яхши кўрарди. Овқат қилганда ҳам ўтин ёришдан бошлаб, овқатни сузгунча ҳамма ишни ўзи бажаришга ҳаракат қиларди. Унинг овқати йиғиндагиларга манзур бўлса ёхуд чойхонадаги улфатлар мақтаб-мақтаб еса, қандайдир бир ички мамнунликдан унинг юзлари ёришиб кетар, ажинлари ёйилгандай бўлиб, бир неча ёшга яшариб кетарди. Сирасини айтганда, у гурурланишга ҳақли эди. Негаки, Саттор чиндан ҳам паловга жуда уста эди. У пиширган ошларда биронта ҳам пишмай қолган гуручни қидириб топиш қийин эди. Гўштлар жуда оби-тобида, ошнинг тепасига босилган саримсоқ пиёз баайни иликдек килкиллаб туради. Бунақа ошни ёзда редиска, қишда Олтиариқнинг ям-яшил турпи билан қўшиб есангиз, тўймайсиз. Каттакон сопол лаганга гумбаздай қилиб сузиб келинган паловдан буралиб-буралиб буғи кўтарилиб турар ва ундан тарқалган ёқимли хушбўй ҳид иштаҳани

карнай қилиб юборарди. Бундай пайтларда Фулом Каримовнинг «Ош ейиш ҳавасми?» деб янграйдиган даъвати ошга маҳлиё бўлиб қолган улфатларни дарров хушёр торттирар ва биз ошдан аввал қилинадиган расм-русумларни апил-тапил бажо келтириб, аҳиллик билан ўзимизни ошга урардик. Ош шунақа хуштаъм, шунақа мазали бўлар эдики, назаримда, улик еса, тирилиб кетарди. Ҳаммамиз Сатторнинг пазандалигига тан бергандик, биронта бошқа паловни уникига ўхшатмас эдик, ҳатто уни бошқа паловлардан фарқ қилмоқ учун «палови Сатторий» деб ном ҳам қўйиб олган эдик. Хуллас, Саттор билан бирга кўпгина кунларимизни хушнудлик ичида ўтказган эдик. Улар қувончли ва ёрқин кунлар сифатида хотирамизда қолди. Саттор — шу хушнудликнинг асосий сабабчиларидан бири эди. Шунинг учун уни ҳаммамиз хуш кўрардик.

2004

ҚАЛБИМИЗГА ЯҚИН ОЛИМА

Олмон адабиётшуноси Ингеборг Балдауф илк бор Тошкентга келганида дорилфунун талабалари билан учрашган эди. Мен уни аудиторияга бошлаб кириб, таништирдим. Балдауф хоним кенг ва ёруғ хонани тўлдириб ўтирган талабаларни кўздан кечирди-да, маърузасини бошлади. Мен унинг XX аср бошидаги ўзбек адабиёти билан ва, айниқса, жадидлар ижоди билан шуғулланишидан хабардор эдим, лекин олима гапни қадимий ривоятдан бошлади.

Эмишки, Оллоҳ Арши аълодаги жамики малоика ва фаришталарига дўзахни томоша қилдирибди. Дўзахдаги бир жой уларни ҳайрон қолдирибди — бу ердаги гулхан каттароқ, олов янада гуриллаган, дўзахилар дучор бўладиган қийноқлар минг чандон даҳшатлироқ экан.

— Бу жой кимга аталган, Парвардигори олам? — деб сўрашибди малоикалар.

— Чаламуллаларга! — деб жавоб берибди Оллоҳ. — Негаки, чаламуллалик гуноҳлар ичида энг баттаридир. Бу чаламулланинг қасри минглаб одамларга уради.

Ривоятни эшитиб, бошимдан ҳушим учиб, ҳангманг бўлиб қолдим. Аввало шуки, мен шунча йил адабиётшунослик қилиб юриб, бу гўзал ҳикояни сира эшитмаган эдим. Иккинчидан, Ингеборг ривоятни соф ўзбек тилида, бирон жойида тутилмай, эзмаланмай ҳикоя қилиб берди. Унинг талаффузи шу қадар тиниқ ва тоза эдики, кўзингизни юмиб тингласангиз, гапираётган одамнинг ўзбек эмас, бутунлай бошқа миллатга мансуб эканига сира ишонмас эдингиз. Ривоятдан сўнг олима ҳар бир инсон учун билимнинг нақадар зарур экани, билим маънавий камолот эшигини очиб берадиган бирламчи калитлиги тўғрисида гапирди. Шундан кейингина у ўзининг асосий мавзусига ўтди. У жадидлар

тўғрисида тўлқинланиб гапирди. У Мунаввар қори тўғрисида гапирадими, Авлонийдан баҳс юритадими, Беҳбудийни тилга оладими, бари бир, уларнинг шахсиятига, қолдирган асарларига, миллат манфаатлари йўлида кўрсатган жасоратлари ва фидокорликларига нисбатан теран бир ҳурмат билан гапирарди. Бу ҳурмат замирида эса шу буюк сиймоларни берган халққа, унинг маданиятига, иқтидорига муҳаббат жўш ураётганини сезмаслик мумкин эмас эди. Шуларни ўйлаб ўтирар эканман, беихтиёр ана шу ўрта бўй, истараси иссиқ, юзидан маънос табассум аримайдиган, қўнғир кўзларидан теранлик ила жиндай кинояомуз нигоҳ уфуриб турган олимага меҳрим товланиб кетди. Тўғри, Ингеборгдан аввал ҳам ўзбек адабиётини ўрганган хорижлик олимлар кўп бўлган, лекин уларнинг орасида ўзбек шоирлари ва адиблари, алломалари ва мутафаккирлари ҳақида билганларини ўзбек халқига, ўзбеклар диёрига бўлган муҳаббат туйғусига ўраб бера билганлари кўп эмасди. Беихтиёр Чўлпоннинг «совуқ эллардан муз кийиб келганлар» шаънига айтган гиналари эсга тушади. Ахир, бўлар экан-ку... Мутлақо бошқа бир минтақада туғилиб ўсган, мутлақо бошқа бир ирққа, миллатга мансуб, мутлақо бошқа бир маданият сарчашмасидан сув ичган одам ўзбек тилидаги китобларни ўқиш учун эски араб ёзувини ўрганибди. Ва бунинг оқибатида ўзбек халқига, унинг расм-русумларига, маданиятига нисбатан қалбида теран бир муҳаббат туйғуси жўш урибди. Шундоқ экан, бу ажойиб олимага, бу гўзал инсонга қалбимиз тўридан жой бермаслигимиз мумкинми? Ундан меҳримизни дариғ тутмоғимиз ўринлими?

Лекин гап фақат бундагина эмас. Ингеборг Балдауфнинг олима сифатидаги яна баъзи бир сифатларини айтмасликнинг иложи йўқ.

Ингеборг хоним Тошкентга қилган илк сафаридан юртига қайтар экан, менга Беҳбудийнинг «Саёҳат хотиралари» мақоласининг немис тилига қилинган таржимасини ва унга ёзган шарҳларини тухфа этди. Мен улар билан танишиб чиқдим. Кейинчалик мен унинг бошқа мақолаларини ҳам ўқиш шарафига муяссар бўлдим. Улар билан танишиш жараёнида Ингеборгнинг

чинакам олимлигига тан бердим. Чиндан ҳам, чала-муллалик ҳақида тасодифан гапирмаган экан. Унинг мақолаларида ҳақиқий илмий тадқиқотларга хос бўлган теранлик ва салмоқ бор. Олиманинг фикрлари осмондан тушган ёхуд тасодифан эсга келиб қолган ҳавойи фикрлар эмас — уларнинг бари биринчи манбаларни чуқур ўрганиш асосида, асар матнини атрофлича тадқиқ қилиш оқибатида пайдо бўлган. Унинг асарларида қандай факт тилга олинмасин, қандай ҳодиса тавсиф қилинмасин, олима бу факт ва ҳодисаларни қаердан олганини, қайси матнга асосланганини аниқ кўрсатади. Унинг асарларидаги саналар қайта-қайта текширувдан ўтказилган, жойлар, одамлар, асарларнинг номлари синчковлик билан аниқлаштирилган. Хуллас, олима бирон мақоласида чаламуллаликка, билиб-билмай гапирishга, оддий ҳаёт ҳақиқатини баландпарвоз гаплар, ранговар бўёқлар билан алмаштиришга йўл қўймайди. Буларнинг бари чинакам илмийликнинг бирламчи шартидир. Мен бу сифатларни Ингеборг услубининг фавқулодда хусусиятлари сифатида кўрсатмоқчи эмасман, лекин шунга қарамай, уларни таъкидлаётган эканман, бунинг сабаби бор, албатта. Биз, собиқ шўро адабиётшунослари, ўзимизни «адабиётшунос олим» деб атаб, гердаийб юраверган эканмиз-у, оимлик учун энг зарур сифатлар нимадан иборат эканини ўйлаб ҳам кўрмаган эканмиз. Ўзимдан қиёс: мен, албатта Беҳбудийнинг номини мактабда ўқиб юрган кезларимдаёқ эшитган, ҳатто унинг «Падаркуш»ини урушдан аввал нашр қилинган аллақайси адабиёт дарслигидан ўқиган ҳам эдим. (Бу ўринда дарсликнинг муаллифию қачон, қайси нашриётдан чиққанини аниқ айтмаётганим учун узр, 30-йилларда чиққан тўрт-бешта адабиёт дарслиги ва хрестоматияларини Асқар Зуннун докторлик диссертациясини ёзаётганда минг таваллолар билан, ялиниб-ёлвориб, иши битиши билан қайтариб беришга ваъдалар қилиб, олиб кетганча, ҳали қайтариб беради!) Кейинчалик унинг биографиясига оид баъзи материаллар билан танишдим, айрим узуқ-юлуқ хотиралар эшитдим ва шуларнинг ўзи билан қониқдим. Буни қарангки, салкам ярим аср мобайнида на Самарқандга

бориб, на Тошкент кутубхоналарида Беҳбудийнинг «Ойна» журнали ва Самарқандда нашр этган газетаси билан танишиб чиқишга қунт қилибман. Ҳолбуки, бу журнал ва газетанинг нусхаларидан суратга олиб Америкага жўнатишган ва у ердан бошқа мамлакатларга тарқалган экан. Боя тилга олганим «Саёҳат хотиралари» билан ҳам мен немис олимасининг асарлари туфайли танишдим. Шунинг учун Ингеборгнинг талабалар билан учрашувда айтган ривоятининг бир учи келиб менга ҳам текканди.

Ингеборгнинг илмийлик принципига қатъий амал қилишини, ўзининг олимлигига жуда юксак талаблар қўйишини кўрсатадиган мисоллар келтириш мумкин.

Учрашувларимизда мен Ингеборг хонимдан сўрадим:

— Ингеборг хоним, нечундир сизнинг жадидлар ва жидидчилик ҳақидаги мақолаларингизда Боймирза Ҳайит асарларига кам мурожаат қиласиз. Сиз у кишининг асарларидан хабардормасмисиз?

Олима бу саволга хушламайгина жавоб қилди:

— Биласизми, у кишининг асарларини ўқиганман, албатта. Лекин у киши кўпгина фактларнинг манбаларини кўрсатмайди. Шунинг учун айрим гапларига ишоналмай қоламан.

Бошқа бир учрашганимизда бугунги Германиядаги немис туркийшунослари ҳақида «Жаҳон адабиёти» учун мақола ёзиб беришини сўрадим. Бу илтимосим ҳам олимага маъқул тушмади.

— Бунақа мақоланинг кимга кераги бор? Бундай мақола қуруқ ахборотдан иборат бўлади.

Хуллас, бу гал ҳам у ўзининг синалган меъёрларидан чекинмади, яна ўша жиддийлигини сақлаб қолди.

Ингеборг Балдауф ҳозирча фақат XX асрнинг биринчи чорагида яшаб ижод қилган ёзувчилар фаолиятини тадқиқ этяпти. Унинг Фитрат, Беҳбудий, Чўлпон ҳақидаги мақолалари бугунги жадидшуносликда сезиларли воқеа бўлди. Олима нафақат салмоққа интилади, балки ҳар бир мақолада ижтимоий тафаккур ривожигаги босқичлар ҳақида, ўзбек адабиётининг ўзига хос томонлари тўғрисида жуда теран ва самарали фикрлар айтади. Масалан, «Маҳмудхўжа Беҳбудий Фаластинда» деган

мақоласида Бехбудийнинг Исмоил Гаспдалидан таъсирланганини айтиб, айти чоғда унга айрим масалаларда шарҳ қилганини ҳам, ўз йўлида собит турганини ҳам таъкидлайди. Олима ёзади: «Маҳмудхўжа Исмоилбей Гаспдалини ҳар қанча ҳурмат қилмасин ва ислом дунёсига қанчалар умид боғламасин, бари бир, Гаспдалининг исломий қарашларини, мақсадларини маъқулламайди. Аксинча, у бутунлай бошқа, жадидча принципларга садоқат ила риоя қилади. Бехбудийнинг «Саёҳат хотиралари»да унинг асосан дунё билан ҳамжиҳатлик, маърифатга юз буриш, маданий муассасаларни кенгайтириш, хўжалик юритишда илғор фан ютуқларидан фойдаланишга алоҳида эътибор берганлиги яққол кўзга ташланади».

Ингеборг хонимнинг ўзбек халқига меҳри, ўзбек диёрига муҳаббати шунчаки бир мавҳум туйғу эмас. У деярли йил оралаб юртимизга келади, ҳар келганида Самарқанд ва Бухоро каби қадимий масканларни зиёрат қилади, конференция ёхуд симпозиумларда иштирок этади, талабаларга маърузалар ўқийди. Ўзбек адабиётшунослари билан гурунглашади, суҳбатлар қуради, илмий режаларини ўртоқлашади. Унинг ўзбек зиёлилари билан дўстлиги йил сайин мустаҳкамланиб борапти. Бегали Қосимов, Суннатилла Аҳмедов каби олимлар Ингеборгнинг таклифи билан бир неча марталаб Германияга боришганда Ингеборг хоним олмон олимнинг меҳмондўстлиги ўзбекларникидан сира қолишмаслигини намоён этишга ҳаракат қилади. У энг майда нарсаларда ҳам меҳмоннинг кўнглини олишга, беҳосдан ранжитиб қўямасликка интилади. Бу интилишда унинг ақл-заковати ҳам, зийраклиги ҳам, фаҳм-фаросати ҳам яққол намоён бўлади.

Яқинда Берлинга бориб келган Суннатилла Аҳмедов ҳикоя қилади:

— Бир куни Ингеборг бизни уйига меҳмонга айтди. Бордик. Эри билан бирга кутиб олди. Шинам хонасида тўкин дастурхон ёзибди. Авваллари немисларнинг тежамкорлиги, немисча ҳисоб-китоб тўғрисида ҳар хил ривоят ҳикоятларни кўп эшитган эдик. Лекин бу гал унақа «ҳисоб-китоблар» кўринмади. Аксинча, дастурхон

устида ҳар хил тансиқ овқатлар шу даражада бисёр эдики, столнинг бели майишиб кетай, дерди. Бир маҳал лаганда хушбўй ҳидларини таратиб қовурилган гўшт келди. Ўзингиздан қолар гап йўқ — Оврупо томонларда қўй гўшtidан маъқулроқ кўриладиган гўшtlар ҳам бор. Иштаҳа жунбишга келган бўлса-да, ҳеч кимга билдирмай гўштга зимдан қараб қўйдим. Ингеборг буни сезибдими — дарҳол мени тинчлантирди: «Хавотир олманг, Суннатилла Аҳмедович, қўй гўшти, бисмилло, деб сўйилган. Мусулмон қассобдан олганман!» Ана шунақа, Балдауф хоним нафақат илмда, балки кундалик турмушда ҳам ўта зийрак аёл!

Суннатилланинг гапларига нима қўшимча қилиш мумкин? Дарҳақиқат, бу баркамол олима, олижаноб инсон, бекаму кўст беканинг фазилатлари унинг ҳар бир ҳаракатида, ҳар бир ишида яққол сезилиб туради. Ингеборг хонимнинг илмий фаолияти ҳақида муайян тасаввур берувчи мақолалардан таркиб топган китобчаси ўзбек тилида ҳам чоп этилган. Аминманки, бу мақолалар нафақат бугунги ўзбек китобхонига катта фойда келтиради, унинг тасаввурларини бойитади, балки муаллифга унинг меҳрини ҳам уйғотади, яна аминманки, шу китобчаси туфайли Ингеборг Балдауф ўзбек китобхонининг юрагига янада яқинроқ бўлиб қолади.

УМАРАЛИ НОРМАТОВ ҲАҚИДА БИЛГАНЛАРИМДАН БИР ШИНГИЛ...

Умарали ҳақида гапириш маълум маънода бугунги ўзбек танқидчилиги ҳақида гапирмоқ демакдир. Бугунги ўзбек танқидчилиги ҳақида гапирганда эса беихтиёр қалбимиз ғурур ва ифтихор туйғуларига тўлади. Бунинг боиси бор, албатта. Сўнгги йигирма-ўттиз йил ичида ўзбек танқидчилиги илмийлиги ва объективлиги, ёзувчига талабчан ва самимий муносабати, адабий жараёнга салмоқли таъсири, китобхонлар оммасининг юксак дидини шакллантиришдаги хизматлари билан поэзия, проза, драматургия каби адабиётимизнинг тўла ҳуқуқли мустақил бир соҳаси бўлиб қолди. Бугун ёзувчи ҳам, китобхон ҳам танқидий сўзга мунтазир. Танқидчилик савияси ортиши билан унинг мавқеи мустаҳкамланиб, обрўи ортиб бормоқда. Эҳтимолки, бу — ўзбек танқидчилари эришган энг салмоқли ютуқдир. Адабий танқидни бугунги мартабага кўтаришда Иззат Султонов, Ҳомил Ёқубов, Матёқуб Қўшжонов, Лазиз Қаюмов каби кўпни кўрган, тажрибали аллома танқидчилар билан бирга С. Мамажонов, И. Фафуров, П. Шермуҳамедов, Н. Худойбергенов каби нисбатан ёшларнинг ҳам хизмати ғоят катта. Умарали Норматов шулардан бири. Мана, салкам чорак асрдирки, у ўзининг салмоқли китоблари, теран мақолалари билан адабиётимиз ривожига муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Ижодкорнинг қадри ва мартабаси, обрўси ва мавқеи унинг маънавий ҳаётимизга қўшган ҳиссаси билан белгиланса, Умаралини ҳеч иккиланмай, бугунги ўзбек танқидчилигининг етук вакили деб аташ мумкин.

Умарали 50 ёшга кирди. Унинг ярим асрлик ҳаётининг тенг ярми — 25 йили менинг кўз ўнгимда кечди. Шунинг учун ҳам унинг ҳаётидаги айрим нуқталарга

назар солишга, менинг назаримда муҳим бўлган баъзи ҳодисаларни эслашга жазм қилдим. Ўйлайманки, улар Умаралининг ижодкор ва инсон сифатидаги қиёфасини тўлароқ тасаввур қилишга ёрдам беради. Мен биринчи марта Умаралини 1955 йил сентябрь ойининг бошида кўргандим. Умарали у пайтларда Тошкент давлат университетида филология факультетининг IV курс талабаси эди. Мен эса эндигина Москвада ўқишни битириб, кандидатлик диссертациясини ҳимоя қилиб қайтган эдим. Олий ўқув юртидаги биринчи иш куним Умаралилар группасидаги лекциядан бошланган. Шуниси ажабланарли эдики, бу группадаги студентларнинг кўпчилиги ёши деярли мен билан тенгдош йигит-қизлар эди. Шунданми, мени уларнинг салобати босиб, лекцияни қандай ўқиганимни билмайман. Одатдагидек, лекция охирида талабаларга «Савол борми?» деб мурожаат қилдим. Озгингина, хушбичим йигит қўл кўтарди. Бу — Умарали эди. Менга маъқули шу бўлдики, Умарали баъзи шум болалардек ўқитувчини мот қилиб ҳузурланиш учун ёки «Биз ҳам чакана эмасмиз. Кўриб қўйинг» деб мақтаниш учун савол бермади. Лекцияда айтилган гаплар унинг фикрини уйғотганини, у баъзи масалаларнинг тагига етмоқчи эканлиги сезилиб турарди. Кейинчалик маълум бўлишича, бу хусусият Умаралининг қонида бор экан — у ўта синчков, ҳамма нарсани тагига етмай қўймайдиган, эшитган гаплари, илмий хулосаларини ҳамма томондан обдан ўйлаб кўриб, сўнг эътиқодига айлантирадиган одамлардан экан. Тез орада Умарали билан ҳам, группадаги бошқа студентлар билан ҳам иноқлашиб кетдик. Мен Умаралининг диплом ишига раҳбарлик қилдим. Диплом иши жараёнида Умаралининг яна бир фазилати билан танишдим — у ўта меҳнаткаш, ўз илмий ишига доир фактларни биринчи бўлиб манбалардан қидириб топиб, ўз кўзи билан кўрмагунча қўймайдиган, ишига доир жамики илмий адабиётларни синчиклаб ўрганиб, уларга муносабатини аниқлаб олгандан кейингина енг шимариб ишга киришадиган одам экан. Буни ўқиб ҳайрон бўлишингиз мумкин — ахир, ҳар қандай олимнинг биринчи сифати шу эмасми, деб. Илмнинг қора меҳнатидан қочган одам

олим бўладими? Ҳа, шундай. Лекин шундай бўлишига қарамай таъкидлар эканман, бунинг боиси бор. Яқинда шогирдларимдан бири менга мурожаат қилиб, катта илмий иш қилмоқчи эканини, бунинг учун у кишининг ишига тааллуқли китоблардан бериб турсам, иши осон кўчишини айтди. Бу гапни эшитиб, ичимда қаттиқ ранжидим — йўқ, китобларим учун эмас, албатта. Ахир, катта иш қилмоқчи бўлган одам бу ишнинг риёзатини ҳам чекиши керак-да! Афсуски, кейинги пайтларда диплом ёзувчи студентлар ўртасида ҳам, диссертация ёқловчилар орасида ҳам, ҳатто айрим танқидчи ва адабиётшунослар ичида ҳам ана шундай қора ишдан қочадиганлари, қўлини совуқ сувга урмай иш битирадиганлар кўпайиб қолган. Ҳолбуки, «тоққа чимасанг дўлона, жон чекмасанг жонона қайда» деган гап олим ва танқидчининг меҳнатига авваллари нечоғлиқ тааллуқли бўлган бўлса, ҳозир ҳам шунчалик тааллуқли ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолаверади. Илмий-техник революция, эҳтимол, қалам аҳлининг ҳам машаққатли меҳнاتини енгиллаштириш йўллари топиб берар, лекин бари бир, шунда ҳам ҳар қайси олим ўз соҳасининг қора меҳнатини ўзи бажаради.

Умаралига қайтайлик: билимдонлиги, меҳнаткашлиги, синчковлиги биринчи ишидаёқ яхши самара берди: давлат имтиҳон комиссияси аъзолари яқдиллик билан унинг диплом ишини юксак баҳолашди ва нашрга тавсия этишди. Орадан кўп ўтмай, 1959 йилда «Ўзбек адабиёти масалалари» тўпламида бу иш «Ғафур Ғулом поэзиясининг эстетик принциплари» деган ном билан босилиб чиқди. Гарчи 1959 йилдан аввал ҳам Умаралининг тақриз ва мақолалари матбуотда эълон қилинган бўлса-да, унинг илмий-танқидий фаолиятининг бошланиши шу мақола билан белгилангани маъқул. Чунки бу иш ҳажми билангина эмас, фикрий теранлиги, умумлашмаларга бойлиги, илмийлиги билан ҳам жамоатчилик эътиборини ўзига қаратган мақола эди.

Бу мақола чиққан кезларда Умарали университетни тугатиб, ўзи туғилиб ўсган қишлоғидаги мактабда муаллимлик қиларди. Унинг таклифи билан мен Рапқонга меҳмонга бордим. Умаралининг ота-онаси, акаси, бош-

қа қариндош-уруғлари, дўсту ёронлари билан яқиндан танишдим. Рапқонга келгунга қадар мен бу қишлоқ ҳақида республикаимизда ҳамма билган нарсани билардим, яъни:

Рапқон ажойиб жой экан,
Бир кўча кетган сой экан,
Салқин супа ҳой-ҳой экан,
Ким кўрса ҳангу манг экан.

Кўрганларим билганларимдан юз чандон ортиқ чиқди. Тоғ этагида жойлашган бу қишлоқ, ҳақиқатан ҳам, Муқимий таърифлагандек, ғоят хушманзара, соя-салқин жойлари кўп эди. Унинг бир ёнидан айқириб Катта Фарғона канали ўтади. Канал бўйларида, айниқса, баҳор пайтларида жуда чиройли тус оладиган катта мевазор боғ. Қишлоқдан сал нарироқда адирлар этагида сўлим дарахтзор. У ерда ёз пайтлари пионерлар дам олишар экан. Қишлоқ марказида ажойиб чойхона, дўконлар, ҳаммом, пахта пункти. Кўп қаватли мактаб. Қишлоқ катта, обод, аҳолиси кўп. Шу қадар кўпки, бир колхозга сифмаганидан бу ерда иккита колхоз ташкил қилинган. Албатта, Муқимий ҳаёт бўлиб, бугунги Рапқонга бориб қолганда, унга бағишлаган бандларини анча кенгайтирган бўларди. Эҳтимолки, бугун у Рапқоннинг хушманзара жойларидан ҳам ортиқроқ одамларига қойил бўларди ва тажрибали, донгдор пахтакорлар ҳақида ёхуд олис бир қишлоқда яшаб туриб, бутун дунё миқёсида ўйлай оладиган билимдон, зукко ва айни чоғда сермулозамат зиёлилар ҳақида ёзган бўларди.

«Қуш инида кўрганини қилади» деган гап бор. Менимча, бу гап одамга ҳам тааллуқли. Болалик кечган оилавий муҳит, олам ҳақидаги илк тасаввурларни шакллантирадиган дастлабки муҳит истасангиз-истамасангиз сизга таъсир кўрсатади, характерингиздаги маълум хислатларни вужудга келтиради. Мен Рапқонда меҳмон бўлиб юриб, бу қишлоқнинг сўлим табиати Умарали қалбида гўзаллик туйғусини уйғотган, бу эса адабиётга илк муҳаббатни туғдирган бўлса керак, деб тахмин қилдим. Назаримда, ундаги меҳнаткашлик бутун умри деҳқончилик билан ўтган отасидан мерос қолган. Ума-

рали аввал қишлоғида, кейин Конибодомда педагогика техникумида ўқиди. Унинг бахтига техникумда бирга ўқишган болаларнинг ҳам кўпчилиги билимга ташна, қобилиятли, синчков болалар эди. Бундай чоқларда улар ўртасида дўстлик вужудга келади, бу дўстлик эса яхши маънода рақобатни туғдиради. Умаралининг шундай қадрдон дўстларидан бири — Худойберди Тўхтабоев эди. Ҳозир у асарлари ўнлаб тилларга таржима қилинаётган атоқли адиб.

1959 йилда кафедрамизга аспирантурадан ўрин берилди. Бу ўринга Умарали Норматовни таклиф қилдик. Сира кутилмаганда унга илмий раҳбарлик қилиш менга топширилди. Мен бу ишда сира тажрибам йўқлигини айтиб, эътироз билдирган эдим, кафедра мудирин Фулом Каримов «Ҳечқиси йўқ. Сузишни ўрганиш учун сувга кириш керак. Ишлайверинг» деб гапни қисқа қилди. Билмадим, менинг раҳбарлигимдан Умаралига қанчалик наф тегдийкин, лекин мен учун бу иш яхши мактаб бўлди. Уч йил ўтгач, Умарали «Ҳозирги ўзбек ҳикоячилиги ривожининг асосий тенденциялари» деган мавзуда номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди ва Тошкент Давлат университетининг филология факультетида ишлай бошлади. Аввал у ўқитувчи бўлди, кейин доцент бўлиб ишлади. Бундан бир неча йил муқаддам ўзбек адабиёти кафедраси иккига ажралиб, ўзбек совет адабиёти кафедраси ташкил қилинганда ҳаммамиз яқдиллик билан Умаралини кафедра мудирин қилиб сайладик. Бу орада у докторлик диссертациясини ёқлаб, профессор бўлди. Кези келганда Умаралининг педагогик фаолияти ҳақида ҳам икки оғиз айтиб ўтай. Мана, йигирма йилдирки, у студентларга адабиётдан лекциялар ўқийди. Шу йиллар давомида у студентлар ўртасида бақувват обрў орттирди, уларнинг муҳаббатини қозонди. Бунинг асосий сабаблари шундаки, унинг лекциялари ҳамиша ижодий характерга эга. У ҳеч қачон маълум нарсаларни такрорлаш билан чекланмайди, аксинча, ҳар бир лекцияда тингловчиларга бирон янги гап айтишга, уларнинг фикрини уйғотишга, шу орқали уларни бадиий адабиёт гўзалликларини кашф этишни ўргатишга интилади. Умаралининг билимдонлиги,

адабиётни бутун қалбидан эҳтирос билан севиши лекцияларининг мазмунан теран, эмоционал таъсирчан чиқишини таъминлайди.

Шу йиллар ичида Умарали Норматов танқидчи ва адабиётшунос сифатида жуда актив иш олиб борди. Унинг «Жанр имкониятлари», «Маҳорат сирлари» (М. Қўшжонов билан ҳамкорликда), «Насримиз уфқлари», «Гўзаллик билан учрашув», «Насримиз анъаналари», «Саид Аҳмад» «Шуҳрат» каби китоблари босилди. Улардан ташқари «Ўзбек адабиёти масалалари» (1962), «Адабиётимизнинг ярим асри» (1967, 1975), «Ўзбек жангномаси» (1977) каби тўпламларда мақолалар элон қилиш билан чекланмай, бу китобларнинг айримларини барпо этишда тўпловчи сифатида ҳам иштирок этди. Ниҳоят, Умаралининг йигирма йил ичида вақтли матбуотда эълон қилинган мақолаларини санайдиган бўлсак, икки юздан ортиқ номни ўз ичига оладиган каттакон рўйхат пайдо бўлади. Булар ичида тақризлар ҳам, адабий портретлар ҳам, баҳслар ҳам, проблематик мақолалар ҳам бор. Кўринадики, Умарали Норматов танқидчи ва адабиётшунос сифатида йигирма йиллик фаолияти давомида анча салмоқли иш қилиб қўйибди. Бироқ санъатнинг ҳамма турларида бўлганидек, адабий танқидчиликда ҳам асарнинг ҳажми ёхуд мақолаларнинг сони ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас. Ҳамма гап — сифатда, китоб ёхуд мақолаларнинг ғоявий салмоғида, уларда айтилган гапларнинг янги-эскилигида, ҳаётийлигида. Танқидчи сермахсул бўлгани билан, мақолаларни қалаштириб ташлайвергани билан унинг адабиётдаги мавқеи мустаҳкамланиб қолмайди. Ёзувчилар назарида ҳам муҳим обрў қозониши учун танқидчи билимдон ва теран бўлишдан ташқари, принципал, ҳалол ва объектив бўлмоғи, адабиётни чин юракдан севмоғи, яъни унинг ютуқлари учун суюниб, қусурлари учун куюниб ёза билмоғи керак. Умаралида шу фазилатларнинг анча-мунчаси мавжуд. Китобхон бу жумладаги «анча-мунча» деган иборага таажжубланиши мумкин: бинобарин, баъзи фазилатлар йўқ экан-да? Умаралининг танқидчилик фаолиятида қусурлар ҳам бор экан-да? Ҳа, албатта, бор. Ахир, ҳар тўқисда бир айб, дейишади. Қусурсиз одам танқидчи бўладими? Ҳам-

мамизда ҳам озми-кўпми қусур бор. Умаралидаги қусурни шунда кўраманки, у баъзан чинакам илмий талабчанликни заифлаштириб қўяди, натижада ўртамиёналиги шундоққина ошкора кўриниб турган асарни чунонам мақтай бошлайдики, буни кўриб ҳайрон қолади, киши. Мабодо, бўш асарни танқид қилгудай бўлса иложи борица мулойимлик билан, озор бермайдиган қилиб танқид қилади. Бу унинг кўнгилчанлигидан бўлса керак, ҳар қалай, ҳеч кимнинг кўнглини қолдирмасликка уринишидан. Балки бу йўл ҳам тўғридир. Лекин мен бу йўлни бари бир маъқулламайман. Негаки, танқидчиллик касбининг моҳияти ўзи шунақа — истасанг-истамасанг озор берасан. Ҳатто ҳеч кимни танқид қилмай, ёзувчиларни мақташ билан банд бўлсанг ҳам, бу ҳали навбати етиб келиб мақталмаган ёзувчиларга оғир ботади. Лекин чинакамига адабиётнинг юксак савияси учун курашаман десанг, хом-хатала, палапартиш ёзилган ўртамиёна асарларга қарши сира тортинмасдан курашиш керак. Бундай асарлар адабиётимизда етарли даражада топилади. Бахтимизга, бу нуқсон Умарали ижодида ҳамма вақт ҳам учрайвермайди. Аксинча, унинг мақолалари ва китобларида фазилатлар устунлик қилади. Баъзи бирларини кўриб чиқайлик.

Умаралидаги фазилатлар ичида энг маъқулларидан бири ҳозиржавобликдир. Бу, менимча, танқидчи учун энг зарур сифат. У адабиётимизни доимий тарзда кузатиб боради, ундаги биронта салмоқли асар ёхуд жиддий воқеа танқидчининг эътиборидан четда қолмайди. Бир вақтлар адабиётимизда икки-уч йиллар ичида битта роман, икки-учта қисса, тўрт-бешта дoston пайдо бўлган кезларда бу осон эди. Энди аҳвол ўзгарди. Адабиётимизда ҳар йили ўнлаб йирик асарлар, юзлаб шеърӣ тўпламлар, туркумлар, дostonлар яратилмоқда. Бу қувонарли ҳол, албатта. Лекин бу танқидчининг ишини ғоят қийинлаштиради. Китобхон бу асарларни танлаб, саралаб, ёққанини ўқиши мумкин. Ундан фарқ қилароқ, танқидчи уларнинг яхшисини ҳам, ёққанини ҳам, ёқмаганини ҳам ўқиши керак. Улар ҳақида биронта тақриз ёхуд биронта мақола ёзиш-ёзмаслигидан қатъи назар, ўқиб чиқмоғи керак. Ўқимаса, у адабий жара-

ёндан узилиб қолади, адабий ҳаёт ҳақидаги фикрлари чала бўлиб қолади. Умарали шу машаққатли меҳнатни бажаради, бажарадигина эмас, бирон жиҳати билан йилт этган ҳар бир асар ҳақида, адабий жараёнда бирон фазилати билан из қолдирувчи асар ҳақида албатта тақриз ёзади. Ўз вақтида чиққан объектив тўғри ёзувчи учун қанчалик руҳий мадад бўлишини, бинобарин, адабиётимизга катта фойда келтиришини, унинг ютуқларидан кенг китобхонлар оммасини тезроқ огоҳ қилишини айтиб ўтирмасак ҳам бўлади. Адабиётимизда Умаралининг синчков назаридан ўтмаган биронта ҳам жиддий, салмоқли асар йўқ десак, хато бўлмас. Яна шуниси муҳимки, у асосан, бугунги проза масалаларига кўпроқ қизиққан ҳолда драматургия, поэзия, танқидчиликдаги янги асарларни ҳам эътибордан соқит қилмайди.

Умарали ижодининг менга маъқул яна бир қирраси борки, у ҳозирги ўзбек танқидчилигининг энг муҳим фазилатларидан бири билан боғланиб кетади. Бу — ёзувчи шахсиятига теран ҳурматдир. Ҳа, бу — шундай. Афсуски, бир вақтлар адабий танқид шу хислатлардан маҳрум эди. Қўлига қалам олиб, тақриз ёхуд мақола ёзишга киришган ҳар бир одам камида ўзини ёзувчининг устози деб билар, унга қандай ёзиш кераклигини уқтириб, сюжетни қандай қуриш лозимлиги, характерларни қанақа ишлаш зарурлиги тўғрисида кўрсатма берар эди. Баъзи ҳолларда эса ёзувчини камситадиган, иззат-нафсига тегадиган гаплар ҳам аямай ишлатилаверарди. Ҳозир шароит тубдан ўзгарди. Биз танқиднинг моҳиятини ҳам, вазифаларини ҳам анча чуқурлаштириб оляпмиз. Шунинг оқибати ўлароқ, бугунги танқидчилар адабиётдаги объективга нисбатан талабчан мулоҳазаларни сусайтирмаган ҳолда, ҳар бир мақоланинг яхши чиқиши учун курашмоқда. Бунинг натижаси ўлароқ мақолаларимиз заминиде ижодкор шахсиятига теран ҳурмат пайдо бўлди. У тақризларида ҳам, мақолаларида ҳам ва, айниқса, Саид Аҳмад, Шухрат, Худойберди Тўхтабоев каби ёзувчилар ҳақидаги ишларида ҳам шу каби принциплариға қатъий амал қилади. У асарларида ёзувчиларға юқоридан қарамайди, уларға ақл ўргат-

майди, айни чоғда, улар қаршисидан қўл қовуштириб, ҳамма нарсага «маъқул» деб бош ирғаб ҳам турмайди. Умаралининг энг муҳим қуроли таҳлил — у асар ҳодисаларини ҳаёт ҳодисалари билан чоғиштириб таққослаб, ўз фикрини ишончли далиллар, мантиқ кучи билан ошкор этади. Натижада, унинг мақолаларида бир томонламалик йўқолиб, объективлик пайдо бўлади. Бу эса танқидчининг сўзи салмоғини ортишига, танқидчилик обрўйининг ортишига хизмат қилади.

Умарали ижодидаги менга маъқул фазилатлардан яна бири ундаги илмий чуқурлик, фикрий теранлик ёхуд ҳозирги расм бўлган ибора билан айтсак, концептуалликдир. Бу ҳам ғоят муҳим фазилат бўлиб, танқидчиликнинг энг катта муаммоларидан бирини тўғри ҳал қилишга ёрдам беради. «Танқидчи ким? У ҳам адиб, шоир ёки драматург каби ижодкорми ёхуд бошқаларнинг маҳсулини таснифлаб, изоҳлаб берадиган тафсирчими?» деган масала устида кўн замонлардан бери тортишув боради. Кейинги пайтларда «танқидчи — ижодкор» деган фикр тарафдорлари устун кела бошлади. Лекин танқидчининг мустақил ижодкор эканини этироф этиш билан иш битмайди. Танқидчининг ким бўлиши, биринчи навбатда, унинг ўзига боғлиқ. У ижодкор ҳам бўлиши мумкин, оддий тафсирчиликдан нарига ўтмаслиги ҳам мумкин. Хўш, танқидчини ижодкор деганимизда нимани тушунамиз? Менимча, даставвал, танқидчининг фикрлашини. Унинг фикрлари янги, теран, умумлаштирувчи бўлмоғи керак. Танқидчи адабиёт баҳонасида адабий жараён ҳақида ҳам, ҳаётдаги тенденциялар ҳақида ҳам фикрлаш иқтидорига эга бўлмоғи керак. Умаралининг кўпгина мақолалари шу жиҳати билан қимматли — уларда мунаққид фактларга асир бўлиб қолмайди, адабий ҳодисалар ортидан бормайди, балки ҳар гал адабий ривожимиз учун муҳим бўлган йирик-йирик масалаларни ўртага ташлайди, ҳар гал адабий ҳодисаларга бирон оригинал нуқтаи назардан қараб, жуда чуқур ва салмоқли хулосаларга келади.

Умарали доимо иттифоқ миқёсидаги адабий баҳслар ва мунозаралардан яхши хабардор, лекин уларда олға сурилган янги-янги фикрларни бизнинг адабиётга меха-

ник татбиқ қилмайди, балки уларга таянган ҳолда адабиётимизнинг ички ҳаётидан келиб чиқиб, янги масалалар, проблемаларни кўтаради. Умарали ёзувчининг ижодий индивидуаллигини тадқиқ қилар экан, кўп масалалар билан бирга ўхшаш темаларда ёзилган нарсаларни қиёсий ўрганиш мумкинлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, бундай асарлар турлича ижодий индивидуалликка эга ёзувчиларнинг бир-бири билан мунозараси оқибатида пайдо бўлади ва ёзувчининг ўзига хослигини аниқлашда жуда бой материал беради. Мунаққиднинг ўзи «Навоий» романи ва «Алишер Навоий» драмаси; «Мирзо Улуғбек» трагедияси ва «Улуғбек ҳазинаси» романи, «Болалик», «Ўтмишдан эртаклар», «Кўрган кечирганларим» каби бир-бирига яқин қиссаларни қиёсан таҳлил қилиб, уларнинг муаллифлари ижодий индивидуаллиги ҳақида жуда ўринли ва қимматли мулоҳазалар айтган.

Ижодкор ўз услубига эга бўлиши керак. Кўпинча ижодкор, шу жумладан, танқидчи ҳам бутун умри давомида ўз услубини излаб ўтади. Бу — табиий, чунки услуб — ижодий индивидуалликни намоён этишнинг шаклидир. Уни мунтазам равишда шакллантириб, мукаммаллаштириб бориш керак. Бинобарин, доимий изланиш, янги-янги ифода усуллари қидириш танқидчининг ҳам муҳим вазифаси. Бизнинг ҳозирги танқидчилигимизда изланиш руҳи ҳоким. Айрим танқидчилар энг жиддий назарий проблемаларни ҳам, ўқувчига тезроқ етиб боришига имкон берадиган янги шаклларни ҳам изламоқдалар. Бизнинг ўзбек танқидчилиги бугунги кунда ана шундай самарали изланишлар йўлидан борапти. Унинг бу йўлдаги муваффақиятларини таъминлашда Умарали Норматовнинг ҳам алоҳида ҳиссаси бор. Унинг мақолалари сохта илмийликдан холи, яъни у оддий нарсаларни чалкаштириб, узундан-узоқ қилиб, мураккаб шаклда ифодалаб, ўзининг «доно»лигини намоён этмайди, аксинча, мақолаларида соддаликка, ихчамликка интилади. У мақолаларини қизиқарли қилиши учун сийқа латифалар, ўринсиз ривоятлар, арзон-гаров сўз ўйинларига ҳам мурожаат этмайди, балки фикрий теранлик, баҳснинг ўткирлиги билан асарнинг ўқишли

чиқишига эришади. Ниҳоят, бугунги танқидчиликни янги шакллар билан бойитиш борасида ҳам Умарали самарали меҳнат қилмоқда. Мен бу ўринда танқидчининг ёзувчилар билан баҳсини назарда тутяпман. Уни «диалог» деб ҳам аташади. Албатта, диалог мутлақо янги шакл эмас, у рус адабиётида, танқидчилигида аср бошларидаёқ маълум эди. Қолаверса, жаҳон адабиётида бу шакл кўпдан бери қўлланилаётганини айтиш мумкин. Лекин бу форма бизнинг танқидчилигимиз учун янги бўлди. Уни жорий қилишда Умарали биринчилардан бўлиб жонбозлик кўрсатди. Лекин бу ўринда ҳам гап фақат шаклда эмаслиги, шу шаклга сингдирилган мазмун муҳимлигини таъкидлаш керак. Бу жиҳатдан ҳам Умаралининг баҳслари ижобий баҳога муносиб. Қўлингиздаги китобдан танқидчининг Назир Сафаров, Ҳамид Фулом, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Пиримқул Қодиров, Шукур Холмирзаев билан қилган суҳбатлари ўрин олган. Уларнинг ҳар бири бугунги адабий жараённинг жуда муҳим масалаларига бағишланган. Бу баҳсларнинг бирида адабиётнинг ижтимоий бурчи ҳақида фикр юритилса, иккинчисида адабиёт ва инсоний камолат проблемалари тилга олинади, учинчисида маҳорат масалалари тадқиқ қилинса, яна бирида ёзувчи — танқидчи — китобхон муносабати масаласи ўртага ташланади. Бу масалалар ҳақида баён қилинган фикрлар эса бугунги танқидий фикр ривожига ҳам, ижтимоий онгининг ўсишига ҳам актив таъсир кўрсатади.

Умаралининг асарлари ҳақида яна кўп гапларни айтиш мумкин. Лекин назаримда айтилганларнинг ўзиёқ уни адабиётимизнинг истиқболи ҳақида тинимсиз қайғурувчи етук олим, истеъдодли мунаққид, моҳир педагог сифатида таърифлаш учун кифоя қилади.

Олис Рапқонда, оддий деҳқон оиласида туғилган гўдакнинг ўзбек адабиётшунослигининг етук намоёндаларидан бирига айланишида чуқур ижтимоий маъно бор. Бугунги танқидчилигимиз сафида Умарали Норматов билимдон, объектив, ҳалол ва талабчан истеъдод эгалари бор экан, унинг эртасига комил ишонч билан қарашимиз мумкин.

ОЛИМ ҲАЁТИНИНГ САҲИФАЛАРИ

Наим Каримов нима учун бошқа бирон соҳани эмас, айнан адабиёт соҳасини танлаган, унинг қалбида бу соҳага меҳр қачон ва қандай пайдо бўлиб қолган — буни аниқ билмайман. Лекин ўйлайманки, унинг бу йўлни танлашида отасининг таъсири катта бўлиши керак. Мен Наимжондан олдинроқ унинг отаси билан танишган эдим. Уруш йиллари, адашмасам, 6-синфда ўқиб юрган кезларим. Бирдан шеър ёзгим қистаб кетди, бирикки кун ўтириб, уч-тўртта шеърни қоралаб ҳам ташладим. Кейин уларни чиқариш ҳаракатига тушиб қолдим. Бу борадаги изланишларим мени Маориф халқ комиссарлигига олиб келди — у ерда аллақайси бўлимнинг бошлиғи бор экан. Ўзи хипча бўлса-да, қадди қомати келишган, чувак юзли, очиқ чехрали, ўзига ярашган кўзойнак таққан бўлим бошлиғи жуда бағри очиқ, ғамхўр, хушфеъл одам экан. Унинг фамилияси Фотиҳ Каримий эканини кейин билиб олдим. Менга ижод бобидаги илк масалаҳатларни шу одам берган эди. Буни қарангки, кўпгина эски зиёлилар сингари бу одам жуда кенг маданий савияга эга эди. У ўзи физика ўқитувчиси бўлса-да, адабиётни яхши билар, кўп ўқиган, кўп ёзувчилар ва шоирлар билан шахсан таниш эди. Эҳтимол, ана шу меҳрибон одам ўғли Наимжонни адабиётшунослик соҳасига йўллаган, болалигиданоқ унга адабиёт ишқини юқтирган бўлса ажаб эмас.

Ҳарҳолда нима бўлганда ҳам Наимжон дорилфунунда ўқиб юрган кезлардаёқ жуда синчков, илмга ташна, қизиққан нарсасининг тагига етмагунча қўймайдиган бир талаба сифатида танилди. Наим Каримов 1955 йили дорилфунунни битирди. Шундан бери Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида хизмат қилиб келмоқда. У ўнлаб китоблар, юзлаб мақолалар яратди,

турли конференциялар ва симпозиумларда маърузалар қилди, ёрқин илмий фаолияти учун Беруний номидаги республика давлат мукофоти билан тақдирланди, филология фанлари доктори, профессор бўлди. Хуллас, салкам ярим асрлик ижодий фаолияти натижасида Наим Каримов ўзбек адабиётшунослигининг ўзига хос, бетакрор намоёндаларидан бирига айланди. Менимча, биринчи навбатда унинг матншунослик соҳасига қўшган ҳиссасини алоҳида таъкидлаш керак. Бу ўринда мен XX асрдаги ўзбек ёзувчиларининг асарларини тайёрлаш ва нашр қилиш ишини кўзда тутяпман. Маълумки, кейинги йилларда Ойбекнинг 20 жилдди, Ҳамид Олимжоннинг 10 жилдди, Фафур Фуломнинг 12 жилдди мукамал асарлар тўпламлари нашр этилди. Уларнинг ёнига Ҳамза Ҳакимзоданинг 5 жилдди асарлар тўпламини қўшиб қўймоқ керак. Бу ишларнинг ҳаммасида Наим Каримов ё илмий раҳбар сифатида ёхуд фаол иштирокчи сифатида қатнашган. Ёки бўлмаса, Наим Каримовнинг ёзувчилар ҳақидаги монографияларини олайлик. Маълумки, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом каби ёзувчилар ҳақида Наимдан аввал ҳам монографиялар ёзилган эди. Бу ўринда, масалан, раҳматли домламыз Ҳомил Ёқубовнинг Ойбек, Фафур Фулом ҳақидаги китобларини эслаш мумкин. Шунга қарамай, Наимжон бу ижодкорлар тўғрисида яна ёзишга журъат этди ва ўз сўзини айтишга муваффақ бўлди. Масалан, у Ҳамид Олимжон маҳоратини зукколик билан тадқиқ қилади ва унинг шеърӣ соҳаси тўғрисида жуда кўп ўринли кузатишлар ҳамда мулоҳазаларни ўртага ташлайди. Олимнинг Ойбек ҳақидаги китоби ҳам илмий кузатишларга бойлигидан ташқари, жуда эмоционал кўтаринкиликка эга. Наимжон бу муаллифларни жуда яхши кўради ва муҳаббатини китобхондан яширмайди, балки, аксинча, улар яратган чинакам санъат асарларидан олган эстетик завқларини бошқалар билан баҳам кўришга ошиқади.

Наим Каримов ким тўғрисида ёзмасин, китобида, рисоласида ва ҳатто мақолаларида, албатта, бирон янги гап айтишга, ёзувчининг ижоди билан боғлиқ биронта муҳим тафсилотларни баён этишга уринади. Масалан, унинг Ҳамза Ҳакимзода вафотига бағишланган кичкина

мақоласида илмий жиҳатдан анча кенг ёритилган бу ҳодисага бутунлай янгича ёндошади ва унинг ўлими тасодикий бўлмаганлиги тўғрисида тахминни олдинга суради. Ёки олимнинг Усмон Носир ҳақидаги иккита рисолаши ҳам янги материаллар асосида ёзилган.

Наим Каримов Чўлпон тўғрисида ҳам анча юксак савияда рисола яратди. Бу илк рисоладан бири эди. Мен ҳам «Чўлпон» деган танқидий-биографик очерк ёзган эдим. Наимжоннинг китобида меникидан фарқ қилароқ, шоирнинг туғилган жойи Андижон эмас, Ёрқишлоқ экани тўғрисидаги тахмин олдинга сурилади ёки унинг яқин қариндош-уруғларининг (жумладан, Фоика аянинг) хотираларидан кенг фойдаланилади. Уларнинг бари китобга ўзига хос ранг берган ва уни Чўлпон ижодини ўрганишдаги қимматли манбалардан бирига айлантирган.

Мустақиллик йилларида олим истеъдодининг янги қирралари намоён бўла бошлади. Унинг профессор У. Норматов, академик Б. Назаровлар билан бирга яратган 9-синф ўқувчилари учун «Адабиёт» китоби танловда ғолиб чиқди ва нашр қилинди. Айни чоғда олий ўқув юртлари учун яратилган «XX аср ўзбек адабиёти тарихи» деган китоби ҳам (бошқа муаллифлар билан бирга) бу соҳадаги тадқиқотларни умумлаштирувчи асар бўлди.

Мустақиллик йилларида Наим Каримов ижодида жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган янги бир мавзу пайдо бўлди. Бу шўро замонидаги оммавий қатағон мавзуси бўлиб, Наим Каримов унинг адабиёт билан боғлиқ жиҳатларини ёритишга ва шу билан яқин тарихимизнинг ўқилмай қолган ёхуд нотўғри ўқилган саҳифаларини қайта тиклашга ҳаракат қилди. Бу интилиш унинг ижодида, айниқса, 1991 йилдан бошлаб жуда кенг кўламда кўрина бошлади. Масалан, ўша кезларда оммавий бўлган «Фан ва турмуш» журналида «Нарком-просс иши», «Чўлпон учун кишан», «Ассалому алайкум, дорнинг оғочи», «Қодирийнинг боши – янги йил совғаси», «Тош экан бу бошим» каби мақолалари босилдики, улардан анча ихчам шаклда бўлса ҳам адабиётимизнинг шу пайтгача мутлақо тилга олинмай келган жиҳатлари очилди. Шунингдек, Наимжон сўнгги бир

неча йиллар мобайнида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси ва бошқа газеталарда ҳам адабиёт, санъат ва маданиятимизнинг ёрқин намояндалари тўғрисида кўпгина жажжи портретлар эълон қилди.

Наим Каримов бир неча йилдан бери мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш комиссиясининг раиси сифатида ишлаб келмоқда. У, айниқса, «Шаҳидлар хотираси» ёдгорлик мажмуини бунёд этишда, шунингдек, «Қатағон қурбонлари хотираси» музейини ташкил этишда катта жонбозлик кўрсатди.

Ўйлайманки, юқорида айтилганлар гарчи Наим Каримов фаолиятини тўла ёритишга жуда-жуда ожиз бўлса-да, унинг бутун умри адабиёт воситасида эл-юртга хизмат қилиш билан ўтганидан далолат беради. Шунинг учун ҳам унинг кўксини «Эл-юрт ҳурмати» ордени безаб турибди.

2002

БАЛОҒАТ

60 ёш инсон учун балоғат ёшидир. 60 га кирган одам анча-мунча кўйлакларни кийиб тўзитган бўлади, анча-мунча иссиқ-совуқларни бошидан кечирган, ҳаёт қозонида қайнаб пишган бўлади. Энди унинг ақли анча пешланган, турмушнинг паст-баландларига, довлари ва ўнқир-чўнқирларига етадиган қудрат касб этади. Кўзларда қариликнинг илк нишонлари пайдо бўлса-да, нигоҳи янада ўткирроқ бўлиб қолади — энди у одамларни ҳам, воқеа ва ҳодисаларни ҳам бемалол кўра оладиган қудрат касб этади. Энди у ўз фикр-мулоҳазаларида кўрган-кечирганларини, юриб ўтилган йўлларни математик формулалардек ихчам ва лўнда ҳикматларда умумлаштиришга мойиллик сезади. Бу ҳикматлар эса теранлиги ва донолиги билан одамларнинг эътиборини ўзига жалб этади, уларнинг ҳаёт сўқмоқларида туртинмай, равон юришларига кўмак беради. Хуллас, 60 га кирганда инсон теранлик ва камолот юксакликларини забт этади, шунинг учун ҳам бу ёш кексаликнинг илк фасли ҳисобланса-да, шу фазилатлари билан ҳар қандай одам учун ҳам ғоят ардоқли ва тансиқ туюладиган қутлуғ ёшидир.

Дўстимиз, укамиз, ҳамкасбимиз Иброҳимжон Ғофуров олтмишга тўлибди. Унинг сочларидаги оқлар кўпайиброқ қолибди, пешонасидаги ажинлар жиндай чуқурлашибди, ҳамиша ўйчан боқадиган кўзларидаги маънодорлик ортибди. Бугун унинг ҳар бир асарида, гапирадиган гапларида, хатти-ҳаракатларида теранлик ва камолот, саришталик ва ҳикматга мойиллик барқ уриб турибди. Лекин бир нарса қизиқ — йигирма йил аввал ҳам, йўқ, ўттиз йил аввал ҳам, кўйинг-чи, ижод майдонига қўйилган биринчи қадамларданок Иброҳимжон худди шу сифатлари билан танилган ва обрў қозонган эди. Агар бугун Иброҳимжоннинг ижод

майдонида жавлон ураётганига қирқ йил тўлган бўлса, бинобарин, қирқ йилдан бери унинг ана шу фазилатлари ўсиб, улғайиб, қаймоқ боғлаб келмоқда.

Иброҳимжоннинг босиб ўтган йўллари ҳақида ўйлар эканман, мени яна бир нарса ҳайратга солади ва ҳаваслантиради — у шу пайтга қадар жуда ҳалол ва жуда покиза ҳаёт кечирди. Ахир, биз ҳаётни ҳар қанча мақтаб улғаймайлик, унинг жозибадор томонларини айтиб алқамайлик, унинг ўта шафқатсиз томонлари, дош бериш қийин бўлган синовлари ҳам бор. Инсон умри узун йўлга ўхшайди, бироқ бу узун йўл чаман-чаман очилган гулзорлардан иборат эмас, унинг паст-баландликлари, ўнқир-чўнқирлари, лойқалар ва ҳатто нопокликлар бор. Бу лойқалар оёғингизга чирмашишга, баданингизга ёпишишга, юзингизда бир умрга кетмайдиган шармандалик доғи бўлиб муҳрланиб қолишга интилади. Бу йўллардан кирланмай ўтишнинг ўзи катта фазилатдир. Иброҳимжон бирон жойини лойга булғатмай, покизалигини сақлаб ўта олди. Йўқ, мен Иброҳимжонни бутун умрида бирон марта ҳам хато қилмаган, адашмаган, бенуқсон, бекаму кўст инсон деб айтмоқчи эмасман. Негаки, адашмаслик, нуқсонсизлик фақат Аллоҳга хос. Беайб — Парвардигор. Бандасики бор, албатта, адашади. Аммо адашишда адашиш бор. Иброҳимжон эсини таниб, улғайиб одамлар жамиятига қадам қўйганидан бери шу пайтга қадар бирор одамнинг тагига сув қуйгани йўқ, бирор одамнинг ғийбатини қилиб, уни тухмат, бўҳтонларга қўйгани йўқ, бировнинг молини тортиб олгани, бировнинг оғзидаги луқмасини еб қўйгани, бировни қон қақшатгани йўқ, ҳасад ва бахиллик кўчасига киргани йўқ. Ҳалоллик, поклик деганлари шунинг ўзи эмасмикин? Унинг чеҳрасида барқ уриб турадиган доимий нуронийлик шундан эмасми? Қизиқ, мен ҳар гал Иброҳимжон билан кўришганимда унинг кўзларидаги алланечук таъна аралаш кинояли нигоҳ қаршисида, ундаги сўз билан ифодаланмаган, лекин яққол сезилиб турадиган талабчанлик қаршисида сал-пал довдираб қоламан, қилган ишларимни, гапирган гапларимни бирма-бир хаёлдан ўтказиб, боримдан кўра яхшироқ бўлишига чоғланаман. Иброҳимжоннинг нигоҳигина

эмас, асарларида ҳам шу хислат бор — уларни ўқиганингда шу талабчанликни яққол ҳис қиласан ва бўйингни Иброҳимжон белгилаган юксаклик билан ўлчашига интиласан. Унинг асарлари бошқа сифатлардан ташқари ўқиётган одамни покизалик ва ҳалоллик синовидан ҳам ўтказаетгандай бўлади. Шунинг учун Иброҳимжонни ҳеч иккиланмай адабиётимизнинг виждони, деб атасак хато бўлмас.

Аллоҳ «бераман» деган одамга қўш қўллаб берар экан. Иброҳимжонга Аллоҳ неъматларни бисёр қилган. Мен бу ўринда унинг кўп қиррали истеъдод эгаси эканлигини назарда тутаяпман — мунаққид, таржимон, шоир, публицист, журналист, зўр ташкилотчи, депутат... Қизиғи шундаки, бу соҳаларнинг биронтасида Иброҳимжон зиммасидаги ишларни чала қилгани йўқ, ҳар бир соҳада шундай салмоқли ва мазмундор ишлар қилдики, улар умумаданиятимизнинг ривожига катта ҳисса бўлиб қўшилди. Масалан, у кўп йиллар мобайнида нашриётда ишлади, ўнлаб китобларнинг туғилишига доялик қилди, анча вақт адабиёт газетасига раҳнамолик қилганлардан бири бўлди. Сўнгги йилларда эса «Миллий тикланиш» газетасига бош муҳаррир бўлди. Бу газета аслида йўқ эди, у янги ташкил қилинди. Иброҳимжон уни йўқдан бор қилди. Бу ишнинг нақадар машаққат эканини, кичикроқ бир тоғни ўрнидан силжитишдек гап эканини фақат бош муҳаррир бўлган одам билади. Иброҳимжон бу ишни уддасидан чиқди — ва қисқа вақт ичида бу газета ўзбек зиёлиларининг севимли газеталаридан бирига айланди. Унда босиладиган мақолаларнинг кўпчилиги ҳам назарий жиҳатдан, ҳам маърифий жиҳатдан юқори савияда. Газетада тез-тез бош муҳаррир қаламига мансуб шарҳлар, қайдлар, мақолалар ҳам босилиб туради. Улар ҳажман кичкина бўлсада, ҳар бирида бир янгилик, янги бир фикр, ўткир мулоҳаза бўлади. Улар эса бугунги ўзбек жамиятининг фикрий улғайишига, «жаҳон стандарти» даражасига кўтарилишига ёрдам беради.

Иброҳимжоннинг шоирлиги-чи? Мансуралари-чи? Китоб бўлиб босилганидан бери қўлма-қўл юрган «Илтижо»си-чи? Иброҳимжон мумтоз адабиётимиз анъ-

аналарини яхши билади — у унутилиб кетаётган мансура жанрини меросимиз сандиқларидан кавлаб топди ва уларга янгидан жон ато қилди. Иброҳимжоннинг мансуралари ҳам чинакам шеърӣ дурдоналар каби юракнинг энг теран пучмоқларидан чиқиб келган ғоятда самимий гапларгина эмас, мукаммал шаклга эга бўлган, ихчам, мухтасар, гапнинг пўскалласини ифодалайдиган ажойиб ҳикматлар ҳамдир. Бундай юксак асарлар фақат зукко ва фикрлайдиган одамнинг қаламидангина тўкилмоғи мумкин. Бугун мансуралар қанчадан-қанча ёшларимиз маънавиятини бойитяпти, ҳатто уларга ижодда ҳам ёрдам бермоқда.

Иброҳимжоннинг таржималари-чи? Билмадим, ҳозир мендан унинг таржималарини бирма-бир санаш талаб қилинса, бунинг уддасидан чиқолмасман. Лекин гап таржималарнинг саноғида эмас, сифатида. Иброҳимжон бу ишни ҳам шу даражада юксак савияда бажардики, унинг хизматлари туфайли ўзга адабиётларнинг анча-мунча намуналари ўзбек китобхонининг кўнгил мулкига айланиб қолди. Таржимонлик фаолиятида ҳам Иброҳимжоннинг олижаноб инсоний фазилатлари ярқ этиб кўриниб туради. Авваламбор, у жуда танлаб таржима қилади, китобхонга керакли асарларни, унга маънавий-эстетик жиҳатдан бой озуқа берадиганларини ўзбек тилига ағдаради. Хемингуэй, Мопассан, Фолкнер... Шунда ҳам таржимаси осон асарларни эмас, услуби мураккаб, чуқур фалсафий мазмунга эга, мавҳумият соҳасини кенгроқ қамраб олган асарларни танлайди. Достоевский, Айтматов романларини эсланг. Уларни таржима қилиш таржимонга ҳузур бағишлашидан ташқари кони машаққат ҳамдир. Бу романларда шундай жумлалар, шундай иборалар борки, улар баъзан ярим саҳифани ташкил қилади. Жумла эмас, яхлит бир гранит тош! Аввало унинг маъносини ўзингиз чақиб олмоғингиз керак. Кейин эса шу гранит — жумлани ўзбек китобхони тушунадиган қилибгина эмас, унинг жилоларидан ҳузурланадиган қилиб ағдариш лозим. Бунинг ўзи бўлмайди.

Шу ўринда яна бир мулоҳазани айтиб ўтай. Баркамол таржимон бўлмоқ учун оригинал тилини билишнинг ўзи

кифоя қилмайди, балки ўзининг она тилини ҳам билмоқ зарурдир. Бу оддий ҳақиқатни таъкидлаётганимнинг боиси бор, албатта. Афсуски, йиллар ўтган сайин, ҳатто ўзбек тилига ўзбек тили мақоми берилганидан кейин ҳам зиёлиларимиз ўртасида ўзбек тилини биладиганлар, она тилида фикрини ифодалаб беришга қурби етadиганлар борган сари камайиб кетяпти. Телевидениени кўриб ўтириб, турли-туман шифокорлар, олимлар, давлат арбоблари, муҳандислар, молиячилар, солиқ идорасининг ходимлари ва ҳоказо-ҳоказоларгина эмас, ҳатто суҳандонлар, муҳаррирлар ва бошқаларнинг ҳам пойинтар-сойинтар жумлаларини эшитиб, эга-кесимни мувофиқлаштира олмаётгани, жумланинг боши билан охирини қовуштира олмаётганига гувоҳ бўлиб, сочинг тикка бўлиб кетади. Буларнинг бари элу юртнинг кўз ўнгиди она тилимизни таҳқирлашдан ўзга нарса эмас-ку! Тилни менсимаслик миллатни менсимаслик, ватанни менсимасликни кўрсатадиган ўта нохуш бир ҳолдир. Бундай шароитда асар тили устида заргардек кунт билан ишлайдиган, шу билан тилимизнинг имкониятлари нақадар чексиз эканини намоён қиладиган ҳар бир ижодкорнинг фаолияти таҳсинга сазовордир. Бу маънода Иброҳимжоннинг таржимонлик фаолияти жуда ибратли ва самарали эканини кўрсатадиган битта мисол келтираман.

Бир-икки йил аввал у «Тафаккур» журналида буюк файласуф Фридрих Ницшенинг асаридан парча эълон қилди. Асар «Так говорил Заратустра» деб аталади. Хўш, қани, буни ўзбекчага нима деб ағдарардингиз? Мен бўлсам «Зардушт шундай деди» деб қўя қолардим. Бунда, албатта, қай бир даражада маъно ифодаланган, лекин жумла тўмтоқ, ўзбекча эмас, нафосатдан маҳрум! Иброҳимжон эса бошқача йўл тутган. У «Зардуштнинг таваллоси» деб ўгирибдики, бу ҳам маънодор, ҳам тағдор, ҳам рангдор. Билмадим, уни топгунча Иброҳимжон неча кун эмас, неча ойлар изланди экан? Ёхуд ўша китобда «Сверх человека» деган атама бор. Хўш буни нима дейсиз? Умуман, ўзбекчада бундай ибора борми? Наҳотки, Навоийлар тили, Абдулла Қодирий бу иборани муносиб ифодалашга ожиз бўлишса? Иброҳимжон

эса «Аъло Инсон» деб ўгирибди. Бу ибора бировга ёқиши, бировга ёқмаслиги мумкин, лекин нима бўлганда ҳам «Сверх человека» мавҳумини тўла ифодалаб берган-ку! Иброҳимжоннинг таржимонлик фаолияти ана шундай кашфиётларга бой. У таржима жараёнида ўзининг хаёлот оламига ҳам тўла эрк бериб қўяди ва бу фақат яхши самаралар беради.

Албатта, Иброҳимжоннинг шоирлиги, таржимонлиги, журналистлиги жуда муҳим. У адабиётимизга мунаққид сифатида кириб келган эди ва мунаққид сифатида унинг адабий ҳаётда ўйнаган роли беқиёсдир. У 60-йиллар ўртасида ижод қила бошлади, ўшандан бери ўнлаб китоблар, юзлаб мақолалар ёзди. Албатта, бизнинг адабиётимизда танқидчи кўп. Айниқса, 60–70-йилларда танқидчилик ҳаракатига бош-қош бўладиган куч қолмаганди шекилли, унинг ланг очиб қўйилган дарвозасидан танқидчилиқни даъво қилган одамлар тўда-тўда бўлиб кириб келишаверган эдилар. Албатта, Иброҳимжон улардан ажралиб турарди. У туғма танқидчи, у танқидда адабиётнинг тўла ҳуқуқли бир бўлагига айлантиришдагина эмас, унинг иззат-эътиборини, қадрини юксак сақлаб қолишда, социалистик хуружи авж олган йилларда танқиддаги профессионал юксалиқни таъминлашда жонбозлик қилганлардан бири. Бу ўринда, албатта, Иброҳимжоннинг танқидчи сифатидаги ҳамма хислатларига батафсил тўхташ имкони йўқ. Шунинг учун айримлари ҳақидагина гапираман. Авваламбор, у адабиётни чуқур биладигина эмас, жуда яхши ҳис этади ҳам. У наср ҳақида гапирадими, шеърят ёхуд драма тўғрисида фикр юритадими, ҳар гал адабиётнинг санъат эканига, унда гўзаллик ва нафосат мужассам эканига алоҳида урғу беради. Мақолаларида асарлардаги ана шу гўзаллик нуқраларини қидиради, топади ва ўз кашфиётларини китобхонга тақдим этади. Китобхон ҳам ўз ақлини пеш қилмай, панароқда туриб, адабиёт гўзаллигидан баҳра олишга ундаётган мунаққиддан миннатдор бўлиб, унинг кашфиёти билан мароқланиб танишади.

Иброҳимжоннинг танқидий асарларида ҳамиша янги фикрлар бўлади. Маълумки, зиёлилар ўртасида дунёни

идрок этишда «Одам ҳақиқатлари» деб аталган нарсани қабул қилишда икки хил йўл бор. Биринчи йўл шуки, ҳаёт қандай бўлса, шундайлигича қабул қилинади, ҳаёт ҳақиқати қандай тушунтирилса, айнан шунинг ўзи қабул қилинади. Иккинчи йўл эса бошқачароқ — айтилган нарсаларнинг ҳаммаси ақл тарозисига солиб кўрилади, таҳлил чигириғидан ўтказилади, турли-туман синовларга солиб кўрилади, кейин хулоса чиқарилади. Бундай хулосалар илмийроқ, бинобарин, тўғрироқ бўлади ва кўпинча илмий муомалада ўрнашиб қолган хатоларни тузатишга йўл очади. Биргина мисол: кўп йиллар мобайнида Ойбек ҳақида гапирганда «Унинг илк ижоди ғоявий чекланган, миллатчилик руҳидаги ижод анчадан кейингина у «ўроқ-болғалар сафида» боришга жазм қилган», деган қараш мақолалардан-мақолаларга, китоблардан-китобларга кўчиб юарди. Иброҳимжон биринчи бўлиб «Юрак — аланга» деган китобида бу фикрнинг нотўғрилигини ва Ойбекнинг 20-йиллардаги шеърляти инжа лириканинг ёрқин намуналари эканини исбот қилди.

Афсуски, қайта қуришлар замони бўлиб кўп нарсалар алғов-далғов бўлиб кетди. Бу жараёнда баъзан биз кўп қийинчиликлар, машаққатлар эвазига эришган бойликларимиздан ҳам кеча бошладик. Жумладан, танқидчиликка муносабатимизда ҳам бу ҳол бот-бот кўришиб келмоқда. Бунда баъзан шундай бир мантиқ асосида фикр юритилади: бадий ижод учун истеъдод керак. Истеъдод эса туғма бўлади. Ҳеч қандай мунаққид йўқ истеъдодни бор қилиб бера олмайди. Бинобарин, мунаққиднинг кераги йўқ, у ортиқча нарса. Бу гап умуман олганда тўғрига ўхшайди. Ҳақиқатан, танқидчи йўқ истеъдодни яратиб бера олмайди, аммо бор истеъдоддан фойдаланиш йўллари, истеъдодни парваришлаш имконларини, уни жувонмарг қилиб қўймаслик чораларини ўргатади. Иброҳим Ғофуровнинг китоблари ва мақолалари ҳам шу жиҳати билан ардоқли.

Иброҳим Ғофуров ижодидан чиқиб келадиган яна бир ибратли сабоқ бор — ижодкор ҳамиша жуда бақувват ички гурурга эга бўлмоғи лозим. Ялтоқлик билан, ҳар қадамда таъзим келтириш билан ижодда бирор мар-

рани эгаллаб бўлмайди. Фақат қаддини ғоз тутадиган, бошини тик тутадиган ижодкоргина олис-олисларга назар ташлаши, уфқларни кўра олиши мумкин. Шундагина у сўз орқали инсон маънавиятининг чароғон соҳилларини кашф қилмоғи мумкин. Шундагина унинг Сўзи бошқалар қалбида садо бериб, уларни олға чорлаши мумкин.

Азиз дўстим, муҳтарам ҳамкасбим Иброҳимжон! Олтимишбойлар даврасига хуш келибсиз!

Сизга даврамизнинг тўридан жой олиб қўйганмиз. Келинг, жиндай дам олинг. Бир-икки қўл шахмат сурайлик. Тўйиб бўлмаса ҳамки, миртемирона тарзда анави сабилдан чойга қўшиб олайлик. Кейин эса яна кўп йиллар қатордан хато бўлмай, халқимиз учун, ватанимизнинг фаровонлиги учун енг шимариб ишлашда давом этайлик.

Ёзди Озод Шарафиддинов, эшитди Иброҳимжон Ғофуров.

ҲАР ИНСОН БИР МЎЪЖИЗА

Бизнинг кафедрамизда унчалик кўп домла иш-ламасди, лекин ишлайдиганларнинг ҳар бири ўз феъл-атвориға, сиёғига эға бўлган одамлар эди. Уларнинг ҳар бири билан кўпроқ ҳамсуҳбат бўлиб, яқинроқдан танишсанғиз ўзига хос жозибаға эға эканиға, ҳар қайсиси ўзига яраша бир мўъжиза эканиға амин бўлардинғиз. Шулардан бири Санжар Содиқ эди — у профессор, филология фанлари доктори, XX аср ўзбек адабиётининг йирик мутахассиси, ўнлаб китоблар, юзлаб мақолаларнинг муаллифи. Аммо ҳозирги замонда нима кўп — фан доктори, профессор. Шунинг учун илмий даражалару унвонлар, катта китоблару мақолалар билан одамларни қойил қолдириб бўлмайди. Санжар Содиқнинг ҳам яна бир бошқа жиҳатлари борки, айни шу жиҳатлари билан унинг бутун туриш-турмуши, босиб ўтган ҳаёт йўли ажойиб мўъжизадек таассурот қолдиради. Бироқ мен Санжар ҳақидаги ҳикоямни бир оз олисроқдан, унинг отаси ҳақидаги гаплардан бошламоқчиман. Мен Санжарнинг ўзини кўрмасам-да, анча аввал унинг отаси билан танишган, ҳатто уч йил бир жамоада ёнма-ён меҳнат ҳам қилган эдим.

Воқеа бундай бўлган эди — 1948 йилнинг сентябрида — ҳали III курс талабаси эканимда мени 59-мактабга дарс беришға таклиф қилишди. Мактаб Хадрада — Қоратош маҳалласининг рўпарасида бир-бириға мингашиб кетган катта-кичик лойсувоқ уйлар орасида мағрур қад кўтариб турган уч қаватли бинода жойлашган эди. Бу бино ҳозир ҳам бор, лекин ҳозир унинг теварағига турфа хил кўп қаватли замонавий иморатлар тушиб, уларнинг орасида аввалги салобатини йўқотиб, анча кўримсиз бўлиб қолган.

Мактабга келиб биринчи танишганим ўзбек тилидан

дарс берадиган Мириди Содиқов деган домла бўлди. Элликлардан ошиб қолган, аллақачон сочларига оқ оралаган, куркам чехрали бу одам мактабда тил-адабиётчилар секциясининг бошлиғи эди. Кейинчалик мен у киши ҳақида анча-мунча нарсани билиб олдим. Мактаб жамоаси бу кишини жуда ҳурмат қилар, нафақат тилчи ва адабиётчилар, балки бошқа домлалар ҳам ўзларининг ҳар хил муаммоларини у кишига айтар ва унинг маслаҳатлари билан иш юритишарди. Мактабда ҳамма у кишини «Домлажон» деб атар, лекин бу лақабда қандайдир беписандлик эмас, аксинча, у кишига нисбатан теран бир эҳтиром сезилиб турарди. Домлажон чиндан ҳурмат қилса арзийдиган одам экан. Ўша пайтларда Тошкент мактабларида фаолиятини инқилобдан олдин бошлаган, камида 30 йиллик педагогик тажрибага эга Тўхтаназар Шермуҳаммедов, Тоҳир Содиқов каби ўзбек тили ўқитувчилари бўларди. Мириди Содиқов ҳам шуларнинг бири экан — у бой тажрибаси, чуқур билими, теран ақл-заковати ва дилкашлиғи билан ўз ҳамкасбларининг меҳрини қозонган экан. Биз жуда тез тил топишиб кетдик. Мен ўқитувчиликни энди бошлаган нўноққина бир шогирдман — Домлажон мени дарров қанотига олди ва аста-аста ўқитувчилик сирларини ўргата бошлади. Жиндай бўш вақтимиз топилди дегунча дарҳол суҳбат бошлар, шунда иш ва турмуш жараёнида пайдо бўладиган ҳамма муаммоларимизни муҳокама қилардик. Домлажон яқинда Кўкчадан жой қилган эканлар, бизнинг уйимиз ҳам уларникига яқин жойда эди. Кўпинча мактабда чала қолган суҳбатимизни уйга кетаётиб, 8-трамвайда давом эттирардик. Айтмоқ керакки, кўпни кўрган Домлажон бағоят бамаъни, ширинсуҳбат одам эди. Лекин баъзан гап айланиб, оила, бола-чақа масалаларига тақалиб келса, Домлажон бирдан хомуш тортиб қолар, унинг чехрасини ғусса пардаси қоплаб олгандай бўларди. Бу парда ортида эса Домлажоннинг алланечук адоқсиз ҳасрати, бедаво дарди сезилиб қоларди. Кунлардан бирида Домлажоннинг ўзи ёрилиб қолди:

— Э-э, Озоджон, бу дунё бири кам дунё — унда одамнинг бахти сира бутун бўлмас экан. Одамлар бор —

тирноққа зор, битта фарзанд учун жону жаҳонини беришга тайёр, одамлар бор, Яратган унга қўша-қўша фарзандлар ато қилади.

Кейин у ўзининг жуда серфарзандлигини айтди — ҳозирга қадар у ўн битта фарзанд кўрибди, лекин фарзандлари турмас экан. Ҳозир унинг бор йўғи иккита фарзанди ҳаёт экан. Лекин ўлим ҳақ, кимдир олдин, кимдир кейин бу оламдан кўз юмади. Унинг ўн бир фарзандидан тўққизтаси оламдан кўз юмган экан, бу Оллоҳнинг иродаси, бунга норози бўлиб, исён кўтариб бўлмайди. Аммо Домлажонга тинчлик бермайдиган, доимо чақиртиканакдек ботиб, бутун аъзойи баданини зирқиратиб оғритувчи бошқа бир гап бор экан.

— Фарзанд яхши нарсa, лекин аёл киши кетма-кет туғаверса, унга ҳам оғирлик қилар экан. Хуллас, ўнинчи фарзанд бўйида бўлганида келинойингиз жуда қийналиб кетганидан нолиб қолди. Мени ҳам нима ғафлат босибди-ю, «Ҳа, майли, бир иложини қила қол» дебман. Хотин дори ичди. Лекин ҳаммага таъсир қилган дори бизнинг хотинга заррача кор қилмади. Билмадим, Соҳиби Кудратнинг катта китобида бу боланинг албатта туғилиши ва пешонасига битилган қисмат йўлини ўтиши кераклиги ёзиб қўйилган экан, шекилли, ҳомила кун сайин улғая борди ва вақт-соати етганда, хотиннинг кўзи ёриди. Лекин бунга қарангки, ўша дорининг таъсирими ёки бошқа ғойибона кучлар аралашганми, ҳар қалай, туғилган бола ногирон эди — уруғимизда кўзи ожизлар бўлган эмас, аммо чақалоқнинг иккала кўзи ҳам ожиз эди. Бот-бот ўйланаман — нега шундоқ бўлди? Бу ҳам бизга юборилган бир синовмикин? Ёхуд менинг ношукурлигимга жазо тариқасида шундай бўлдимикин? Нима бўлганда ҳам ўнинчи фарзандимнинг шундай туғилганига мен ўзимни қай бир даражада айбдор деб биламан ва сира кечиролмайман.

Норасо дунёнинг бу номардлигини кўринг — бир қараганда ҳар жиҳатдан тўқис, еб-ичишда кам-кўсти йўқ, бахтиёр бўлишига ҳеч нарсa халақит бермайдиган одамнинг бошида шунча ғам, шунча ҳасрат, шунча дард! Мен Домлажонга ҳамдардлик билдирдим — қўлимдан бошқа нима ҳам келарди? Кейин эса... Мен Москва-

га ўқишга кетиб қолдим, ўз ишларим, ўз ташвишларим билан бўлиб, Домлажоннинг ташвишлари хотирамдан кўтарилди.

1960 йилда мен университетга кириш имтиҳонларида иштирок этдим. Филология факультетига кирувчиларнинг иншоларини алоҳида диққат-эътибор билан текширдим. Бир иншо диққатимни жалб қилди — у жуда теран фикрларга бой, адабиётни чуқур ҳис қилиб, беҳато ёзилган бақувват иншо эди. Бунақа иншолар одатда кам учрайди ва унга шак-шубҳасиз «5» баҳо қўйилади. Мен иншо ёзган боланинг исми шарифини аниқладим — Санжар Содиқов эди. Лекин бу ном менга ҳеч нарса дегани йўқ, кейинги имтиҳонларда уни назардан қочирмаслик учун эслаб қолдим, холос.

Бу орада мени бир киши сўраб келганини айтишди. Келган Мириди Содиқов экан. Қуюқ кўришдик, ҳолаҳвол сўрашдик. Кейин Домлажон мақсадини баён этди:

— Ўғлим Санжар Содиқов сизга имтиҳон топширган экан. Шундан хабар олгани келдим,

— Шошманг, Санжар Содиқов сизнинг ўғлингизми? Ўша ўнинчи фарзандингиз-а? Сиз уни ногирон деган эдингиз-ку?

— Ҳа, ҳали ҳам ногирон, лекин жуда қобилиятли. Мактабни олтин медаль билан битирди.

Мен дарҳол Санжарнинг иншосини эсладим, унга «5» баҳо қўйилганини маълум қилдим. Домлажон хурсанд бўлиб уйига қайтди. Кейинги имтиҳон ҳам адабиётдан оғзаки имтиҳон эди. Шунда мен Санжарни биринчи марта кўрдим. Очиғини айтганда, уни биринчи марта кўрганда одам беихтиёр сесканиб тушарди. Унинг кўзи ожизлигидан ташқари, бўйи ҳам пастроқ, жуссаси кичкина, калласи эса гавдасига нисбатан жиндай каттароқ эди. У имтиҳон столи олдига келиб, билет олди. Билетни унга ўқиб беришди. У саволларни эшитиб бўлиши биланоқ, «Жавоб берсам майлими?» деб рухсат сўради. Сўнг жавоб бера бошлади. Биринчи мўъжиза ўшанда рўй берган эди. Санжар саволларга бурро тил билан шунақа батафсил жавоб бера бошладики, орадан 5 дақиқа ўтар-ўтмас унинг ногиронлиги ҳам, жиндай кўримсизлиги ҳам паққос эсдан чиқиб кетди. Унинг

теранлиги ва зукколиги унга тенг кўриб муомала қилишни тақозо этар эди. Одатда, ногиронлар атрофдагилардан ўзлари учун имтиёзлар сўрашади. Санжар бундай қилгани йўқ. Умуман, уни таниганимга қирқ йилдан ошди – лекин бу йиллар мобайнида бирон марта ҳам у ўзининг ожизлигини рўкач қилиб, бирон-бир имтиёз олишга ҳаракат қилганини билмайман. Фақат бир мартагина у бу қуролга мурожаат қилган эди – қайси бир йили университет штатларини қисқартириш керак бўлиб қолди. Шунда келиб-келиб, кўзлари Санжарга тушди. Бизнинг елиб-югурганимиз, «уни ишдан бўшатиш учун ҳеч қандай асос йўқ» деб қилган иддаоларимиз раҳбарларга таъсир ҳам қилгани йўқ. Шунда мен Санжарга юқори ташкилотларга ариза билан мурожаат қилиб, аҳволни тушунтириши кераклигини айтдим. Санжар шундай қилди. Юқоридагилар: «Ёмоннинг кучи япалоққа етдими?» деган маънода қаттиқ дакки беришди, шекилли, шу-шу иккинчи марта Санжарни бўшатиш ҳақида ҳеч ким оғиз очишга журъат этмади.

Кириш имтиҳонларига қайтайлик. Мактабларда олтин ва кумуш медаллар бериш биринчи марта 1945 йилда жорий қилинган эди. У пайтларда мактабни медаль билан тугатганлар катта имтиёзга эга эди. Улар истаган олий ўқув юртига имтиҳонсиз қабул қилинардди. Кейин бу масалада суиистеъмоллар кўпайиб кетди, шекилли, медалларнинг имтиёзи бекор қилинди. Бу қоида биринчи марта 1960 йилда жорий қилинди. Шундай қилиб, ўн йил мактабда фақат «аъло» баҳоларга ўқиган ва «олтин медаль» олган Санжар адабиётдан ёзма ва оғзаки имтиҳондан ташқари, яна тарих, рус тили ва чет тилларидан ҳам имтиҳон топширди ва 25 балл тўплади. Бунинг ўзи фавқулудда ҳодиса эди, негаки, ҳамма фанлардан ҳамиша «5» олишга қурби етадиган болалар, умуман, камайиб кетган эди. Ногиронлар ҳақида-ку гапирмай қўя қолса ҳам бўлади.

Шундай қилиб, Санжар Содиқов университет талабаси бўлди. Одатда, уни кимдир етаклаб келиб, етаклаб олиб кетарди. Лекин дарс вақтларида муқим ўтирар, дарсларга диққат билан қулоқ солар, махсус дафтарига игна билан қитир-қитир ёзиб, конспектлар оларди, ҳар

бир дарсда маърузадан кейин саволлар берар ва бу саволлар узоқ ўйлашнинг самарасигина бўлиб қолмай, ҳаммани, шу жумладан, домлани ҳам узоқ ўйлашга мажбур қиладиган саволлар бўларди. Санжарнинг қандайдир фавқулодда иқтидорга эга эканига, кўп нарсаларни соғлардан яхшироқ кўнгил кўзи билан кўра олишига эътиборимни биринчи марта Абдулла Қаҳҳор жалб қилган эди. Ўшанда Санжар ҳали талабамиди ёки ўқишни тугатганмиди — ҳозир аниқ эсимда йўқ. Кунлардан бирида «Тобутдан товуш» комедиясини жамоа бўлиб томоша қилдик, кейин асар муаллифи иштирокида муҳокама қилдик. Кўпчилик қатори Санжар ҳам сўз сўради. У асар ҳақида анча жўяли фикрлар айтди ва ролларни ижро этишда айрим артистларнинг маҳоратини мисоллар билан таъкидлади. Жумладан, Сухсуров ролини ижро этган Саъдихон Табибуллаев тўғрисида жуда чиройли гап айтди. Маълумки, Сухсуров порахўр, ҳаром йўллар билан катта бойлик орттирган нопок инсон. Текшир-текширлар бошлангандан кейин у данғиллама участкасини хотинининг укаси Обиджон номига ўтказиб қўйиб жон сақламоқчи. Обиджон оддий меҳнаткаш йигит, дабдабаларга ўрганмаган, ҳалол. Сухсуров унинг шаънига кичикроқ зиёфат уюштириб, унда столнинг тўрида туриб олиб, қадаҳ сўзини айтади. Гаплар ҳавойи, баландпарвоз, осмону фалакда, Обиджон, «пастроқ тушинг» (яъни, «одмироқ гапираверинг одамга ўхшаб») деган маънода танбеҳ беради. «Шунда, — деди Санжар муҳокамада, — актёр столнинг тўридан чиқиб, ён томонидаги, яъни пастроқдаги стуллардан бирига ўтади». Санжарнинг бу гапини эшитиб, Абдулла Қаҳҳор ёқа ушлади: «Вожаб, мен асарнинг муаллифи бўлиб, тўрт кўз бўлиб спектаклни кузатиб туриб актёрнинг бу ҳаракатини сезмабман, Санжар эса сезибди. Қойил-ей!»

Мен ҳам Санжарга яна бир бор тан бердим ва унга бошқачароқ қарай бошладим. Орадан кўп ўтмай, Санжар ўқишни тугатди, табиийки, яхши ўқигани учун аспирантурада олиб қолинди. Мен унга илмий раҳбар бўлдим. Матбуотда унинг мақолалари чиқа бошлади. 1967 йилда «Шарқ юлдузи» журналида менинг мухтасаргина бир тавсияномам билан унинг ўша давр насрига бағиш-

ланган каттагина мақоласи чиқди. Мақола жамоатчиликнинг эътиборини тортди — янги мунаққид туғилаётгани тўғрисида гаплар бўлди. Сўнгра Санжар муваффақият билан номзодлик диссертациясини ёқлади ва факультетда ўқитувчи қилиб ишга олиб қолинди. Тўғри, аввалига баъзи бировлар томонидан «Қандоқ бўларкин, талабалар ёмон қитмир-да, эплай олармикин?» деган шубҳалар билдирилди. Йўқ, мана ўттиз беш йилдирки, бинойидек эплаб келяпти. Тўғри, аввалига баъзи бир талабалар турли найранглар ишлатиб кўришди — баъзилари дарсга келмайди, баъзилари имтиҳонга ўзининг ўрнига ошнасини киритади, баъзилари ўқимаган китобини ўқидим дейди, баъзилари шпаргалкадан фойдаланишга ҳаракат қилади. Қўйинг-чи, талаба халқининг ҳам маккора аёлга ўхшаган ҳийла-найранги қирқ эшакка юк бўлади. Лекин Санжар қандай бу қалбакиликларни кўради — билмайман-у, фирибгар талабани бир зумда фош қилади-қўяди. Ҳозир бу йўл билан уни алдамоқчи бўлганлар деярли йўқ. Ҳамма талабалар уни бирдай ҳурмат қилишади. Билим масаласига келсак, айтмоқ керак, унга тенг келадигани йўқ. Адабиётшунослик касбининг энг асосий талаби — кўп китоб ўқиш, матнни билиш, фақат бугунги адабиётдан эмас, кечаги ва ўтмишдаги китоблардан ҳам хабардор бўлмоқдир. Санжар буларнинг ҳаммасини ўқийди. Тўғрироғи, унга ўқиб беришади. Бироқ шунақа китоблар борки, уларни бирикки ҳафтада ўқиб тамом қилиб бўлмайди. «Анна Каренина», «Уруш ва тинчлик», «Тинч Дон»... бу рўйхатнинг охири йўқ. Бундай пайтларда Санжар магнит тасмасига ёзиб олинган ёхуд махсус машиналарда овоз чиқариб ўқиб берадиган воситалардан фойдаланар экан. Чиндан-да, имкон қидирган имкон топар экан. Чиндан-да, яхши ниятлар билан ҳаракат қилсанг, Соҳиби Қудрат қандай йўллар билан бўлмасин сенга мададга келар, сени қўллаб-қувватлар экан. Шу тарзда Санжарнинг ақл бовар қилмайдиган қобилиятлари кўз ўнгимда секин намоён бўлаверди. Аввало, унинг фавқулудда хотираси тўғрисида гапириш керак. Билмадим, Парвардигор кўздан маҳрум қилишга қилиб қўйиб, ўзи бир оз хижолат чекканми — ҳарҳолда, кўзнинг эвазига унга бениҳоя ўт-

кир хотира ато этган. У бир эшитган нарсасини сира унутмайди, «Ўн йил аввал фалон куни нима бўлганди, фалончи нима деганди ёки фалон романнинг фалон жойида нима бўлади?» деб сўрасангиз, савол оғзингиздан чиқиб улгурмай, жавобни қалаштириб ташлайди. Афтидан, Санжар ўзининг «хотира» деб аталган омборининг қайси тоқчасида нима туришини жуда яхши билса керак.

Санжарнинг ўқиши, ёзиши, билимининг чуқурлигини ҳам қўя турайлик — унинг росмана уста эканини айтмайсизми? Ҳа, у радиоприёмниклар ва магнитофонлар тузатади, тузатганда ҳам унча-мунча профессионал усталар унинг олдида ип эшолмай қолишади. Менинг «Спидола» деб аталган радиоприёмнигим бўлар эди. Бузилиб қолди. Икки-уч устага олиб бордим — тузалмади. Бир куни шундан гап очилиб қолган эди, Санжар: «Олиб келинг, мен кўрай-чи», — деди. Ишон-қирамай, олиб бордим. Уч-тўрт кундан кейин: «Олиб кетаверинг, тузалди», — деди. Дарҳақиқат, ишга ярайлиган аҳволга келиб қолибди.

У бақувватгина радиожурналист сифатида ҳам фаолият юритади, бу тўғрида мақолалар ҳам ёзган, шунинг учун бўлса керак, уни Жаҳон тиллари университетига халқаро журналистика факультетига радиожурналистика курсидан маърузалар ўқишга таклиф қилишган. Хуллас, Санжарнинг туриш-турмушига разм солсангиз, унинг ҳеч кимдан кам бўлмаган даражада ҳаёт кечираётганига, кўп қиррали фаолият билан шуғулланаётганига, чинакам инсон сифатида умргузаронлик қилаётганига ишонч ҳосил қиласиз. Одамларга нимаики хос бўлса, уларнинг ҳеч қайсиси Санжарга ҳам ёт эмас. У бир кишичалик шахмат ўйнайди. У улфатчилик қилади, тўй-томошаларга айтилса, қолмайди, маъракаларга бориб туради. Замондан орқада қолмаслик учун ҳозир компьютер билан ишлашни ўрганиб олган, интернет билан боғланган. Уйланган. Унинг рафиқаси Лобархон ҳамма ўзбек аёллари каби эрининг атрофида гиргиттон, унинг саришта, бадастир бўлишини ўйлайди, рўзғорни бошқаради. Уларнинг турмуш қурганларига салкам ўттиз йил бўлиб қолди, учта бир-биридан гўзал қизлари, сухсурдек ўғиллари, неваралари бор.

Хуллас, уларга, бу оиладаги шойисталикка ҳар қанча ҳавас қилса арзийди. Ҳавас қилса қилгудекку-я, лекин Санжарни ўйласам, ҳаёлимга яна бошқа фикрлар келади. Бу дунёда одамнинг қандай бўлиши унинг ўзига боғлиқ эмасми? Нима учун баъзан тўрт мучаси соғ девдек-девдек йигитлар алланечук қадди-басти эгик, руҳи тушкун, иши унмайдиган бўлади, нима учун улар ҳаётдан тўйиб кетгандек, ҳамма нарса жонларига теккандек, толиқиб ҳоригандек ҳаёт кечиришади. Санжарни ўйлаганда, одамнинг бардамлиги, тетиклиги фақат жисмоний соғломлигига боғлиқ эканми деб ўйлайман. Ҳа, гап йўқ, саломатлик туман бойлик. Бироқ одамнинг одам бўлмоғи, одамдай тўлақонли ҳаёт кечирмоғи, ҳаётнинг мазмунга тўлиқ бўлмоғи учун биринчи навбатда, руҳий тетиклик муҳим эмасми? Ҳар қанақа кемтикларга қарамай, инсон ўзини чинакам Инсон деб ҳис қилса ва шунга муносиб ҳаёт кечиришга жаҳд қилса, унинг ожизлигию ногиронлиги билинмай қолиб кетавермайдими? Ўзининг заифликларидан устун келиб, уни енгиб, росмана инсондек тўлақонли ҳаёт кечиришнинг ўзи бир мўъжиза эмасми? Назаримда, Санжар ҳатто тўғри йўлда ҳам йўлини эплаб юра олмайдиган кўзи очиқларга қаратилган тирик таъна бўлса керак.

ЮРТ ҚАЙҒУСИДА ЁНГАН ЮРАК

«Шарқ» нашриётида чоп этилган «Туркистон қайғуси» китобини varaқлай бошлашингиз билан китоб аввалида асар муаллифининг суратини кўрасиз. Унда тасвирланган сиймо биринчи қарашдаёқ ўзининг улуғворлиги ва нурунийлиги билан сизни ўзига жалб қилади. Унинг чеҳрасида ифодаланган теранлик ва донолик, матонат ва қатъият бу зоти муборакнинг жуда ёрқин ва кучли шахс бўлганидан далолат беради.

Мен Алихонтўра Соғуний тўғрисида биринчи марта 80-йилларнинг ўртасида Эркин Воҳидовдан эшитган эдим. Бир воқеа муносабати билан Эркин Алихонтўра билан ҳаммаҳалла эканини, жуда билимдон ва зукко инсон эканини, салом-алик қилиб юриб, унинг назарига тушиб қолганини аллақандай ички ғурур билан гапириб берганди. Эркиннинг гапи билан мен бу кишига қизиқиб қолдим ва у тўғрисида бир қадар тасаввур ҳосил қилдим.

Алихонтўра Шокирхўжа ўғли 1885 йилда Тўқмоқ шаҳрида туғилган, Макка ва Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган. У ислом динининг тарихи ва фалсафасини жуда чуқур биладиган, Туркистон тарихини мукаммал ўрганган, адабиёт ва санъат соҳасида катта иқтидорга эга бир инсон эди. У ўз фаолиятининг биринчи қадамлариданоқ ўз юрти ва халқи учун ифтихор туйғулари руҳида тарбияланди. Жумладан, у ёшлик йилларида Боласоғун шаҳрига боради ва у ердаги Юсуф Хос Ҳожиб мақбарасини зиёрат қилади. Маълумки, Юсуф Хос Ҳожиб жаҳон адабиётининг дурдона намуналаридан бўлмиш «Қутадғу билиг» асарини яратган эди. Бу зиёрат Алихонтўрада жуда кучли таассурот қолдиради ва у буюк ижодкор яшаб ўтган шаҳар номини ўзига тахаллус қилиб олади. Ўшандан кейин Алихонтўра Соғунийнинг номи

ижтимоий ва маданий ҳаётнинг турли соҳаларида тез-тез учраб туради. Зеҳни ўткир, иқтидорли Алихонтўра Соғуний бир замонлар буюк бир цивилизация яратган, жаҳонга буюк алломалар, шоирлар, мутафаккирлар, саркардалар берган, ўз юртини яшнатиб обод қилган халқининг бугун ночор бир аҳволда эканини, бегоналар зулми остида эзилиб ётганини кўради ва унинг қалбидаги норозилик туйғулари алангаси исёнга айланади. Табиийки, унинг исёнкорлиги ҳукмрон доираларга ёқмади ва у узлуксиз таъқиблар, қувғинлар азобида яшашга мажбур бўлади. Чор амалдорлари ўрнига ҳокимият тепасига келган большевиклар ҳам миллий зулмни, таъқиблар ва сургунларни оширса оширадиларки, асло камайтирмайдилар. Алихонтўра Соғуний улардан қочиб Шарқий Туркистонга кетади ва у ердаги миллий озодлик ҳаракатида фаол қатнашади. Бу ҳаракат муайян бир даврда катта самарага ҳам эришади — 1944 йилда Шарқий Туркистон жумҳурияти эълон қилинади ва Муваққат ҳукуматнинг биринчи раиси қилиб Алихонтўра Соғуний сайланади. Бироқ кўп ўтмай, ҳукумат тормор қилинади. Алихонтўра Соғуний қочиб Тошкентга келиб қолади ва бу ерда ўзининг илмий ва ижодий фаолиятини давом эттиради. Бу даврга келиб Алихонтўра Соғуний нафақат Шарқий Туркистонда, балки бутун Марказий Осиёда йирик жамоат арбоби сифатида танилган эди. Табиийки, Шўро ҳукумати бундай атоқли сиймони ўз томонига оғдириб олишдан, уни ўз тарғиботчисига айлантиришдан манфаатдор эди. Шунинг учун Алихонтўра Соғунийни ўзига оғдириш учун унга ҳар хил илтифотлар кўрсатишга ҳаракат қилади: унга умрбод нафақа тайинламоқчи, ҳовли-жой билан таъминламоқчи, Фанлар академиясига сайлашмоқчи бўлишади. Бироқ большевикларнинг ҳам, улар яратган тузумнинг ҳам асл башарасини ўша кезлардаёқ чуқур кўра олган Алихонтўра Соғуний бу илтифотларнинг ҳаммасини рад этади ва ўзининг ҳур фикрини сақлаб қолади. Ўз-ўзидан аёнки, бундай «шаккоклик» нафақат шўролар ҳокимиятини менсимаслик эди, балки унинг сиёсатига қарши ошкора исён ҳам эди. Махсус органлар унга нисбатан репрессив усулларни қўлламаган бўлсалар-да,

унинг ҳар бир қадамини таъқиб остига олишади ва фаолиятини ҳар томонлама чеклаш йўлини тутишади. Алихонтўра бу йилларда, асосан, ижодий иш билан шуғулланади. У «Темур тузуклари»ни, Аҳмад Донишнинг «Наводир ул-вақоеъ» ва Дарвеш Али Чангийнинг «Музика рисоласи» каби китобларини ўзбек тилига таржима қилди, «Девони Соғуний» китобига тартиб берди. Афсуски, олимнинг бу таржималари ҳанузга қадар дунё юзини кўрмай келмоқда. Шу йилларда Алихонтўра «Тарихи Муҳаммадия» деган икки жилдли китобини ҳам ёзиб тугатган. Бу китоб 90-йилларда — республикамиз мустақиллик касб этган йилларда босмадан чиқди. Ўша кезларда мен пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаётига жуда қизиқиб қолган эдим ва бу тўғрида ўзбек, татар, турк ва рус тилларида мавжуд китобларнинг ҳаммасини ўқиб чиққан эдим. Ҳатто Америка ёзувчиси Вашингтон Ирвингнинг «Муҳаммаднинг ҳаёти» деган ва XIX асрнинг биринчи чорагида (1825) Санкт-Петербургда босилган китоби ҳам эътиборимдан соқит қолмаган эди. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, «Тарихи Муҳаммадия» пайғамбаримиз ҳақидаги мен ўқиган китоблар ичида энг мукаммалларидан биридир. Алихонтўра Соғунийнинг бу китоби босилиб чиққандан кейин кўп ўтмай, унинг муборак номи ислом дунёсида яна машҳур бўлиб кетди.

Ва ниҳоят, 2003 йилда Алихонтўранинг яқин қариндош-уруғлари ва биринчи навбатда набираси Увайсхонтўра...¹

2005

---

¹ Мақола тугалланмай қолган (— муҳ.).

ТЎПЛОВЧИДАН

Хурматли китобхон! Қўлингиздаги китоб таниқли адабиётшунос олим, Ўзбекистон Қаҳрамони, падари бузрукворимиз Озод Шарафиддиновнинг узоқ йиллик ижод маҳсули. Бу инсон 45 йилдан зиёдроқ умрини ёш авлоднинг илму маърифатини оширишга бағишлади. Зотан, Озод Шарафиддинов билим олиш ва маърифат тарқатишни ҳаётининг мазмунини ҳисобларди. Ана шу ташналик уни ҳаётининг охиригача тарк этмади.

«Домлалар» туркумини яратиш нияти бундан бир неча йиллар аввал туғилган бўлиб, бунинг заминиди олимнинг тинимсиз меҳнати ётади. Бундай дейишимизнинг сабаби — у кишининг архивидаги «Домлалар» туркумига оид рўйхатлар, уларнинг қайта-қайта тузилган, тўлдирилган вариантларидир.

Инсоннинг шаклланишига ўзининг беқиёс ҳиссасини қўшадиган Устоз образини яратиш муаллифнинг биринчи галдаги вазифасига айланиб, Устознинг қандай фазилатларга эга бўлиши лозимлиги, ички дунёси китобнинг ҳар бир саҳифасида ўз аксини топган. Бу туркумни яратишда О. Шарафиддинов ўқувчига давр руҳини етказиш масаласига ҳам алоҳида эътибор билан қараган. Мазкур тўпламдаги воқеалар ўтган асрнинг 40-йилларидан то умрларининг охиригача бўлган даврни ўз ичига қамраб олган. Дастлабки бадида муаллифга мактабда таълим берган илк муаллимлари, у кишининг вояга етишида катта хизматлари сингган устозлари ёдга олинади. Нафақат илм-фан, балки одамийликдан ҳам сабоқ берган Қудрат Аҳмедов, Собит Комилов каби инсонларга нисбатан олимнинг ҳурмати чексиз бўлган.

Туркумнинг кейинги саҳифаларида муаллиф одамларнинг нақшига айланган домлалар, ҳаётда кўп мураккабликларга дуч келган, лекин халқ ардоғида бўлган сафдошлар, ифтихорга лойиқ ҳамкасблар, ҳар бири

ўзига хос шахсга, ўзига хос истеъдодга айланган шо-гирдлар ҳақида сўз айтиш шарафини чуқур ҳис қилган олим тарихнинг биз билмаган ҳаёт саҳифаларини очиб беради. Тўплам аввал матбуотда эълон қилинган ва архивларида қўлёзма шаклида сақланган бадиалардан жамланган.

Минг афсуски, рўйхатга кўра муаллиф бир нечта домлалар ҳақида ёзиш ниятида бўлган бўлса-да, аммо бунга улгура олмаган. Булар Субутой Долимов, Сиддиқ Фузаилов, Ҳомил Ёқубов, Лазиз Қажумов, Абдуҳафиз Ғаниев, Алихон Соғунийлардир¹.

Китоб жуда қизиқиш билан ўқилади. Домлаларнинг гоҳ қувонч, гоҳ қайғуга тўла ҳаёти, чеккан машаққатлари, ҳар бир бадиа қаҳрамонининг илмга, ўқитаётган фанига содиқлиги, талабага бўлган эътибори, ички туйғулари ва бой маънавий дунёси китобхонни чуқур ўйга толдиради. Кўз ўнгимизда Тоҳирий домла, Солиҳ Қосимов, Абдурахмон Саъдий каби устозларнинг мураккаб ҳаёт йўллари намоён бўлади.

Тўпламдаги Фулом Каримов бошчилигидаги ТошДУ (ҳозирги ЎзМУ) «Ўзбек адабиёти» кафедраси аъзоларининг фаолиятига бағишланган бадиалар алоҳида таҳсинга сазовор. Сабоқ беришни чинакам санъат даражасига кўтарган, ўз касбига содиқ иқтидор ва истеъдод соҳибларининг умр йўли китобхон учун катта мактабдир.

Олим таълим, ижод эркинлиги борасидаги муаммолар, бюрократизм машинасининг шафқатсиз тазйиқи, инсонларнинг мураккаб ички олами ҳақида баён қилар экан, китобхон кўз ўнгида буларнинг ҳаммаси кино тасмасидек ўтади. Дастлаб илм масканига эндигина қадам қўйган талаба, кейинроқ шу масканда иш бошлаган ёшгина домланинг гувоҳлигида кечган воқеалар ривожда университетнинг салоҳиятига асосий урғу берилган.

Ушбу китобнинг яна бир қиммати шундаки, унда ёшларнинг нафақат билим олиш, айна пайтда маънавий

---

¹ «Юрт қайғусида ёнган юрак» — Алихонтўра Соғуний ҳаёт йўлига бағишланган хотира тугалланмаганига қарамай, биз уни шу ҳолда тўпламга киритишни маъқул деб топдик (— М. Ш.).

жиҳатдан етук ва баркамол инсон бўлиб етишишларида устозларнинг ролига ҳам алоҳида эътибор берилган. Олим илм чўққиларига поғонама-поғона кўтарилиб борар экан, илм уммонининг ҳақиқатан ҳам тубсиз эканлиги таъкидланади. Бадиа қаҳрамонлари келажак авлоднинг миллий ғурурини шакллантиришда, улар онгига адолат ва ҳақиқат туйғусини сингдиришда жонбозлик кўрсатган ҳақиқий фидойилардир.

Тўпламнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, унда университетнинг ташкил топиши, Тошкентга Москва ва Ленинграддан Д. Д. Благой, Е. Ф. Бертельс, В. М. Жирмунский каби йирик олимларнинг ташрифлари, шунингдек, М. Авезов, М. Шайхзода, Ойбекларнинг фаолияти ҳақида ҳикоя қилинади. Бундан ташқари, Тоҳирий домла (педагог), Турсун Иброҳимов (тилшунос) мисолларида 40-йилларда адабиётшунослик, тилшунослик ва педагогика фанлари бўйича бўлиб ўтган катта-катта баҳслар ҳақида қимматли маълумотлар бериб ўтилади. Бу мунозаралар оқибатида қанчадан-қанча олимлар, домлаларнинг четга сурилгани, ўша даврларда СССР Фанлар академиясида бўлиб ўтган йиғилишлар, шафқатсиз танқид ва ишдан четлатишлар, уларнинг фожиалари ҳақида тарихий далиллар баён этилганки, буни ўқиган китобхоннинг кўз олдида 30–40-йилларда — қирғину қатағон ҳукм суриб турган бир пайтда ҳокимият зулмидан азият чекмаган биронта зиёли қолмаганлиги яққол намоён бўлади. Домлалар тақдири ҳақида гапириб, муаллиф ўша давр мамлакатимиз тақдири хусусида ҳам фикр юритади. Тоҳирий домла, Турсун Иброҳимов, Зикриё Мирҳожиев ва бир қатор бошқа домлаларнинг аламли тақдирини тасвирлар экан, ўтган асрда мамлакатимиз бошидан қанчалик қора кунлар кечганини, уларнинг қаноти қайрилмаганда, эҳтимол, бугунги авлод кўп нуқсонлардан холи бўлиб, алақачон дунёнинг етук миллатлари қаторидан ўрин олиши мумкинлигини алам билан ёдга олади.

Ўқувчи эътиборини жалб қиладиган жиҳатлардан яна бири ўша даврда (40–50-й.) домлалар ўқиган маърузалар мазмуни муаллифнинг хотирасида муҳрланиб қолгани. Ўқув дастурларнинг тор ва бир ёқлама тuzилгани эътироф этилиб, талабаларнинг ўзбек адабиёти

ҳақида бир томонлама тасаввурга эга бўлиб қолмаслиги учун домлаларнинг олиб борган саъй-ҳаракатлари, бундай иш эса ўз даври учун жасорат эканлиги тилга олинади. Масалан, бирон-бир домла реакцион шоирлар ҳақида гапира туриб, уларнинг шеърларини таҳлил қилар экан, шу йўл билан асарнинг қанчалик таъсирчанлиги, юксак бадиий савияси, юморга бойлиги, ўйноқи қофияларга эгалиги ҳақида талабаларда тасаввур уйғота олганлиги таъкидланади. Китобда баъзи бир тарихий ёки замонавий асарларнинг, адабий сиймоларнинг рўёбга чиқиши нақадар оғир кечгани, хусусан, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асарининг чоп этилиш тарихи, туркий халқларнинг ёдгорлиги бўлмиш бу буюк асар китобхон қўлига қай тариқа етиб борганлиги жонли лавҳаларда баён этилади. О. Шарафиддинов А. Саъдийнинг Чўлпон ҳақидаги мақолаларини таҳлил қилар экан, бу таҳлилда бугунги китобхоннинг юксак шоирга бўлган муносабати ўз аксини топган. ВКП (б) Марказий Комитетининг «Звезда» ва «Ленинград», «Драматик театрларнинг репертуарлари» ва «Катта ҳаёт» кинофильми тўғрисидаги қарорлари хусусида сўз борар экан, бу қарорларда ижод аҳли социалистик жамиятни кўкларга кўтариб мақташи, уни камчилик ва зиддиятлардан холи жамият сифатида тараннум этиши лозимлиги, бу вазифани ёмон бажараётган Анна Ахматова ва Михаил Зощенко каби ижодкорлар қаттиқ танқид қилингани, бундай кампаниябозликнинг оқибати ўзбек зиёлиларига ҳам салбий таъсир қилгани батафсил ёритилади. Кўриб турганимиздек, бу китобда бугунги кунда ҳеч бир дарсликка кирмаган ноёб тарихий маълумотлар ўрин олган.

Устозлар ҳақида гапирганда, олим нафақат уларнинг ташқи кўриниши, уларга раҳбариятнинг муносабати, адабий жараёндаги ўзгаришлар тўғрисида фикр билдиради, айни пайтда, уларнинг ички дунёси, фожиавий тақдири ҳақида сўзлаб бериш орқали даврнинг инсонларга, хусусан, зиёлилар тақдирига таъсирини теран ёритиб берган. Бинобарин, айрим домлалар (масалан, А. Саъдий) шўро мафкураси қурбони бўлгани афсус билан қаламга олинади.

Озод Шарафиддинов китоб ва мақолалари, бадиаларини номлашда ҳам алоҳида иқтидор эгаси эди.

Китобга киритилган кўпгина мақолаларнинг номлариданоқ унинг кимга бағишлангани, қаҳрамоннинг ўзига хос қирралари аён бўлади. Масалан: «Иззатга муносиб отахон ижодкор», «Аъло ҳазратнинг ҳасратли кунлари», «Сўнгги жадид қиссаси», «Соғинсам, Нуриддинжон, излайин қаерлардан?», «Тенгқурларнинг сарвари», «Кичкина деманг бизни ёки Саттор Ҳайдар қиссаси» ва ҳоказо.

Муаллиф маҳоратини намоён қилувчи хусусиятлардан яна бири — унинг кичкина-кичкина деталаргача хотирада сақлаб қолиш қобилиятига эга бўлиб, ижодий фаолиятда бундан унумли фойдаланганлигидир. Жумладан, ёшликда пионер лагерларида бўлган спорт мусобақаларида кимлар билан шахмат ўйнагани, айрим домлалар билан биринчи марта қаерда, қачон учрашгани, қачонлардир кўрган фильмларининг мазмуни бир-бир ёдга олинади. Бу ўз навбатида бугунги китобхонда ўша давр ҳақида тўлароқ тасаввур ҳосил қилади.

Домлаларнинг туғилган йили, вояга етган жойи, қайси мактаб ва олийгоҳларда таълим олганликлари, ёзган дарсликлари, жамиятдаги ўрни, қандай лавозимларда ишлаганлиги, ёзган диссертацияларининг мавзулари ва шунга ўхшаш тафсилотларга алоҳида урғу берилган. Умуман олганда, ҳар бир бадиада унинг қаҳрамони бўлмиш олим, домлага хос яхлит ва бетакрор қиёфа — Устоз образи бор бўйи билан намоён бўлади.

Китоб саргузаштлар, кулгили ва қайғули воқеалар, хотирага михланиб қоладиган сербўёқ лавҳаларга, юмор ва қочиримларга бой, тили эса ғоят ширали, халқона, содда ва равон бўлиб, шу каби фазилатлари учун ҳам у худди бадиий асар каби завқ-шавқ билан ўқилади. Муаллиф фактлар, лавҳалар, қаҳрамонлар характерини холисона ёритиб борар экан, зимдан китобхоннинг ана шу фактлар, воқеалар ва қаҳрамонларга муносабатини шакллантиради, ўқувчини йирик ҳаётий, адабий-фалсафий хулосалар сари етаклаб боради.

МУНДАРИЖА

Фикрлаб яшамоқ саодати.....	3
Дорилфунун менинг тақдиримда.....	7
Илк муаллимларим.....	13
Аспирантура сабоқлари (<i>Корнелий Зелинский</i>).....	21
Фан гўзаллик ҳисси билан тирик (<i>Тўрабек Долимов билан суҳбат</i>).....	32
Одамлар нақши (<i>Саъди Сирожиддинов</i>).....	50
Олимнинг сурати ва сийрати (<i>Шоислом Шомуҳамедов</i>).....	58
География илмининг сардорларидан бири (<i>Нуъмон Долимов</i>).....	69
Тоҳирий ким эди?.....	79
Тилшуноснинг тилсимли қисмати (<i>Турсун Иброҳимов</i>).....	85
Янги адабиётшунослигимизнинг тўнғич вакили (<i>Абдурахмон Саъдий</i>).....	94
Иззатга муносиб отахон ижодкор (<i>Иззат Султон</i>).....	104
Алвидо, Устоз.....	111
Баркамол инсон (<i>Фулом Каримов</i>).....	113
Мерганликдан академикликка (<i>Матёқуб Қўшжонов</i>).....	127
Хаёллар бандаси (<i>Солиҳ Қосимов</i>).....	136
Зикриё Мирҳожиев жумбоғи.....	145
Тил илмининг дарғаси (<i>Аюб Фулом</i>).....	154
Оддийликдаги улуглик (<i>Музайяна Алавия</i>).....	162
Ака-ука Воҳидовлар.....	173
Аъло ҳазратнинг ҳасратли кунлари (<i>Аъло Ашрапов</i>).....	191
Нурга йўғрилган умр (<i>Шабот Хўжаев</i>).....	199
Сўнгги жадид қиссаси (<i>Бегали Қосимов</i>).....	207
Баҳодир Фуломовнинг ҳангомалари.....	216
Соғинсам, Нуриддинжон, излайин қаерлардан? (<i>Нуриддин Бобохўжаев</i>).....	223
Кичкина деманг бизни ёки Саттор Ҳайдар қиссаси.....	226
Қалбимизга яқин олима (<i>Ингеборг Балдауф</i>).....	231

Умарали Норматов ҳақида билганларимдан	
бир шингил	237
Олим ҳаётининг саҳифалари (<i>Наим Каримов</i>)	248
Балоғат (<i>Иброҳим Ғофуров</i>)	252
Ҳар бир инсон бир мўъжиза (<i>Санжар Содиқ</i>)	260
Юрт қайғусида ёнган юрак (<i>Алихонтўра Соғуний</i>)	269
Тўпловчидан	272

Адабий-бадиий нашр

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

ДОМЛАЛАР

Тошкент «Маънавият» 2009

Муҳаррирлар: *С. Аҳмедов, У. Қўқоров*

Мусаввир *Н. Попов*

Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*

Мусахҳиҳ *О. Бозорова*

Компьютерда тайёрловчи *Г. Отаскевич*

Босишга 09.02.2009 й. да рухсат этилди. Бичими 84×108/32, Times гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 14,70 + 0,42 вкл. Нашр т. 12,91 + 0,4 вкл. 5000 нусха. Буюртма № 09-527. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 01-09.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «Ўзбекистон» нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди. 100129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй. 2009.

РАССЫЛКА

Ш 26

Шарафиддинов, Озод.

Домлалар/О. Шарафиддинов; Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: М. Шарафутдинова, Ш. Тўйчиева.
—Т.: «Маънавият», 2009. — 280 б.

ББК 83.3(5Ў)6

БАСМА